00047365

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 02 April, 2016

BIBLIOTHECA INDICA;

2

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 67, 72, 87, 90, 120 & 124.

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA,

BY S'RI' HARSHA,

47365

WITH THE

COMMENTARY OF NA'RA'YANA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. XI. PART II. CANTOS 18 TO 22.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1855.

00047365

उत्तरनैषधचरितं

श्रीहर्षमहाकविविरचितं

श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामर्थसहायेन

एषियाटिक् सभायिध्यक्षमहोदयानामनुमत्या

श्रीडाक्तर् एड्वार्ड रोएर् साहवेन संस्कृत्य

कलिताख्यराजधान्यां बाप्तिष्टमिश्यन्मुद्रायन्त्रे मुद्रितमुत्तरार्द्धं ॥

शकाब्दाः १७७७। इं० १८५५ साल्।

उत्तरनैषधसूचिपत्रं ।

कथासन्दर्भश्च ।

	पृष्ठाङ्कः	
अथ नूतनागतानां राज्ञां वर्णनार्थं द्वादशसर्गारम्भः	१	
अन्येषामपि राज्ञां स्वयंवरसदस्यागमनं	”	
ततो भैम्यास्तत्र प्रवेशः	२	
ततस्तान् राज्ञः क्रमेण सरस्वती वर्णयितुमारेभे ..	३	
तत्र च ऋतुपर्णस्यायोध्याधिपतेर्वर्णनं	३ ..	११
ततश्चन्द्रवंश्यपाण्ड्यराजवर्णनं	१२ ..	१७
ततो महेन्द्रपर्व्वतेश्वरवर्णनं	१८ ..	२४
ततः काञ्चीपुरेश्वरवर्णनं	२५ ..	३१
ततो नेपालदेशीयराज्ञो वर्णनं	३२ ..	३९
ततो मलयेश्वरवर्णनं	४० ..	४७
ततो मिथिलाधिपतेर्वर्णनं	४८ ..	५३
ततः कामरूपेश्वरवर्णनं	५४ ..	६०
तत उत्कलाधिपतेर्वर्णनं	६१ ..	६७
ततो जयन्तनामककीकटेश्वरवर्णनं	६८ ..	८७
ततो भैमीनलयोः परस्परमनुरागवर्णनं	८८ ..	९३

अथ त्रयोदशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ नलवेषधारिणामिन्द्रादिदिक्पालानां नलस्य च श्लेषेण वर्णनं	९४ ..	
तत्र इन्द्रनलयोर्वर्णनं	९५ ..	१०२
ततोऽग्निनलयोर्वर्णनं	१०३ ..	१०९

पृष्ठाङ्कः

ततो यमनलयोर्वर्णनं .. .. ११० .. ११६

ततो वरुणनलयोर्वर्णनं .. .. ११७ .. १२४

आदौ दिक्पालानुद्दिश्य नलसाम्येन वर्णनं ।

इदानीं नलमुद्दिश्य दिक्पालसाम्येन वर्णनं ।

तत्र च नलेन्द्रयोर्वर्णनं .. .. १२५ .. १२६

ततो नलाऽनलयोर्वर्णनं १२७

ततो नलयमयोर्वर्णनं .. .. १२८ .. १२९

ततो नलवरुणयोर्वर्णनं .. .. १३० .. १३१

पूर्वोक्तवर्णनाश्रवणात् सन्दिहानाया भैम्याः संशया-
पनोदनाय नलवेषधारिणां त्यागपूर्वकनलग्रह-
णाय च क्रमेण पुनः श्लेषेण तेषां वर्णनं .. .. १३२ .. १४०

तद्दर्शनेनापि नलनिश्चयाभावात् सन्दिहानाया
भैम्याः सन्तापवर्णनं .. .. १४० .. १४२

तस्या नलानुरागे सौन्दर्यमेव न कारणं किन्तु पूर्व-
जन्मकृतसुकृतविशेषजन्यानुराग इति वर्णनं .. १४३ .. १४५

नलनिश्चयाभावाद्भैमी अनुरागतरला सती पूर्वपरि-
चितं परमाप्तं नलविज्ञानकुशलं हंसं सस्मार .. १४६ .. १४८

ततो भैमी प्रत्येकं मुहुर्मुहुर्निरीक्षमाणापि तेषु पञ्चसु
कमपि भेदं ज्ञातुमशक्नुवाना बहुतरमचिन्तयत् .. १४९ .. १६१

अथ चतुर्दशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ भैमी नलनिश्चयार्थं देवान् पूजयितुमुपचक्रमे । १६२

ततो भैम्या देवपूजादिस्तवान्तवर्णना .. .. .. १६३ .. १६६

ततो भैम्या भक्त्यतिशयेन ते देवाः प्रसादिताः । तेषु
प्रसन्नेषु भैमी सरस्वतीवाक्यं स्मृत्वा श्लेषार्थक-

	पृष्ठाङ्कः	
सन्देहं परित्यज्य सरस्वत्युक्तगाथाक्रमेणेन्द्रादीन् ज्ञात्वा परित्यज्य तं पञ्चमं नलं ज्ञातवतीति	१६७ ..	१६८
ततस्तज्ज्ञानप्रकारवर्णनं	१६९ ..	१७६
ततो भैमी तेषां नलस्य च भेदज्ञानार्थं निमेषतदभाववत्त्वादिरूपमनुष्यदेवपरिज्ञापकचिह्नविविदिषया भूदर्शनादि चकारेति वर्णनं	१७७ ..	१८०
ततस्तच्चिह्नावलोकनेन भैम्याः संशयापनोद इति वर्णनं	१८१	
अथ नले वरणस्रजं निधातुकामाया भैम्या लज्जावशात्याद्धर्षातिरेकाच्च चेष्टाविशेषवर्णनं	१८२ ..	१८४
तत भैम्याऽऽकूतज्ञसरस्वत्युक्तिवर्णनं	१८५	
ततो भैम्या नेति नलनामांशमुच्चारयन्त्या लज्जावर्णनं	१८६	
ततः सरस्वत्या इन्द्रपथे नीयमानाया भीताया भैम्याः सरस्वत्याश्च तात्कालिकपरस्परवागङ्गभङ्गीवर्णनं	१८६ ..	१९२
ततो वागाडम्बरविस्मयितां भैमीमिन्द्रादिषु नमस्कार्य्य ताननुनेतुं प्रचक्रमे सरस्वतीति वर्णनं ..	१९३ ..	१९५
ततः परितुष्टेष्विन्द्रादिषु भ्रूभङ्ग्याकृताभ्यनुज्ञेषु देवी भैमीनलं प्रति वरणस्रजं निनायेति वर्णनं ..	१९६	
ततो भैमी वरणमालया नलं कृतार्थयति स्मेति वर्णनं	१९७	
ततस्तयोर्वधूवरयोस्तात्कालिकसात्त्विकभाववर्णनं	१९८ ..	२०५
तत इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च स्वस्वरूपस्वीकारवर्णनं	२०६ ..	२१२
ततस्तद्दर्शनेन तत्समागतानां नृपाणामतिविस्मयवर्णनं	२१३	
ततः सरस्वतीसहितानामिन्द्रादीनां परितुष्टानां भैमीनलयोर्यौतुकरूपवरप्रदानपुरःसरोक्तिवर्णनं	२१४ ..	२३५
ततः सरस्वतीसहितेषु देवेषु स्वर्गं यियासिषु तत्रस्थनृपाणां जयजीवेति परिजनालापवर्णनं ..	२३६	

पृष्ठाङ्कः

प्रतिकूला अपि नृपाः पुण्यश्लोके नले कमपि दोषं नोज्जगुरिति वर्णनं २३७

ततो निजशिविरं गच्छति नले नभसः पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिः पर्य्यपतदिति वर्णनं २३८

ततस्ते देवा निजांशभूतं नलं कष्टेन त्यक्त्वा स्वर्गं ययुः सरस्वत्यपि निजधामभूतां भैमीं दुःखेन तत्याजेति वर्णनं २३९

ततस्तदानीं भीमो मच्चप्रयुक्तं नलः कटुवाक्यश्रवणाद्रक्षित्यार्थमन्ये राजानः स्वस्वशिविरगमनार्थञ्च पटहादिनानावाद्याडम्बरध्वनिं कारयामासुरिति वर्णनं २४०

अथ पञ्चदशसर्गारम्भः ॥

ततो वरणमालयाऽञ्चितस्य नलस्य चान्येषां वन्दिनां साधारणेन भैमीगुणकीर्त्तनकृतां तु विशेषेण वसुदानपूर्वकोपकार्य्यां प्रवेशवर्णनं .. .. २४२ .. २४५

ततो भीमो भैम्या सहान्तःपुरं प्रविष्ट उत्तमजामातृलाभसन्तुष्टः सन् भैम्या नलो वृत इति स्वमहिषीमुवाचेति वर्णनं २४६

ततो भीमः कुलोचितवैवाहिकमाङ्गल्यकर्म्मकरणाय पुरंध्रीश्चादिश्य स्वयं श्रौतस्मार्तकर्म्मानुष्ठानाय पुरान्निर्ययाविति वर्णनं २४७

ततो लग्नांशके सन्निहिते दूतमुखेन भीमो नलमवोचदिति वर्णनं .. .. २४८ .. २४९

ततो नलस्तद्वचनं सादरमाकर्ण्य तं वस्त्राभरणादिभिरलङ्कृत्य प्राहिणोदिति वर्णनं २५०

पृष्ठाङ्कः

ततो भीमोऽपि दूतेन नलं पुनरागमयां बभूवेति वर्णनं २५१

ततो राज्ञादिष्टाः पुरन्ध्र्यस्तत्कालोचितचित्रादिकर्म्म तथाऽपूपादिखाद्यद्रव्यञ्च प्रस्तुती चक्रुरिति वर्णनं २५१

ततस्तात्कालिकपुरपौरशोभामुरजादिवाद्यवैचित्र्यवर्णनं .. .. २५२ .. २५५

ततो भैम्या मङ्गलस्नानप्रसाधनादिवर्णनं .. .. २५६ .. २८१

ततो भैमीकृतकौतुकमङ्गला पित्रादिभ्य आशीर्लम्भनवर्णनं २८२

ततो नलस्य तात्कालिकमङ्गलस्नानप्रसाधनादिशोभावर्णनं .. .. २८३ .. २९५

ततो नलदर्शनार्थमागतानां पौरस्त्रीणां सम्भ्रमवर्णनं २९६ .. ३०३

ततस्तासां परस्परालापवर्णनं.. .. .. ३०४ .. ३१६

अथ षोडशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ नलस्य भीमगृहयात्रावर्णनं .. .. ३१७ .. ३२४

ततो भीमस्य प्रत्युत्थानादिना नलमभ्यर्च्य स्वदुहितृप्रतिपादनवर्णनं .. .. ३२५ .. ३२७

ततो विवाहकौतुकं निरीक्ष्य भैमीसखीनां परिहासवर्णनं ३२८

ततो विवाहोचितयौतुकदानवृत्तान्तवर्णनं .. ३२९ .. ३४४

ततो यौतुकानन्तरोचितमाङ्गल्यविधिवर्णनं ... ३४५ .. ३५२

ततो भीमेन वरयात्रिणां परिवेषणार्थनिर्दिष्टानां वाराङ्गनानां परिहासादिचेष्टावर्णनं .. .. .. ३५३ .. ३५९

ततः परिवेष्टुमागतवारयोषितां दर्शनेन वरयात्रिणां कामविकारचेष्टापूर्वकभोजनपारिपाट्यवर्णनं .. ३६० .. ४०१

	पृष्ठाङ्काः	
ततो नलस्य भैम्या सह स्वदेशप्रस्थानवर्णनं	४०२	४०७
ततो नलस्य स्वपुरप्रवेशवर्णनं	४०८	४१५

अथ सप्तदशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ इन्द्रादीनां स्वर्गप्रस्थानवर्णनं	४१६	४२०
ततः सरस्वत्या सह इन्द्रादीनां देवानां बहुसैन्यपरिवृतकलिद्वितस्पकन्दर्पदर्शनवर्णनं	४२१	४२४
ततः क्रोधदर्शनवर्णनं	४२५	४२७
ततो लोभदर्शनवर्णनं	४२८	४३०
ततो मोहदर्शनवर्णनं	४३१	४३५
ततश्चार्वाकः वेदानामप्रामाण्यं प्रदर्शयन् स्वमतप्रतिपादनवर्णनं	४३५	४७४
ततस्तदुपरि इन्द्रस्य क्रोधस्तद्भर्त्सनवर्णनं	४७५	४८१
ततस्तदुपरि अग्नेः क्रोधस्तद्भर्त्सनवर्णनं	४८२	४८४
ततस्तदुपरि यमस्य क्रोधस्तद्भर्त्सनवर्णनं	४८५	४८८
ततस्तदुपरि वरुणस्य क्रोधस्तद्भर्त्सनवर्णनं	४८९	४९४
ततो देवानां द्वापरसहायककलिदर्शनवर्णनं	४९५	
ततो देवान् दृष्ट्वा कलिर्नमस्कारेति वर्णनं	४९६	
ततो देवैः सह कलेः सम्भाषणपूर्वकभैमीस्वयंवरोत्सवे कलेः स्वकीयगमनकथनवर्णनं	४९७	
तत इन्द्रादयस्तं कलिं स्वयंवरसदोगमननिवारणपूर्वकनलवरणकथनं	४९८	५००
ततो देवैः सहोक्तिप्रत्युक्तिपूर्वकनलभैम्योर्वियोगकरणप्रतिज्ञोक्तिः	५०१	५११
ततस्तन्मतमनादृत्य देवानां स्वर्गगमनं	५१२	५३०
अथ कलेर्नलराजधानीप्रवेशः	५३१	५५४

पृष्ठाङ्काः

ततः कलेर्नलपुरे स्थानप्राप्त्यभावेन तदुद्यानप्रवेशः .. ५५५ .. ५६२

अथ अष्टादशसर्गारम्भः ॥

तत्र नलस्य भैम्या सह सम्भोगवर्णनं .. .. ५६२ .. ६७५

अथैकोनविंशःसर्गारम्भः ॥

तत्रादावन्ते वैतालिकवर्णनं .. .. ६७६ .. ७५०

अथ विंशःसर्गारम्भः ॥

तत्र समापितप्रातःक्रियस्य नलस्य सौधप्रवेशः .. ७५१
ततस्तत्र प्रत्यागतां भैमीं विलोक्य नलोक्तिः .. ७५१ .. ७६२
ततो नलस्य काचित्कलानाम्न्या प्रियसख्या सह
भाषणं . . .. ७६३ .. ७६९
ततस्तस्या नलेन सह प्रत्युक्तिः .. .. ७७० .. ७८०
ततो नलस्यापि भूयस्तया सह प्रत्युक्तिः .. .. ७८१ .. ७८५
ततो नलस्य भैम्यासह विलासवर्णनं .. .. ७८६ .. ८३२
ततो माध्याह्निकवैतालिकवर्णनं .. .. .. ८३३ .. ८३६

अथ एकविंशःसर्गारम्भः ॥

तत्र नलस्य स्नानपूजादिमाध्याह्निकविधिवर्णनं .. ८३७ .. ९४२
ततः कासाञ्चिद् भैमीसखीनां नलमुपवीणयितु-
मागतानां चाटुगाथावर्णनं .. .. .. ९४३ .. ९६४
ततो भैम्याकेलिकुल्यादिकनिरीक्षणपूर्वकं प्रियेण
सह प्रियभाषणं .. .. ९६५ .. ९६८
ततः प्रियया सह नलस्य सम्भाषणं .. .. .. ९६९ .. ९८४

अथ द्वाविंशःसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ नलस्य सन्ध्यावर्णनं .. .. ९८५ .. १००६

	पृष्ठाङ्कः	
ततस्तमो वर्णनं	१००७	१०१८
ततश्चन्द्रोदयवर्णनं	१०१७	१०३२
ततो दमयन्तीचन्द्रवर्णनं	१०३२	१०६४
ततो नलस्य चन्द्रवर्णनं	१०६४	११०२
कवेः स्वदर्पपरिहारपूर्वकस्वातिशयोक्तिसहित-सर्गसमाप्तिः	११०२	११०८

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा
स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारणिः।
नानिशं त्रुटति यत्पुरः पुरा
किन्नरीविकटगीतिझङ्कृतिः॥१९॥

वपि कुड्यभ्रमेणाविचार्य्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः जालमार्गेण शब्दसञ्चाराच्च तत्कूजितानि तौ शुश्रुवतुरिति भावः। पुरोधसो मन्त्रप्रभावस्य सूचितः। तण्डुलचूर्णादिमण्डलितं चित्रमयं वस्त्रं कपटकुड्यं। दिवोष्णप्रवेशभिया गवाक्षेषु चित्रपटा ध्रियन्ते रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते। तथा च दिनवद्रात्रावपि कुड्यबुद्ध्या विशङ्कं भणितानि चक्रतुरिति वा। अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः। पचाद्यच्। प्रतिकृतिरर्चा पुंसीत्याद्यमरः॥१८॥

कृष्णेति। कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्गवद्भङ्गुरातिवक्रा बहुभङ्गीयुक्ता, तथा स्वादुः श्रुतिमधुरा अत एवोज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसाः तेषां उज्ज्वलस्यैव वा रसस्यैकाऽद्वितीया मुख्या वा सारणिः कृत्रिमनदी शृङ्गाररसपरिपूर्णेत्यर्थः। एवम्भूता गाननिपुणानां किन्नरीणां विकटा षड्जादिसप्तस्वराणामारोहावरोहरीत्या विषमा गीतिगीनं तस्य झङ्कृतिर्ध्वनिविशेषो यस्य सौधस्य पुरोदेशे मुखेऽनिशं सर्व्वदा न त्रुटति पुरा कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत्। भैम्याः सकाशाद् गानकलाशिक्षाहेतोरुत्तरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा
यत्र तस्थुरितिहाससङ्कथाः।
पद्मसम्भवसुतारिरंसुता-
मन्दसाहसहसन्मनोभुवः॥ २०॥

आगत्य गन्धर्व्वकन्या अपि यत्र सर्व्वदा जगुरिति भावः। वर्ज्ञं च ज्ञानसद्भावाद्यैः सदा गायतीवेत्युत्प्रेक्षा सूच्यते। अथ च मृगशृङ्गवद्वक्रगामिनी तथा स्वादूदका तथा किन्नर्य इव किन्नर्यो भ्रमर्यः कमलवाहुल्यात्तासां श्रेष्ठा गुञ्जनझङ्कृतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्म्मलजला एका कुल्या यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्ग्रीष्मर्त्तावपि नात्रुटत्, बहुजलैव स्थितेत्यर्थः। एकविंशे सर्गे तुङ्गप्रासादवासादित्यनेन कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात् प्रकृते सौधवर्णनोपयोगिता-द्यमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते। त्रिकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोरिति विश्वः। त्रुटति। भूते, पुरिलुङ्चास्मे (पा० ३।२।१२२) इति लट्॥ १९॥

भित्तीति। यत्र सौधे पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां रिरंसुता सम्भोगाभिलाषस्तद्रूपममन्दं महत् साहसं अविचार्य्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण सोल्लासो मनोभूर्यासु ताः। ब्रह्मणः सुतारिरंसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपं वा महत् साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण सोल्लासस्य कामस्य सम्बन्धिन्यो वा इतिहाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिका भित्तिषु

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितं
यत्र गौतमकलत्रकामिनः।
पारदारिकविलासवैभवं
देवभर्त्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

चित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासां एवम्भूताः सत्यस्तस्थुः। ब्रह्मपराभवादिकामप्रभावाश्चित्ररूपेण यद्भित्तिषु लिखिता वर्त्तन्ते स्मेत्यर्थः। ब्रह्मणः सुतारिरंसुतादिकं मत्स्यपुराणादाववगन्तव्यं ॥ २० ॥

पुष्पेति। यत्र सौधे गौतमकलत्रमहल्यां कामयते कामी तस्य सम्भुञ्जानस्य देवभर्त्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये डिण्डिमायितं वाद्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य परस्त्रीगामिनो विलासवैभवं सुवर्णादिरचितासु भित्तिषु उदटङ्कि टङ्कैरुत्कीर्य्य लिखितं। येनेन्द्रोऽपि पराभूतस्तादृशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि नियतं कार्य्येति सुवर्णेष्टकरचितभित्तिषु कामोद्दीपनार्थं इन्द्रपारदारिकविलासा यत्र टङ्कैर्लिखिता इत्यर्थः। डिण्डिमायितं। उपमानात् कर्त्तुः क्यङन्तान्निष्ठा। परदारान् गच्छतीति पारदारिकः। गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठक् वक्तव्य (पा० ४।४।१।वा० ४) इति ठक्। उदटङ्कि। टकिबन्धे इत्यस्मात् कर्म्मणि चिण् ॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवा-
द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत्।
यस्य कीर्त्तिरवदायति स्म सा
कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति। उच्चलसौन्दर्य्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन या अर्जिता लब्धा सा कार्त्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्त्तिः कान्तिः, उच्चलतां उड्डीयमानानां कलरवाणां पारावतानामालिःपङ्क्तिस्तस्याः कैतवाद्व्याजाज्जगदवदायति स्म शोधयति स्मोज्ज्वलञ्चकारेत्यर्थः। एते कलरवा न भवन्ति किन्तु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्त्तिरेवैतस्येत्यर्थः। पारावतः कलरवः; स्यात्प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः। दायति। दैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्व्वः सकर्म्मकः। लट् स्मे (पा० ३।२।११८) इति लट्। कार्त्तिकी। नक्षत्रेण युक्तः कालः (पा० ४।२।३) इत्यणि ङीप्। अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः कार्त्तिक इति भाषितपुंस्कत्वसम्भवेऽपि तिथ्ययोर्द्वयोरित्यभिधानात् पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन समासे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात्, पुंवत्कर्म्मधारय (पा० ६।३।४२) इति सूत्रेण न पुंवत्। ततश्च कार्त्तिकी चासौ तिथिश्चेति समासः ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरो-
द्वृत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-
र्नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २२ ॥
शम्भुदारुवनसम्भुजिक्रिया-
माधवव्रजवधूविलासयोः ।

गौरेति । गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां वृहस्पतिभार्य्यायां तारायां विषये स्मरजनितो य उद्वृत्तभावः, गुरुतल्पगामित्वा-दाचारत्यागित्वं चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योद्वृत्तभावः कामज-नितसामर्थ्यातिशयः, तल्लक्षणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्यः, तथा भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भर-ताख्यो नाट्यवेदस्तस्मिन् सुधा अमृतरूपो भरतोक्तनाट्यरी-त्याभिनीयमानाः सत्यः सुधाप्राया इति यावत् । एवम्भूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्कबन्धविशेषा यस्य सौधस्या-जिरेऽङ्गणे अभिनीतिभिः सात्त्विकाङ्गिकवाचिकाहार्य्यभेदभिन्नै-श्चतुर्विधैर्नटाभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः स्मरो-द्वृत्तभावस्य मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २२ ॥

शम्भ्विति । यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुवर्णघटितकपोत-पालिका शम्भोर्दारुवने मन्दरकन्दरायां देवदारुवने सम्भुजि-क्रिया गौर्य्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्य्यन्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य

गुम्फितैरुशनसा सुभाषितै-
र्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥
अह्नि भानुभुवि दासदारिकां
यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ।

श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासक्रीडादिस्तयोर्विषये उशनसा शुक्राचार्य्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण रचितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिनवीनार्थशब्दविशेषैः कर्तृभिर्वा ऽङ्कितं चिह्नितं। हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्यश्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयहाटकविटङ्के टङ्कैरुदङ्किता इत्यर्थः कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकमित्यमरः। विशेषेण टङ्क्यते वद्ध्यते इति विटङ्कं पक्षिविश्रामार्थं कुड्याद्बहिर्निर्गतं दारु॥ २४ ॥

अह्नीति। यस्मिन् सौधे चरतीति यच्चरः शुकःपक्षी शुकपितामहं पराशरमुज्जगौ तारस्वरं गायति स्म। किम्भूतं। अह्नि दिने भानुभुवि सूर्य्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दासदारिकां कैवर्त्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं सम्भुञ्जानं, अत एव यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य समयस्य देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्यानिषिद्धस्य निजशयनादेर्विषयस्य परदारादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्य्यालक्षणस्यासहात् कालादीनसहमानात् अधैर्य्यजनकात् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामातिरेकं सोढुमसमर्थमित्यर्थः। पौराणिककथ्यमानभारतादिश्रवणमात्रेण प्राज्ञः

कालदेशविषयासहस्मरा-
दुत्सुकं शुकपितामहं शुकः ॥ २५ ॥
नीतमेव करलभ्यपारता-
मप्रतीर्य्य मुनयस्तपोर्णवं ।
अप्सरःकुचघटावलम्बनात्
स्थायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

शिक्षातिशयादतिमुखरो यद्विहारी कीरः, तादृशीं भारता-युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अक्षीत्यादिना कामा-तुरस्य कालाद्यसहनत्वं समर्थितं । अन्योऽपि साधुरेवम्भूतं स्वपि-तामहमपि निन्दति । कैवर्त्ते दासधीवरावित्यमरः । यच्चरः । अधिकरणे चरेष्टः (पा० ३।२।१६) इति टः ॥ २५ ॥

नीतमिति । यत्र सौधे मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो क्वचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाश्चित्रे लिखिता वर्त्तन्ते । किम्भूताः । करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तत्ता तां नीतमेव लक्षणया सन्निहितभाविफलत्वात् समाप्तिं प्रापित-प्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि तपोरूपदुस्तरमर्णवं समुद्रमप्रतीर्य्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य्य वा तपोविघ्नार्थं इन्द्रेण प्रेषितानामप्सरसां रम्भादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणानां घ-टानामवलम्बनाद्धारणादाधाराद्धेतोः स्थायिनः स्थातुं शक्ताः । कुचमर्दनादिसम्भोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्य्यमाणं समुद्रं नद्यादि वा तीरसन्निहितेऽपि श्रान्तिवशादुत्तरितुमशक्तः स

स्वामिना च वहता च तं मया
स स्मरः सुरतवर्जनोर्ज्जितः।
योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्-
केकिना मुरजनिःस्वनैर्घनैः॥ २७॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे
मुह्यतोर्रतिरतीश्वयोरपि।

जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव निश्चलस्तिष्ठति। कुट इति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति विश्वः॥ २६॥

स्वामिनेति। यस्य सौधस्य सम्बन्धिना केकिना क्रीडामयूरेण इति हेतोर्घनैर्निबिडैर्मुरजनिःस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म। इति किं। योऽयमीदृग्ब्रह्मादिवशीकारकारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्त्तिकेयेन प्रभुणा च तदीयपत्रलेन तं वहता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च सुरतवर्जनोर्ज्जित इति। चान्योन्यसमुच्चये। कुमारस्य नैष्ठिकब्रह्मचारित्वान्मयूराणाञ्च वर्षर्त्तुमत्तानां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेण निर्गच्छतामश्रुमयशुक्रविन्दूनां मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भसम्भूतेर्लिङ्गभगसङ्घर्षणरूपरतिपरित्यागो जयहेतुः। मयूराश्च मेघशब्दभ्रान्त्या मृदङ्गशब्दैर्नृत्यन्ति॥ २७॥

यत्रेति। यत्र सौधे सम्भोगपरे नलभीमसम्भवे नलभैम्यौ वीक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिलाषिणोरथ च भ्रान्तिं प्राप्नुवतोस्तथा

स्पर्द्धयेव जयतोर्ज्जयाय ते
कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २८ ॥

जयतोः सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तमानयोरथ च नलभैम्यौ स्ववशे कुर्व्वतोः रतिरतीशयोर्रतिकामयोः स्पर्द्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तौ पराभवितुं ते नलभैम्यौ कामकामरमणी बभूवतुः स्मररती अभूतां । सम्भोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसौ उद्दीप्तस्मरौ भवत इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावासौ चेतनौ रतिकामौ सञ्जातसुरतेच्छौ जातौ । तथा सौन्दर्य्यातिशयाद्रतेर्नले काम इति कामस्य च भैम्यां रतिरिति सञ्जातभ्रमौ च जातौ । एवम्भूतावतिशयितान्योन्यरागजननाद्वशीकृतभैमीनलौ यत्र मूर्त्तौ रतिकामावेवाभूतामिति कामयोर्द्वन्द्वद्वयं जातमित्यर्थः । अयमेव तयोर्जयः । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयोरपि सम्भोगवाञ्छोत्पादनाज्जयः । तज्जयार्थं बुद्धिपूर्व्वव्यापाराभावात् स्पर्द्धयेवेत्युत्प्रेक्षा । स्पर्द्धाकारणन्तूक्तं । अथ च रतिकामसन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयोः सम्भोगवाञ्छासमुदयस्तथा त्वयोरपि रतिकामसन्निधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यसन्निधानमात्रेणैव कामसम्मोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैम्यौ दृष्ट्वा मोहं भजतोरत एव नलभैमीभ्यामावां जितावित्यपि ते जेतव्ये इति स्पर्द्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव वा सम्बन्धः । अत्र सर्व्वत्राल्पाच्तरत्वात् प्रायः प्राप्तोऽपि पूर्व्वनिपातो रतेर्नले कामभ्रमोदयान्नलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य च

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-
राविरासुरथ कामकेलयः।
ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः
पांशुलाभिरपि ये न शिक्षिताः॥ २९ ॥
पौरुषं दधति योषिता नले
स्वामिनि श्रिततदीयभावया।

भैम्यां रतिभ्रमोदयाद्भीमसम्भवारतीशकामरमणोपदानां प-
श्चात् प्रयोगस्यौचितीं सूचयतीति ज्ञेयं। रतिरतीशयोर्विषये
स्पर्द्धयेति केचित्। ते। प्रथमाद्विवचनान्तं। कामकामरमणौ
बभूवतुरिति चिः॥ २८॥ कुलकं॥

तत्रेति। अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मेरौ तयोस्ताः
कामकेलय आविरासुः स्पष्टं दिदीपिरे। ते के। ये कामके-
लयो महाकविभिर्व्यासकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरपि
अवीक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः। तेषामपि न स्फुरिता इति
यावत्। तथाऽनेकनरसम्भोगचतुराभिः पांशुलाभिः स्वैरि-
णीभिरपि ये न शिक्षिता अभ्यस्ताः नानाजातिशिक्षोपदेशा-
दपि न ज्ञाताः। एतेनालौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्त
इति सूचितं। द्रवकेलिपरीहासा इति केलिशब्दः पुंलिङ्गो
ऽपि॥ २९॥

पौरुषमिति। एवम्भूतया भीमसुतया एवम्भूते नले विषये
कियत् किंपरिमाणं साध्वसं भयं न प्रापि अपि तु बहु भयं

यूनि शैशवमतीर्णया कियत्
प्रापि भीमसुतया न साध्वसं॥ ३० ॥

न प्राप्तं। अत्यल्पं प्रापीत्यर्थः। किम्भूते नले। पौरुषं दधति बलिनि। किम्भूतया। स्वयं तु योषिताऽबलया। तथा स्वामिनि आत्मनः प्रभौ राजनि च। स्वयं तु श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयस्वभावस्तदीयत्वं वा नलदासीभूतया। तथा यूनि तरुणे। स्वयं तु शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसन्धौ वर्त्तमानया। बलिनः स्वामिनो राज्ञस्तरुणाच्चाबलया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति। अत्र प्रथमसम्भोगे किंवा भावीति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्राप्नोति भावः। सर्वाण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि। अथ च श्रितो नलविषयो भावो रमणाभिलाषो ययैतादृश्यापि स्वामिनि भर्त्तरि नले महद्भयं प्रापि। यतः पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टया चेति। एवम्भूतेऽपि नले एवम्भूतयापि तया साध्वसं कियदल्पमेव प्राप्तं बहु साध्वसं वर्त्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परित्यक्तं। यस्माच्छ्रितो नलविषयो रमणाभिलाषो ययेति वा। अथ च श्रितः परिशीलितो ज्ञातो नलविषयो यया बालया मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति विनिश्चितनलाभिप्राया भयं न प्रापेति भावः। श्रितोऽनुष्ठितो नलाशयो यया नलभावानुकूलवर्त्तिन्या प्रथमसम्भोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता त्वनुत्तीर्णशैशवा किमत्र भावीति सभया किञ्ची-

दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना
प्रागश्रिश्रवदियं प्रियं गिरः।
तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया
न स्म वेद करवाणि कीदृशं ॥ ३१ ॥

दयज्ञानानाऽल्पं भयं विहाय प्रियभावानुकूल्यमाश्रयतीति। एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥ ३० ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्व्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्भोगक्रममाह। दूत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्व्वं दूत्येन देवदूतव्यापारेण सङ्गतिं गतं सम्बन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं प्रियं नलं आत्मना विरहप्रकाशिनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो वाणीः अशिश्रवत् श्रावयामासेति यत् तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धार्ष्ट्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा ह्रिया कृत्वा कीदृशं किङ्करवाणीति न वेद स्म नाज्ञासीत्। तदानीं तन्मया मद्दनुचितं कृतं तत्प्रतिक्रिया कीदृशी प्रकृते चार्थे किं कार्य्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया ह्रिया किंकर्त्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः। उत्तमत्वं सूचितं। उत्तमा हि पूर्व्वानुचितस्मरणाल्लज्जन्ते। अतीतस्मरणेनापि सलज्जाभूत् प्रारब्धसम्भोगानुभवदशायान्तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः। अशिश्रवत्। शृणोतेर्णौ चङि द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वे सन्वल्लघुनीति (पा० ७।४।९३) सन्वद्भावे स्रवति शृणोति (पा० ७।४।८१) ईभ्यासस्य वेत्वं। प्रियं। शृणोतेः शब्दकर्म्मत्वाद्णौ कर्म्मत्वं ॥ ३१ ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं
प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया।
तन्निजं मनसि कृत्य चापलं
सा शशाक न विलोकितुं नलं ॥ ३२ ॥

आसने मणिमरीचिमांसले
यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान्।
तामदूयितवतीव मानिनी
न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

यदिति। तया सदसि मिलितलोकत्रयजनसमक्षं वीतलज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परवर्त्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव वरणमालया कृत्वा यत् प्राक् नैषधो वृत इति तत् नलवरणलक्षणं निजं चापलं धार्ष्ट्यं मनसि कृत्य विचार्य्य,तदानीं लज्जां त्यक्त्वा मया महद्धार्ष्ट्यमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा सा लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाक अत्राप्युत्तमत्वं सूचितं। तच्चापलं मनसि कृत्य विशेषेणैता प्राप्ता त्वसौ लज्जा च तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा। मनसि कृत्य पूर्व्ववत्॥ ३२ ॥

आसने इति। अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयोर्मध्ये स नलः मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैः मांसले व्याप्ते आसने सिंहासने स नलः यां दिशं परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्। इयं भैमी तां दिशं म-

ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं
मौलिदूरनमनं दधानया।
द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया
भर्तृहूतिशतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥
वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्
वेशितापि शयनं न साभजत्।

नागपि न व्यलोकयत्। उत्प्रेक्षते। असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव। दिशः स्त्रीलादियं मङ्गत्वोलिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्या असूयां कृतवतीव तां नापश्यदित्यर्थः। यतो मानिनी। लज्जाभयाभ्यां नापश्यत् तत्रेयमुत्प्रेक्षा। असूयितवती। कण्ड्वादियगन्तात् क्तवतु उगित्वात् ङीप्॥ ३३ ॥

ह्रीति। निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् ह्रीरूपायां सरिति निजस्यात्मनो निमज्जनमुचितं योग्यं यस्यैवम्भूतं मौलेः शिरसो दूरं नितरां नमनमानाभेर्नम्रीभावं दधानया तथा द्वारि गृहद्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तया लज्जाभयाभ्यामन्तः प्रवेष्टुमशक्तया अतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया भैम्या, भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हूतीनामाह्वानानां शतं अश्रुतीकृतं श्रुतमप्यश्रुतीकृतं। श्रुतमपि लज्जाभयाभ्यामनुत्तरादगमनाद्वाऽश्रुतमिव कृतमित्यर्थः। नवोढाजातिरियं ॥ ३४ ॥

वेश्मेति। सा किमग्रे भविष्यतीति साध्वसाद्भयात् पत्युर्वेश्म न स्वयमविशत्। अनन्तरं सख्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं

भाजितापि सविधं न साखपत्
खापितापि न च सम्मुखाभवत् ॥ ३५ ॥
आत्मनापि हरदारसुन्दरी
यत् किमप्यभिललाष चेष्टितं।
स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता
मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

प्रापितापि शयनं नाभजत्। ततोऽपि सख्या नलेन वा शयनं भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथातथा नाखपत्, किन्तु दूरत एव निद्राति स्म। ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्कपाल्यादिना सविधं समीपं खापितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः। प्रथमसम्भोगे मुग्धाया जातिरियं। साध्वमादिति सर्व्वत्र। अखपत्। अङ्गार्ग्येति (पा० ७।३।९९) अट्॥ सम्मुखाखाङ्गाच्चोपसर्जनाद् (पा० ४।१।५४) इति विकल्पान्न ङीष्॥ ३५ ॥

आत्मनेति। हरदारवत् गौरीवत् सुन्दरी। सा भैमी आत्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत् किञ्चिच्चेष्टितं तदवसरोचितं कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृन्तचालनादि अभिललाष कर्त्तुमैच्छत् तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तद्दस्तुदानायेङ्गितज्ञेन स्वामिना नलेन ताम्बूलं देहीति यद्यर्थिता याचिता तत्तर्हि अनया भैम्या तस्य नलस्य उद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीनामदानाद्व्यर्थीकृतः। तेन याचिता सती न ददाविति भावः।

केवलं न खलु भीमनन्दिनी
दूरमत्रपत नैषधं प्रति।
भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ह्रिया
मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥
ह्रीभराद्विमुखया तया भियं
सञ्जितामननुरागशंसिनि।

अपिरेवार्थे। स्वामिनेत्यनेनावश्यं कर्त्तव्यतायां सत्यामपीति सूचितं। गौर्य्यपि प्रथमसम्भोगे हरेणार्थिता सत्येवमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

केवलमिति। भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रति उद्दिश्य दूरं नितरां अत्रपत लज्जां प्रापेति न किन्तु भीमजाहृदि वर्त्तमानत्वाद्ध्रिया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित इव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः हृद्येव वर्त्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः। अथ च मनो मथ्नाति पीडयतीति मन्मथः पृषोदरादिः। एवंविधोऽपि जितो लज्जितः सङ्कुचितश्चेति चित्रं। ह्रीवशानलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बहुकालं तामभिभवति स्मेति भावः। अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३७ ॥

ह्रीभरादिति। दूत्यकाले कलितं बुद्धं परीचितं तदाशयं भैम्यभिप्रायं सम्यक् दृढसंस्कारतया स्मरणपथारूढं स्मरन् विचारयन् स नलः ह्रीभराद्विमुखया तया विमुखत्वादेवाननुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरागो नास्तीति शङ्काशीले

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्
दूत्यकालकलितं तदाशयं ॥ ३८ ॥
पार्श्वमागमि निजं सहालिभि-
स्तेन पूर्व्वमथ सा तयैकया।
क्वापि तामपि नियुज्य मायिना
स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

स्वचेतसि सञ्चितां जनितां अनुरागाभावसम्भावनीं भीतिं लुलोप निरस्यति स्म। दूत्यवसरमप्यनुरागातिशयादिन्द्रादीनपि परित्यज्य मल्लाभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्यच्यतीति निश्चित्य जातां शङ्कां तत्याज। मुग्धा लज्जाभरादेव विमुखीयं न त्वननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः। तदाशयं। शेषत्वाविवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्श्वमिति। तेन नलेन भयवशादेकाकिनो नलस्य सविधमनागच्छन्ती सा आलिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निजं पार्श्वं आगमि प्रापिता। भवतीभिरपि कञ्चित् कालमनया सार्द्धमागन्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वसन्निधिं प्रापितवानित्यर्थः। अथानन्तरं कियतापि कालेन किञ्चिद्विश्वासप्राप्त्यनन्तरं एकया एकाकिन्यैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण सन्निधिं प्रापिता। अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं क्वापि गन्धमाल्यताम्बूलाद्याहरणविषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति छलात् प्रेष्य, यतः मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविस्र-

सन्निधावपि निजे निवेशिता-
मालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित्।
आनयद्व्यवधिमानिव प्रिया-
मङ्कपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

भणकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो नल एव सचिवः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनीऽवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता विजनोचितं स्वीयमिङ्गितमदर्शयत् तदीयं वाऽपश्यदिति भावः। कन्याविस्रम्भणप्रकारोऽयं। आगमि ण्यन्तात् कर्मणि चिण्। चिण्णमुलोः (पा०६।४।९३) इति दीर्घविकल्पात् पक्षे ह्रस्वः ॥ ३९ ॥

सन्निधावपीति। स नल आलिभिः स्वयमेव निजे सन्निधौ निवेशितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्थापितामपि प्रियामङ्कपालेर्भैमीपृष्ठभागस्य स्पर्शिनः स्वीयैकभुजालिङ्गनविशेषस्य वलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा सन्निधिमानयत्। यतः कुसुमशस्त्रः कामस्तस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं वेत्तीति वित्। उत्प्रेक्षते, व्यवधिमानिव, दूरस्थो यथा प्रियां सन्निधिमानयति। कामशास्त्रे।

आदौ रतं वाह्यमिदं प्रयोज्यं
तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्व्वमिति।
तथा सामीप्यगाम्भीरं नवोढां सन्निधापयेत्।
विश्वासकृच्चना गाढालिङ्गनात्त्याजयेद्भयं ॥

प्रागचुम्बदलिके ह्रियाननतां
तां क्रमादृरनतां कपोलयोः।
तेन विश्वसितमानसां झटि-
त्यानने स परिचुम्ब्य सिस्मिये॥ ४१॥
लज्जया प्रथममेत्य कुङ्कतः
साध्वसेन वलिनाथ तर्ज्जितः।

इत्यादि सन्निधिस्थापनव्याजेन गाढमालिङ्ग्य भयं त्याजितवानिति भावः॥ ४०॥

प्रागिति। स ह्रिया आननतामतिनम्रान्तां प्राक् अलिके ललाटपट्टेऽचुम्बत्। अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थः। ततः किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पूर्व्वापेक्षया दरनतामीषन्नम्रां किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाट्या तदानीमेवान्यदा वा कियतापि कालेन द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्बनेन ललाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसितं मानसं यस्यास्तां ततोऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रणादिभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितानन्दवशात् सिस्मिये ईषद्वक्रमहसत्। स्फुटहासे पुनर्लज्जा स्यादिति भयादीषज्जहासेत्यर्थः। अथ च यदेतावत्पर्य्यन्तं त्वया वञ्चितं तदपीदानीं मया लब्धमिति हासः। ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि चुम्बनस्थानानि। इयमपि विस्रम्भणरीतिः॥ ४१॥

लज्जयेति। ललाटादिचुम्बनक्रमानुभावजातसुखविशेषोल्ल-

किञ्चिदुच्छ्वसित एव तद्धृदि
न्यग्बभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ४२ ॥
वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे
दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम्।

स्मितकामोदयायास्तस्या हृदि मानसे किञ्चिदुच्छ्वसित एव विकसित एवार्भको मुग्धत्वादप्रौढः स्मरः प्रथमं चुम्बनजनितया लज्जया एत्यागत्य हुङ्कृतः हुङ्कारेन निषिद्धः। अथ पश्चाद्बलिना प्रबलेन चुम्बनजन्येन साध्वसेन सात्त्विकभयेन तर्जितो भर्त्सितोऽस्मदीयमेमी हृदयलक्षणं स्थानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठ तिष्ठेत्याक्षेपपूर्व्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः। एवम्भूतः सन् पुनस्तत्क्षणमेवान्तर्हितोऽभूत्। चुम्बनवशात् पुनः प्रबलाभ्यां लज्जाभयाभ्यामुदितमात्र एव स्मरो दुर्बलः कृत इत्यर्थः। एवकारो विलम्बद्योतनार्थः। अर्भकोऽपि किञ्चिच्चेष्टितुमुद्युक्तो मात्रा पूर्व्वमागत्य हुङ्कृतः पश्चात् प्रभुणापि वाचा तर्ज्जितः सन् सङ्कुचितो भवति। हुङ्कृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४२ ॥

वल्लभस्येति। स्मरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्कपालिकां कृतपृष्ठवेष्टनबाहुवलयालिङ्गनं प्रसभं हठात् दित्सतोः कर्त्तुमिच्छतोर्वल्लभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सुरताप्रौढया तया चिरमरोधि प्रतिबद्धः। कीदृश्या। तल्पस्य शय्याया अस्तरणेन स्वपृष्ठदृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया।

एककस्थिरमरोधि बालया
तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥
हारचारिमविलोकने मृषा-
कौतुकं किमपि नाटयन्नयं ।

आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं शय्यासंलीनयेत्यर्थः । शय्यायन्त्रणेन निरवकाशलाङ्गजरोधना-च्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेकदैव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्द्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्य्यायेण रोधनादेक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति ज्ञेयं । एकक इति पर्य्यायाश्रयेणोक्तं । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधे ऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्त्तुं शक्यते न तु द्विभुजसाध्यमङ्क-पाल्यालिङ्गनमित्येक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्त-योस्तयोरधस्तनबाहुः शय्यासंलग्नत्वाच्छय्ययैव नियन्त्रितौ । आ-लिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलग्नो नलबाहुस्तल्पयन्त्रणनिरवकाशत्वात् पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः, उपरितनस्तु उपरितनेन भैमी-बाहुना चिरप्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारेति । हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौ-न्दर्य्यं तस्य विलोकने विषये ऽतिवृत्तस्थूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं त्वदीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं धवो भर्त्ता नलः स्पर्शलोभ-वशादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन पाणिना अदसीयं भैम्याः सम्बन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमस्पृशत् । सार्व्वभौमस्य

कण्ठमूलदृसीयमस्पृशत्
पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥
यत्त्वयास्मि सदसि स्रजार्चित-
स्तन्मयाऽपि भवदर्हणार्हति ।
इत्युदीर्य्य निजहारमर्पयन्-
स्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥
नीविसीम्नि निहितं स निद्रया
सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

तस्यापूर्व्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात् कुचस्पर्श एव तात्पर्य्याच्च तात्त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसहमानायास्तस्या हारसौन्दर्य्यदर्शने मृषाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचावेव पस्पर्शेति । मुग्धाविस्रम्भणजातिः ॥ ४४ ॥

पुनस्तनस्पर्श उपायान्तरमाह । यदिति । स इत्युदीर्य्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण तस्या उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किं । हे भैमि सदसि सभामध्ये त्वया स्रजा मधूकमालया कृत्वा यद्यस्मादर्चितः सर्व्वेषां समक्षं पूजितोऽस्मि, तत्तस्मान्मयाऽपि मत्कर्तृका भवत्या अर्हणा पूजा अर्हति, उपकारस्य प्रत्युपकर्त्तव्यमिति न्यायाद्युक्तेति । अर्हणा कृतेत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नीवीति । जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि निद्रया निषिद्धा वारिता संवित् ज्ञानं यस्यास्तस्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं
दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥
स प्रियोरुयुगकञ्चुकांशुके
न्यस्य दृष्टिमथ सिस्मिये नृपः ।

सुभ्रुवो भैम्या नीविसीम्नि रसनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिकापरिसरे निहितं स्थापितमत एव नीवीस्पर्शमात्रेण कम्पितं सात्त्विककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलः दोलनैः समुद्भूतस्वगतसात्त्विककम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया भैम्या करणभूतयाऽपास निराकृतवान्। कीदृशः। अयं शुभावहविधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् तं यन् प्राप्नुवन्। अपासयन्निजमिति पाठे भैम्या प्रयोज्यया सः प्रयोजको नलो निजं करमपासयदमोचयदित्यर्थः। कम्पमानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तया तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः। अनयेति करणे तृतीया। पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स इति। स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुकांशुके आवरणीभूते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्याथानन्तरमेव सिस्मिये ईषदहसत्। सूक्ष्मवस्त्रावृतत्वात् सर्व्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः। त्रपापूर्व्वकालेऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्य्ये लब्धेऽप्यवहितलद्योतनार्थमथशब्दः। नीवीस्थापितकरापासनानन्तरमिति वा। अथ नलस्मितानन्तरं निरावृतिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती सा तदूरुयुगस्त्रं वस्त्रस्य तस्यैवाञ्चलैरावर्वाराच्छादयामास।

आववार तदथापराञ्चलैः
सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥
बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं
किञ्चिदित्थमपनीतसाध्वसाम् ।
किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना
ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वृथासम्भावितनिजगोप्याङ्गदर्शना सती घनावयवत्वसम्पादनार्थं तद्वस्त्रं तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति भावः । कामिनोरियं जातिः । अञ्चलैरिति बहुत्वं पुनः पुनरावरणक्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविस्रम्भणप्रकारचतुरोऽयं इत्थं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात् परिपाट्या तामपनीतसाध्वसां त्याजितनवसम्भोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चेत्यधिकोक्तौ । नयमेतावदेव किन्त्वेतस्या मनसि वर्त्तमाना ह्रीस्तत्रैव स्थितेन चित्तजन्मना कामेन स्वधनुषा समं सह मनागनामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाणे लज्जाऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां त्याजितः, इदानीं तु भैमीभयं नलेन निराकृतं एका स्त्री ह्रीरवशिष्टा सा कामेन सुखेनाल्पितेति भयलज्जयोः किञ्चिदपासनेन पूर्वं मन्दीभूतोऽपि कामस्तोकं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि । ज्वलह्रल (सि०१२५।५।५) इति वार्त्तिकाण्मित्वस्य पाक्षिकत्वान्मित्वाभावे

सिस्मिये हसति तेन न स्म सा
प्रीणितापि परिहासभाषितैः।
स्वे हि दर्शयति ते परेण का
ऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके॥ ४९॥

ह्रस्वाभावः मिलेऽपि चिण्णमूलोरिति (पा॰ ६।४।९३) पाक्षिको दीर्घः॥ ४८॥

सिस्मिये इति। तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः सप्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि विकसत्कपोलनयनं अलक्षितदन्तं सिस्मिये स्मितञ्चकार। दर्शितदन्तं प्रसरद्धासं तु न चकार। अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति इयं तु नेति चित्रमित्यपिशब्दार्थः। हि यस्मात्ते प्रसिद्धेऽनर्घ्या निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वात् कुरुविन्दानि माणिक्या तेषां मालिकेऽल्पे ह्रस्वे वा माले स्वे आत्मीये सर्व्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित् पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्यौ करोति, अपि तु हास्यं स्त्रीणां दोषायेत्युत्तमस्त्रीत्वात् प्रकटितदशनं हास्यं न चकारेति युक्तं। न ह्यनर्घ्यं वस्तु अन्यस्मै प्रदर्श्यते। तेन सह न हसति स्मेति वा। स्मितहसितविहसितोपहासाट्टहासप्रकारैर्हास्यरसो भरतेन पञ्चविधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः। अणौ यः कर्त्तेति कर्तृसञ्ज्ञानुवादेन कर्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् परेणेत्यत्र दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा॰ १।४।५२) प्राप्तकर्मत्वाभावः॥ ४९॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं
मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितं।
सोढकान्तपरिरम्भगाढता
सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः॥ ५०॥
याचते स्म परिधापिकाः सखीः
सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा।
अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता
वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं॥ ५१॥

वीक्ष्येति। सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भणानामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडनं यया एवम्भूतामानि अनुमिता। किं कृत्वा। भीमतनयायास्तनद्वयं, स्तनद्वये मग्नानां हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्गभीररक्तीभूतस्थानश्रियाङ्कितं चिह्नितं वीक्ष्य। स्तनयोर्मग्नहारमणिस्थानदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः। सुमुखीत्यनेनालिङ्गनसञ्जातहर्षोऽपि सूचितः॥ ५०॥

याचत इति। सा यदा यस्मिन् समये परिधापयन्तीति परिधापिकाः सखीः स्वनीव्याः आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य निविडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सख्यो ऽन्योन्यमुखविलोकनपूर्वं विहस्यात्र नीवीबन्धश्लथीकरणार्थं वृत्तं जातं पत्युः पाणिचापलं बलादुन्मोचनव्यापारमन्वमिन्वतानुमितिविषयश्चक्रुः। अन्यथैवं प्रार्थना न युज्यते इति पूर्ववृत्तं

कुर्व्वती निचुलितं ह्रिया कियत्
सौहृदादिवृतसौरभं कियत्।
कुड्मलोन्मिषितसूनसेविनीं
पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी॥ ५२॥
नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो
ह्रीर्न वीचितुमदान्मृगीदृशः।

निश्चितवत्य इत्यर्थः। धापिर्द्विकर्म्मा। अन्वमिन्वत। मिनोतिरनुपूर्व्वो ज्ञानार्थः॥ ५१॥

कुर्व्वतीति। कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनीं कमलिनीं जयति स्म। किम्भूता। कियत् किञ्चिच्चुम्बनादि सम्भोगकर्म्म ह्रिया निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्व्वती। कियदालिङ्गनादिकं सौहृदाच्चित्तसौख्याद् विवृतं प्रकटितं सौरभं कामशास्त्रोक्तकौशलं यत्र एवम्भूतं कुर्व्वाणा। किम्भूतां पद्मिनीं। कुड्मलोन्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूनानि पुष्पाणि सेवते भजत्येवंशीलां। अर्द्धविकसितपुष्पवतीं निचुलितकलिकास्थानीयां विवृतसौरभां विकसितपुष्पस्थानीयां। कियत्कलिकारूपकियद्विकसितकमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः। विवृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यं वा यस्येति वा॥ ५२॥

नेति। स्मरो मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्या नलमविलोक्यासितुं स्थातुं ह्रीश्च तमीचितुं नादात् यस्मात्तस्मात्तस्या दृशः कटाक्षविक्षेपरूपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठितदेश-

तद्दृशः पतिदिशाचलन्नथ
ब्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥
नानया पतिरनायि नेत्रयो-
र्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

मुद्दिश्य वलितग्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चात् अभिमुखं नलनेत्रसम्मेलने सत्यनन्तरं ब्रीडिताः सत्यः नलमप्राप्य पथो मार्गादेव मुहुः पुनः पुनः समकुचन् परावृत्ताः कामप्रेरितत्वादीक्षितुमारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणान्निवृत्तेति भावः । लज्जाकामयोः समबलत्वाद्भावसन्धिः । दृशां व्यापारापेक्षया बहुत्वं ॥ ५३ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानायि परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेन्न तूभयता विरोधादित्याशङ्क्योपपादयति । खलु यस्माद्धेतोः यस्य हारमुकुररत्नस्तम्भादेर्वस्तुनो विलोकने सति स नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरयन्त्या मुकुरादेर्विलोकने तत्र तत्र प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मामियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात् उद्देश्यतया विम्बरूपस्तु न दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्जातदर्शनस्य नलस्योभयरूपताकारेण वैचित्र्यादेकस्यापि विरुद्धोभयरूपस्वरूपसम्भवे संस्कारेन्द्रियाभ्यां सहोत्पादनाच्चान्ते प्रत्यभिज्ञा-

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने
तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥
वासरे विरहनिःसहा निशां
कान्तसङ्गसमयं समैहत ।
सा ह्रिया निशि पुनर्दिनागमं
वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वल्लोके च खरतुरगोभयोद्भूतत्वादेषरवच्च युक्तेत्यर्थः। लज्जावशात् साक्षाद्यद्यपि नापश्यत्तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादिद्वाराऽपश्यदिति भावः। वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोजः। यद्यस्माद्विलोकने नलविलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे दत्त्वा स वीक्ष्यते स्मैव तस्माल्लक्ष्यतां परोक्षताञ्च नानायीति वा ॥ ५४ ॥

वासर इति। सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा सम्भोगविच्छेदं सोढुमशक्ता तस्मात् कान्तस्य सम्भोगसमयं सम्भोगसमयरूपां निशां समैहत, रात्रिः कदा वा समेष्यतीति। निशि प्राप्तायां पत्युः केलिभिः नवनवकामक्रीडाभिर्लज्जितात एव ह्रिया हला पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म। प्रभातं कदा वा समेष्यतीति। हेतुहेतुमद्भावान्न पौनरुक्त्यं। सहजया ह्रिया युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वा न पौनरुक्त्यं ॥ ५५ ॥

तत् करोमि परमभ्युपैषि यन्-
मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।
आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं
शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५६ ॥
येन तन्मदनवह्निना स्थितं
ह्रीमहौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः
स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

तदिति। नलः अमूं भैमीं शश्वन्निरन्तरं इति आश्वसनं विश्वासहेतुं वचः ऊचिवान्। इति किं ? हे भैमि बहुविधेष्वालिङ्गनचुम्बनादिषु मध्ये यत् त्वं अभ्युपैषि अनुमन्यसे तत्परं केवलं अत्यर्थं वा करोमि नान्यत्, तस्माद्ध्रियं मा व्रज, पुमङ्गसङ्गेन किं वा भावीति चित्ते धृतां भियं परित्यज, यतोऽहन्ते आलिवर्ग इव सखीसमूहतुल्यः, तस्मात्तस्मिन् यथा विश्वसिषि तथा मय्यपि विश्वसिहि भयं माधासीरिति। इह त इति पाठे इह चुम्बनादौ विषयेऽहन्तवालिवर्ग एव, सखीकर्तृके चुम्बनादौ यथा कापि न भीतिस्तथात्रापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येनेति। येन तस्या मदनरूपेण वह्निना, ह्रीरेव महौषधिर्दिव्यौषधिस्तया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन, लज्जया विलीनेन स्थितं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनसमर्थैस्तैरुक्तरूपैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाण्यभिमन्त्रणानि

यद्विधूय दयितार्पितं करं
दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढं
पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया
तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥
अन्यदस्मि भवतीं न याचिता
वारमेकमधरं धयामि ते ।

रहस्यमन्त्ररूपास्तैरुदतेजि अदीपि प्रकटीकृतसामर्थ्योऽकारी-त्यर्थः । पूर्व्वोक्ताश्वासवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः । अन्योऽपि वह्निरौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धैरग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः पुनरुद्दीप्यते । उदतेजि । तिज निशाने । निशानमुद्दीप्तकरणं । अत्र क्षमार्थाभावान्न सन् ॥ ५७ ॥

यदिति । सा दयितेन मर्द्दनार्थं कुचयोरुपर्य्यर्पितं करं कराभ्यां विधूय निराकृत्य स्वस्तिस्वरूपेण करद्वयेन दृढं कुचौ यत् पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थितं प्रियं ह्रियापास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां गात्रस्पर्शे यन्निवारणं तदेव कामस्य परमायुधं । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रदीप्तो भवति तथा कुचमर्द्दननिषेधपरेण कुचपिधानेनापि नलः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियं ॥ ५८ ॥

अन्यदिति । इति एवम्प्रकारादुपांशुः सदाभीत्या प्रार्थनादैन्यवशात् काकुः ध्वनिविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीन-

इत्यसिखददुपांशुकाकुवा-
गुपमर्द्द हठवृत्तिरेव तं ॥ ५९ ॥
पीततावकमुखासवोऽधुना
भृत्य एष निजकृत्यमर्हति।

प्रार्थनवशात् किञ्चिदनुमतौ सत्यामुपमर्द्दे दन्तदशनोष्ठपीडनगाढालिङ्गनादौ यो हठः तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य सोऽयमन्यदा करधूननादिसविघ्नाधरपानहठवृत्तिर्यस्य वा एवम्भूत एव सन् तमधरमसिखदत् अपात्। एवमालिङ्गनाद्यपि। इति किं? हे भैमि अहं भवतीं त्वामन्यदपरं किमपि कुचमर्द्दनादि न याचितास्मि प्रार्थयिष्ये, किन्तर्हि अहं एकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति। अपाने दीनवचनं। पाने तु बलात्कारः। एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्द्दैन साङ्गेन ताडिता हठवृत्तिरननुमतद्वितीयवाराधरपानव्यापारो यस्येति वा। एकवाराधरपानमात्रानुमतौ लब्धायामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोदपराधमार्जनं त्वनन्तरं करिष्यामीति बुद्धेतिभावः। पूर्व्वमोष्ठपानमात्रमकरोदनन्तरं नखक्षताद्यपीति केचित्। अन्यदेति पाठे क्षणान्तरे पुनरधरपानमपि न याचिष्य इत्यर्थः। सोऽयमर्द्देति पाठे सोऽयमर्द्धः किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य। पूर्व्वपाठे स इति ज्ञेयं। याचिता तृच्। वारं। काले द्वितीया ॥ ५९ ॥

पीतेति। असौ नल इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरो पाणिपल्लवं मृदु-

तत्करोमि भवदूरुमित्यसौ
तत्र संन्यधित पाणिपल्लवं ॥ ६० ॥
चुम्बनादिषु बभूव नाम किं
तद्वृथा भयमिहापि मा कृथाः।
आलपन्निति तदीयमादिमं
स व्यधत्त रसनावलिव्ययं ॥ ६१ ॥

सुखस्पर्शतया पल्लवतुल्यं पाणिं सन्न्यधित स्प्रष्टुं सन्निवेशितवान्। इति किं? हे भैमि एष भृत्यः मल्लक्षणो दासः पीतस्तावकमुखमेवासवो मद्यं येनाथ च पीतस्तदीयमुखस्य सुरागण्डूषो येनैवम्भूतः सन्नधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं भृत्यसम्बन्धि कार्य्यं कर्त्तुमर्हति उचितो भवति। तत्तस्माद्गृहारामपुष्पावचयादिना खिन्नं भवदूरुं त्वदीयमूरुं करोमि संवाहयामि। अथ सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति। अनेकार्थत्वात् करोतिः संवाहनार्थः। अन्योऽपि भृत्यो भुक्तमुखोच्छिष्टस्वरणसंवाहनं करोति ॥ ६० ॥

चुम्बनेति। इत्युदीर्य्य, सोऽयं नलः, मृगीदृशस्तदानीमतितमचञ्चलदृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्व्वत्वात् प्रथमं रसनावलिव्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्म्ममे चक्रे। ऊरुस्पर्शादौ वाम्यं भयञ्च भजन्त्या भैम्या एवंविस्रम्भणपूर्व्वकं वसनमाचकर्षेति भावः। इति किं? नामेत्यनुभूतविषयप्रश्नाभिनये, हे भैमि: चुम्बनालिङ्गनादिषु किं नाम विरुद्धं बभूवापि तु न किञ्चित्,

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं
सास्तिघर्म्मजलमस्तिवेपथु ।
अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं
प्रापदस्तिसुखमस्तिपीडनं ॥ ६२ ॥
ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नव-
स्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तस्मादिहाप्यस्मिन् क्रियमाणे सुरतारम्भेऽपि भुजपीडने वा मेखलामोचने वा वृथा अकारणं भयं मा कृथाः ॥ ६१ ॥

अस्तीति । सा एवम्भूतं रतं प्रापत् । किम्भूतं । आरम्भसमये अस्ति वर्त्तमानो वाम्यभरो रतिप्रातिकूल्याचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरञ्च अस्तिकौतुकं अननुभूतचरत्वादत्याश्चर्य्यं यत्र, ततोऽपि सात्विकोत्पत्तेः श्रान्तेश्चास्ति घर्म्मजलं यत्र, तथा अस्ति वेपथुर्यत्र, ततः सम्भोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावीत्यस्ति भीतिर्यत्र, तथा सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र, तथा लिङ्गकमसम्मर्द्दादस्ति सुखं यत्र, समरससुरतावसानसञ्जातसुखमिति यावत्, ततोऽप्यस्ति पीडनं सम्भोगावसाने सर्व्वाङ्गगाढालिङ्गनं यत्र, एवम्भूतं प्रथमसम्भोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति (सि०कौ०२९।१।७प०) विभक्तिप्रतिरूपमव्ययं । अस्ति क्षीरादयश्चेति समासः ॥ ६२ ॥

ह्रीति, इति चेति युग्मं । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः सम्भुजिक्रियायाः सुरतस्यारम्भे विघ्नभूतैर्घनैर्निविडैर्लज्जितैर्ल-

तत्तु निस्त्रपमजस्रसङ्गमाद्
व्रीडमावहति मामकं मनः॥ ६३॥
इत्युपालभत सम्भुजिक्रिया-
रम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम्।
तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा
लघुमेव तमनु त्रपामयात्॥ ६४॥ युग्मम्॥

ज्जानिर्म्मितैरङ्गसङ्कोचनादिभिर्ज्जितां अतिलज्जितां तां इति पूर्व्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोल्लुण्ठनमूचे। सा भैमी यथा येन प्रकारेणाथोपालम्भनानन्तरं तमनु लक्षीकृत्य लघुमेव लज्जि-तुमपि त्रपामयात् लज्जां प्राप। लज्जागुप्तिविषयेऽपि लज्जा यथा जायते तथेयमुपालब्धेत्यर्थः। मम लज्जावशादन्यथास्य चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्रम्भेण तेन सह चिक्रीडेति भावः॥

इति किं। हे भैमि तवेयं वर्त्तमाना ह्रीर्लज्जा युक्ता उचितैव, यद्यस्मात् मत्समागमः तावके मनसि नवो नूतनो ऽतः, नवसम्भोगवशान्निस्त्रपं निर्लज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः व्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्तेयमनौचिती सामर्थ्यालल-भ्येत्यर्थः, निर्लज्जस्य लज्जा विरोधादयुक्ता वा। सज्जातस-ङ्गमस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तेत्यर्थः। यद्वा लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह। तुरप्यर्थः। अजस्रसङ्गमादिस्रब्धं मामकमपि मनो लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्माल्लज्जते किमु

बाङ्कवक्तजघनस्तनाघ्रितद्-
बन्धगन्धरतसङ्गता नतीः ।
इच्छुरुत्सुकजने दिने स्मिते
वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

वक्तव्यं, प्रथमसम्भोगे ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

बाह्विति। तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण समकेति सङ्केतिता। इति किं। हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्य्य-साधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्णनाद्यर्थमुत्सुकः सखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने, स्मित इति भैमीसम्बोधनं वा, दिवसेऽपि ते सम्बन्धिनीः, बाहू च वक्तं च जघनं च स्तनौ च अङ्घ्री च तस्य बाह्वादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपा-शादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं तेन सङ्गता मिलितास्तु ता नतयस्तु नितरां नम्रत्वातिकौशला-तिशयनिर्मितानवयवनम्रीभावान् सङ्गता इति पृथग् वा नती-रिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा भवति तथा वीक्षणमात्रेणेङ्गितं कृत्वानुरागातिशयाद्दिनेऽपि स्वीयं तादृशताभिलाषं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः। यद्वा बाह्वादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धस्य गन्धस्य रतस्य सङ्गतस्य आनतिश्च ताः बाह्वोर्नागपाशादिबन्धो वक्तस्य गन्धः पद्मिनी-त्वात् सौरभं जघनस्य रतं स्तनयोः संगतश्लेषश्चरणयोः पतन-मानतिश्चेत्यर्थः। त्वत्सम्बन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनि-

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं
सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा।

रता दुश्चित्ता जना यत्रैवम्भूते दिनेऽपि इच्छुरस्मीति विवक्षिता सानेन स्वाशयं ज्ञापिता। यद्वा त्वां पश्यामि तदैव ममैवं वाञ्छोदेति त्वद्दर्शनमेव मम सम्भोगसमय इति च ज्ञापितेति भावः। उत्सुकसखीजनेस्मिते इति पाठे रात्रिवृत्तप्रश्नवाञ्छागोपनार्थं तस्माल्लज्जा माभूदिति अस्मिते स्मितरहिते व्रीडिते एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन सङ्केतिता शब्दिता। यद्रात्रावाचरितं बाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तान्तज्ञापनार्थं सखीसन्निधावेवमुवाचेत्यर्थः, अत एव सा व्रीडिता। उत्सुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति व्रीडितेति वा। हे भैमि ते बाह्वादिबन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवम्भूतोऽभिलाषुकोऽस्मि, रात्रौ यद्यपि कृतास्तथापि न दृष्टाः, तस्माद् दिने तद्दर्शने दिदृक्षुरस्मीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव किन्तु त्वत्सखीजनोऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा। व्याख्यानान्तरं ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तं। नतोरित्यत्र चक्षुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे, न लोकेति (पा० २।३।६९) निषष्ठीनिषेधः॥ ६५॥

प्रातरिति। भुवो जम्भजिद्भूमीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्यतीं शीघ्रं वहिर्निर्गन्तुकामां सन्निरुध्य चेलाञ्चलादौ सम्यक् धृत्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सौभाग्यवतीं च

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो-
जम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥
नायकस्य शयनादहर्मुखे
निर्गता मुदमुदीच्य सुभ्रुवां ।
आत्मना निजनवस्मरोत्सव-
स्मारिणीयमहृणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन् काले रात्रौ प्रागेव ह्रीभयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत् सुखं सुरतं अचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मदुक्तं चेत् करिष्यसि तर्हि दुष्करमप्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां सन्निरुद्ध्यालिङ्गनादि कृतवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं न दास्यति सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य्य चुम्बनादि दत्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । प्रभातसमये पद्मिनी रन्तव्येति कामशास्त्रं । क्षितिशचीमिति । ह्रक्रोरिति (पा० १।४।५२) कर्मत्वं ॥ ६६ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनान्निर्गता इयं भैमी सुभ्रुवां प्रौढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेशसुरतजनितां मुदमानन्दमुदीच्य आत्मनैव निजः स्वीयो नवः स्मरोत्सवः सम्भोगस्तस्य स्मारिणी स्मारणशीला सती स्वयमेवाहृणीयत लज्जिता । अनतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः । शयनान्निर्गता सखीनां ओष्ठक्षतिकपोलपत्रवल्लीमार्जनादि दृष्ट्वा स्वस-

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितं ।
पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद्
दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६८ ॥
चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
बिभ्यती धवहसाय साभवत् ।

भोगचिह्नेन खस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्मरोत्सवं सखीः स्मरय-
न्त्येवंशीला वा सती स्वयं ललज्जे । निजधवेत्यपि पाठः। हृणीङ्
कण्ड्वादिः ॥ ६७ ॥

तामिति। स नलः तां भैमीं हसन् दृश्यतां गतः, स्वेच्छ-
यैव पुनर्नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किम्भूतां । प्रियस्य नलस्य आत्मनः
स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं सम्भोगादि
रात्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीं । किम्भूतः। सुराणां वरात्
पिधामदृश्यत्वं दधत्, अत एव पार्श्वगो निकटस्थः, अत एव
श्रुता भैम्यभिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन। अदृश्येन मया
अत्रैव स्थित्वा सर्व्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्न चाकथयदि-
त्यर्थः। हसद्गत इति पाठे श्रुतकथो दृश्यतां गतस्तामहसदि-
त्यर्थः। पिधेति, आतश्चोपसर्ग (पा० ३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ६८॥

चक्रेति। सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैः चक्रवाकीभिः
सह विरहस्येक्षणक्षणे दर्शनकाले सन्ध्यायां, ममापि प्रियेण
सहैतद्वियोगो माभूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्बिभ्यती धवस्य

क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं
चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतं ॥ ६९ ॥
चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत्
पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत्।
सा नुनोद न भुजं यदर्पितं
तेन तस्य किमभून्न तर्पितं ॥ ७० ॥

नलस्य हसाय हासार्थमभवत्। सन्ध्यावन्दनमात्रजन्येनैव वियोगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेषीत्येव सा प्रियेण हसितेत्यर्थः। तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीतेत्याशङ्क्याह क्वापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्नेवम्भूतं चित्तं कर्तृ अनागतभाविनमर्थं शुभमशुभं वा वदति, तस्मात् भाविवियोगसूचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तेत्यर्थः। भावी विरहः सूचितः। इयं ज्ञातास्वादा नितरां मय्यनुरक्ता वेति सन्तोषवशात् स तेन हसितेति भावः। बिभ्यतीं स परिरभ्य मुञ्चतीति पाठे भयमोचनार्थं गाढमालिङ्ग्यैव तस्याधित्यर्थः। विकृतिरेव वैकृतं, प्रज्ञादित्वादण्॥ ६९॥

चुम्बितुमिति। सा क्रमेण गतभीर्जितलज्जा च सती चुम्बितुं प्रियेण चुम्बितुमारब्धं मुखं यन्नाचकर्ष वक्रीचक्रे तच्चुम्ब्यमानमुखानाकर्षणं कर्तृ पत्युरन्तश्चेतसि अमृतं ववर्ष। तदीयं मनः सुधावृष्ट्येव परितुष्टं चक्रे इत्यर्थः। तथा तेन स्तनादावर्पितं

नीतयोः स्तनपिधानतां तया
दातुमाप भुजयोः करं परं ।
वीतबाहुनि ततो हृदंशुके
केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥
याचितां न ददतीं नखार्पणं
तां विधाय कथयान्यचेतसं ।
वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः
स्वं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

भुजं यन्न नुनोद निराचकार तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमङ्गं तर्पितं नाभूत् अपि तु सर्व्वाङ्गं तेन प्रीणितमभूत् ॥ ७० ॥

नीतयोरिति । स नलः तया पाणिपीडनभिया स्तनपिधानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं केवलं करं दातुं पूर्व्वं आप शक्तोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं वीतबाहुनि अपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रे करं दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात् केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामापचयौ क्रमेणोक्तौ ॥ ७१ ॥

याचितामिति । त्वमपि नखोल्लेखं कुर्व्विति प्रेमभरेण याचनादपि नखक्षतं न ददतीं कयापि कथयान्यस्मिन् गोष्ठीरस एव चेतो यस्यास्तां विचिन्तां विधाय गोष्ठीसंवादमुखाभिन-

स प्रसह्य हृदयापवारणं
हर्त्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः।
ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं
तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः॥ ७३॥
सा स्मरेण बलिनाप्यहापिता
ह्रीक्षमे भृशमशोभताबला।
भाति चापि वसनं विना न तु
प्रौढधैर्य्यपरिवर्जने जनः॥ ७४॥

यद्व्याजेन स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुं आत्तः स्वहस्तेन गृहीत-स्तस्याः करो येनैवम्भूतः सन् तस्याः स्वहस्तधृतहस्तनखैः स स्वश-रीरं विभिद्योल्लिख्य मुमुदे॥ ७२॥

स इति। स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या बहिर्हृदयापवारणं स्तनाच्छादि वसनं प्रसह्य हठाद्धर्त्तुमक्षमत, तु पुनः ह्रीमयं आन्तरं अन्तःस्थं भैमीसम्बन्धि तत्कामक्रीडानिवारकं कुल-स्त्रीहृदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत्। एवं विस्रम्भणक्रमेण यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदयाँ-च्छादिवस्त्रापाकरणपूर्व्वं कुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति भावः॥ ७३॥

सेति। सा बलिना प्रभाववता अथ च प्रदीप्तेनापि स्मरेण ह्रीक्षमे लज्जाधैर्य्ये अहापिताऽत्याजिता सा अबला स्त्री अथ च स्त्रीत्वाद् दुर्बला भृशमशोभत, युक्तोऽयमर्थः। यतो जनो वसनं

आत्थ नेति रतयाचितेन चे-
न्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटं ।
इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं
धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥
या शिरोविधुतिराह नेति ते
सा मया न किमियं समाकलि ।

विनापि भाति च शोभत एव तु पुनः ब्रीडधैर्य्ययोः परिवर्जने परित्यागे नैव शोभते। तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः। उद्दीप्तेऽपि कामे लज्जाधैर्य्यापरित्यागान्नितरां नलस्य स्पृहनीयत्वात् शुशुभ इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्थेति। सा इत्येवम्भङ्ग्या स्वनिषेधार्थमपि तस्या अभिलापने मञ्जुलवाणीश्रवणे उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कम्पितेन शिरसा कृत्वा निरास निषिषेध। इति किं। हे भैमि त्वं मह्यं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचितं मां यद्यस्मान्नेति न आत्थ अतो हेतोरप्रसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन स्फुटं सुरतं कुर्व्विति मामनुमितवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति, इयं सुरतं नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासभाषणे क्रियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिद्वदिष्यतीत्याशया नलेन तद्वाचनार्थमेवं यत्ने कृतेऽपि कुशला लज्जाधैर्य्यवशाच्छिरोधूननेनैव तं न्यषेधन्न तु साक्षादक्षरमप्युवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

येति। हे भैमि ते या शिरोविधूतिः शिरःकम्पः नेत्याह

तन्निषेधसमसङ्ख्यताविधि-
र्व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥
नात्थ नात्थ शृणवानि तेन किं
तेन वाचमिति तां निगद्य सः।
साऽस्म दूत्यगतमाह तं यथा
तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

निषेधार्थं ब्रूते मया सेयं किं न समाकलि सम्यक् न ज्ञातापि तु सम्यग्ज्ञातैव। कथमित्याह। तयोः शिरोधूतिरूपयोर्निषेधयोर्या समसङ्ख्यता तुल्यसङ्ख्यता सा नववाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्तमेव वक्ति वदति सुरतं तवेष्टमित्याहेत्यर्थः। द्वयोरेव निषेधयोः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्योन्यघाताद्द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव तात्पर्य्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः। इति पुनरपि भैमीवादनार्थं वक्रोक्तिः। विधिरिति पाठे तस्य मत्प्रार्थितस्य शिरोधूनतिद्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसङ्ख्येनैव विधिः। स तवाभिलाषं स्पष्टमेव वक्तीति व्याख्येयं॥ ७६ ॥

नेति। स नलस्तां इति पूर्व्वोक्तं निगद्योक्त्वा, सा दूत्यं गतं प्राप्तं दूत्येन हेतुना वा भैमीसविधं गतं तं नलं तदद्य विश्रंस्य शृण इत्यादि यथा आह स्म ब्रूते स्म, तदैव मृदुभिरतिमञ्जुलाभिस्तस्या भैम्या उक्तिभिस्तद्भाषणानुकारिणीभिर्जगाद तादृगेवानूदितवानित्यर्थः। इति किं। हे भैमि, अहं ते वाचं न शृण-

नीविसीम्नि निविडं पुरारुणत्
पाणिनाथ शिथिलेन तत्करं।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी
विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥
रूपवेषवसनाङ्गवासना-
भूषणादिषु पृथग्विदग्धता।

वाणि तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या त्वं नात्थ न ब्रूषे न किं त्वद्वाक्यानि मया पूर्व्वमेवाकर्णितानि इदानीं तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति वृथैवेयं मुखमुद्रणेति त्वया वक्तव्यमित्यवददिति भावः। त्वं नात्थेति स्वरभङ्ग्या माम-वादीरित्यर्थः। किमित्याक्षेपे वा ॥ ७७ ॥ युग्मम् ॥

नीवीति। सा पुरा प्रथमं सम्भोगारम्भे नीविसीम्नि वर्त्त-मानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरु-णत्। अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्ब-जघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना रुरोध। ततोऽपि लज्जाविजयानन्तरं निषेधमात्रार्थं न न नेति वादिनी सती अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत्। न न नेत्युक्ते यदि न निवर्त्तेत मा निवर्त्ततु वदामि तावदेवमिति वचोमा-त्रेण विघ्नमाचरन्न तु कर्म्मणेति भावः। मुग्धाजातिः। भय-लज्जात्यागः सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपेति। सा रूपेषु देववरदानात् कायधारणनिर्म्मितेषु

सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमा
नित्यमेत्य तमगान्नवा नवा ॥ ७९ ॥
इङ्गितेन निजरागनीरधिं
संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञता ।

सौन्दर्य्यविषयेषु, वेषेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्रालङ्कारादिशृङ्गारभङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुकूलादिषु वस्त्रेषु, अङ्गवासनासु चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगरुचन्दनादिधूपैश्च कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु सौवर्णेषु मुक्तामाणिक्यहीरकादिखचितेषु अलङ्कारादिषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यातएव नवा नवा नूतना सती नित्यं तमगात् सम्भुजे इत्यर्थः । किम्भूता । अन्यस्या दिव्ययुवतेरम्भादिस्वर्गस्त्रिया भ्रमे इयमेव मेति भ्रान्तौ क्षमा योग्या समर्थेत्यर्थः । अन्वहमन्यैवेयमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा इवार्थः । नित्यं नवेव सागादपि तु नवीनेव जगामेति काकुर्व्वा । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासम्भोगविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे भैमीविशेषणं ॥ ७९ ॥

इङ्गितेति । साऽधिका सर्व्वगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तं अधिकमतितरां वशं आत्मन्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढाऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा ? इङ्गितेन सख्यादिषु भर्तृगुणवर्णनपूर्व्वं भाषणं तद्दोषापलापः पश्चादाभिमुख्येन शयनं पूर्व्वमुत्थानमा-

भक्ततां च परिचर्य्ययानिशं
साधिकाधिकवशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥

यत्क्रियां प्रति यदस्रजस्तया
स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।
पत्युरन्वहमक्रीयत स्फुटं
तत् किलाक्रियत तस्य मानसं ॥ ८१ ॥*

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां
रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।
आतदीयहठसम्भुक्ततां
नान्वमन्यत पनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

गमने तुष्टिः प्रवासे वैमनस्यं सदासमसुखदुःखतेत्याद्यनुराग-द्योतकेन चेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेव नीरधिं नलं संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, तथा चटुभिः भवादृशोऽतिसुन्दरोऽतितेजस्वी वदान्यः सर्व्वकलाकुशलः कः? अपि तु न कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां स्वीयगुणग्राहित्वं वैदग्ध्यं ज्ञापयित्वा, तथा अनिशं सर्व्वदा परिचर्य्यया चरणसंवाहनताल्वृन्तचालनादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्ततां च ज्ञापयित्वा। आनिशं, निशामभिव्याप्य मर्य्यादीकृत्याहोरात्र-मित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमिति। सा सम्भोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं

*एकाशीतितमश्लोकस्य टीकादर्शपुस्तकद्वये नास्तीति न लिखिता ॥ ८१ ॥

आद्यसङ्गमसमादराण्यधाद्-
वल्लभाय ददती कथञ्चन ।

निजमङ्गं समर्पयितुं दातुं किञ्चिदादामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चिदङ्गमदत्वा अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितं उत्पादितरोषं औदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनचरणपतनादिना अनुनीय प्रसाद्य, अनन्तरं इयं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीप्सितं करिष्यतीति बुद्ध्वा पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं, तदीयां नलीयां हठात् बलात्कारेण सम्बुभुत्सुतां सम्भोगेच्छुतां आ मर्य्यादीकृत्य नान्वमन्यत तावन्नानुमेने । पूर्व्वं याञ्चापूर्व्वं सम्भोगे प्रवृत्तोऽनन्तरं तदीयवामत्वाद्रोषवशादौदासीन्यं गतः स्त्र्यन्तरं प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्वा तयानन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि यावद्बलात् सम्भोगं करोति तावन्नानुमतोऽनन्तरं त्वनुमत इत्यर्थः । याञ्चानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागो न वर्द्धते, तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हेतुरूपं सम्भोगमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं सम्भोगे कृतेऽपि अनुरागातिशयात् पुनः सुरताभिलाषिणं नानुमेन इति पुनःशब्दार्थो वा । रोषितं । ण्यन्तान्निष्ठा । आतदीयेति । मर्य्यादायामव्ययीभावो नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं ॥ ८२ ॥

आद्येति । सा अङ्गकानि ह्रस्वानि सौकुमार्य्यातिशयादनुकम्प्यानि निजान्यङ्गानि आद्यसङ्गमेन प्रथमसम्भोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्युपायासक्तिर्येषु, प्रथमसम्भोगे भयलज्जात्यागपूर्व्वं विश्वासार्थं यावान् प्रतारणाद्युपायः कृतस्तावानेव पाश्चात्येष्वपि

अङ्कानि घनमानवामता-
व्रीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८३ ॥
पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्
स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता
क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

सम्भोगेषु यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतस्तानूर्ध्वीं नीतिं यावत् अधात् दधार। यतो वल्लभायातिप्रेयसे नलाय कथञ्चन भूयसा प्रयासेन तान्येव ददती, इत्यत्रापि हेतुः। यतो घनै-र्दृढैः मानवामताव्रीडैः मानः प्रीतिकलहोदासीनता वामता स्वाङ्गसमर्पणप्रातिकूल्यं व्रीडा लज्जा तैः घनेन मानेन या वामता तया लज्जया च लम्भिता प्रापिता दुरापता दुर्लभ-ता येषां तानि। आदौ विवाहात् पूर्व्वं यः समागमस्तत्का-लीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा। मानादिना तदङ्गानां दुष्प्रापत्वादिच्छाविवृद्धेर्नलीयोऽनुरागः प्रत्यहं परां कोटिम-ध्यारोहदिति भावः। अङ्कानि। ह्रस्वेनुपायामिति वा कन्। वामतायुक्ता व्रीडेति समासः ॥ ८३ ॥

पत्युरिति। सा पतिव्रता धर्म्मेण तपसा तपःफलेनेन्द्रादि-वरदानेन वा पत्युर्नलस्य वपुः आगिरीशं हरमारभ्यातरु तरुपर्य्यन्तं तथा स्वस्य चागिरिजं पार्व्वतीमारभ्यालतं लता-पर्य्यन्तं लतामारभ्य पार्व्वतीपर्य्यन्तं वा आरोहणक्रमेण प्रथमं

न स्थली न जलधिर्न काननं
नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपं।
क्रीडिता न सह यत्र तेन सा
सा विधैव न यया यया न वा॥ ८५॥

प्रियस्य पश्चादात्मन इत्येवं रूपेण वा, गिरिशरूपे गिरिजा-रूपं तत्समारभ्य गिरिजापर्य्यन्तं वा, तथा स्वस्य चात्मनः श-रीरं गिरिशरूपे लतारूपमित्येवंरूपं क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य सम्बन्धि अखिलं यद्भा-षावेषादिक्रीडादि चार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म। यतः पतिव्रता। न हि पतिव्रतानां किञ्चिदसाध्यमस्ति। चोऽव-धारणे। अखिलं भाषावेषादि तस्यैवार्हं यथा तथा रेम इति वा॥ ८४॥

नेति। सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सम्भोगं नाकृत सा स्थली अकृत्त्रिमा भूरेव नास्ति। तथा न जलधिः कूपमारभ्य समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति। तथा काननं तत् दुर्गमं वनं नास्ति। साद्रिभूर्नास्ति। स विषयः कपटादिरूपो देशविशेष एव सुखहेतुः स्रक्चन्दनादिर्वा नास्ति। तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वरा-द्येव नास्ति। यस्यां यस्मिन् वा तेन सह सा न विक्रीडेति प्रत्येकं योज्यं। वा समुच्चये। तथा सा विधैव पुरुषायितादिरूपः काम-शास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति यया यया येन येन प्रकारेण सा न क्रीडिता। जलान्तःसम्भोगनिषेधे पूर्व्वश्लोके नानारूपधार-

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये
वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया
विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८६ ॥

कान्तमूर्द्धि दधती पिधित्सया
तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलं ।
रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः
सा स्ववल्लभतनोर्मनोभुवः ॥ ८७ ॥

णोक्तेर्मत्स्यादिरूपित्वान्निषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति ज्ञेयम् । क्रीडिता । गत्यर्थाकर्मक (पा० ३।४।७२) इति कर्त्तरि निष्ठा ॥ ८५ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्षिणि सति लज्जावशाद्गुप्तावयवानवलोकनार्थं नम्रया अतएव वक्त्रवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यया तया भर्तृमौलौ मणयो मुकुटरत्नानि तैः दीपिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशो विस्मयेन निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश इति आश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्मयो रत्नप्रेक्षातिशयाद्वा ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधित्सया आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्द्धि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववल्लभ एव तनुः शरीरं

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-
र्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः
चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपा-
तङ्कसङ्कटनिवेशितस्मरम् ॥ ८८ ॥
एककस्य शमने परं पुन-
र्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तं ।

यस्य नलदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भे अर्चनमिवाचरत् चकार पुष्पपूजा शिरसि कर्त्तुमुचिता । रता-रम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावार्थं कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य प्रकाशाभावान्मुदिता सती, अथ पश्चात् स्वयोर्निजयोरुभयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थाद्द्वौ दीपौ दृष्ट्वा स्वचित्तमघटमानघटनात् कुतुकं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतं आश्चर्यं लज्जा त्रपा आकस्मिकदीपदर्शनादातङ्को भयं गोप्यान्यपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशयेवातङ्कस्तेषां सङ्कटे सम्मर्द्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तत् । एवम्भूतं मायाविशेषणविधौ तात्पर्यं । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचेलाञ्चलादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि

जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः
सा विधूय निमिमील केवलं ॥ ८९ ॥
पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे
यन्निमीलितवती दृशावसि ।
इत्यनेन परिहस्य सा तमः
संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ९० ॥

द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता वह्निवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मारणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमीलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात् तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः पुनः शमितानपि दीपान् इच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य शमने कृतेऽपरं दीपं जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति वा व्याख्येयं । एककः पूर्ववत् ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेन इति परिहस्य सोपहासमुक्त्वा तदीयलज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं निर्माय सा समभोजि सम्भुक्ता ततो लज्जिता । इति किं । हे भीरु लज्जाभयकातरे यद्यस्मात्त्वं दृशौ निमीलितवत्यसि तस्मात्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य । नेत्रनिमीलनात्त्वया यथा स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ च त्वया नेत्रे निमीलिते मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् । यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतोस्त्वया नेत्रे निमीलिते, तावतैव

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्क्यसे नखैः
श्लिष्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि।
नो पुनर्न करवाणि ते गिरं
हुं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा॥ ९१॥

मया न दृश्यसे ऽपि तु दृश्यस एव। अन्यो हि गोप्यमङ्गं वस्त्रादिनाच्छादयति त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते। तथा च मया त्वदीयं गोप्यमपि अङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन पश्येति। अमुना नलेन लज्जिता सा तमः सम्यग्विधायानन्तरञ्चैवं परिहासपूर्व्वमुक्ता। भीरु। उडन्तत्वान्नदीत्वाद्ध्रस्वः, तत्सामर्थ्यान्न गुणः॥ ९०॥

चुम्ब्यस इति। इतीति युग्मं। हे प्रिये, मयायं त्वं चुम्ब्यसे ऽयं त्वं नखैरङ्क्यसे चिह्न्यसेऽयं त्वं श्लिष्यसे आलिङ्ग्यसेऽयञ्च हृदि अर्प्यसे हृदयोपरि धार्य्यसे ते तव पुनरहं गिरं नो करवाणीति न अपि तु करोम्येव यत इत्यर्थः। हुमिति सुरतसम्मर्द्दासहत्वेन पूर्य्यतामित्यर्थः। त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च मुञ्च मामित्यर्थः। अहं तव किङ्करास्मीति दैन्यनटने॥

इत्येवंप्रकारेणालीकरते मिथ्यासुरते कातरा भीरुः सुरते विषये बलात्कारभीता सती आत्मानं यथाकथञ्चिन्मोचयितुमेवेयं वदति न तु हेलयेति। तथा यद्यपीयमप्रौढेति प्रियं विप्रलभ्य प्रतार्य्यैतादृशीं वृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा ह्रियमपि प्रतार्य्य मामियमद्यापि न मुञ्चति, बलात्कारभयात् चुम्बनादि

इत्यलीकरतकातरा प्रियं
विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा।
चुम्बनादि विततार मायिनी
किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ९२ ॥ युग्मम् ॥
स्वेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया
दीपिकाचपलया तमोघने।

करोति न तु स्वेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि पूर्व्वोक्तं सकलमपि सुरतसम्भारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय ददौ। यतो मायिनी मायावती। उक्तप्रकारेण कपटेनाच्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत्। यस्माद्विदग्धं व्यवहारचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरः विषयो न भवति अपि तु सर्व्वमपि साध्यमेव। चतुरा हि असाध्यमपि साधयन्ति। अलीकतरकातरेति पाठे अलिकतरं कातरेति समासः। त्यज२। वीप्सया द्विरुक्तिः। किंकरेति। दिवाविभा (पा०३।२।२१) इति टप्राप्तावपि, किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् (पा०३।२।२१।वा०१।) इत्यच्, ततष्टाप् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

स्वेति। स तमसा घने तस्मिन् सौधेऽथच तमस्तुल्ये घने मेघे तमोरूपे मेघे स्वेप्सितेन स्वेच्छामात्रेणोद्गमितमाचा प्रकाशिता चासौ तदानीमेव लुप्ता भ्रमिता च तथा दीपिकयैव चपलया विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च तानि तस्या मुखाकूतानि वदनेङ्गितानि तेषां दर्शनानि तज्ज-

निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखा-
कूतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ९३ ॥
यद्भ्रुवौ कुटिलिते तया रते
मन्मथेन तदनामि कार्म्मुकं।
यत्तु ऊं ऊमिति सा तदा व्यधा-
त्तत् स्मरस्य शरमुक्तिऊङ्कृतं ॥ ९४ ॥
इत्थितोपदिशतीव नर्त्तितुं
तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवं।

न्यानि सुखानि अभुङ्क्तान्वभूत्। अन्धकारवशाद्भैमीस्वेच्छाविर-चितमुखाकूतदर्शनसुखानुभवार्थं वह्निवरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां प्रकाशितवान्। तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः। विद्युदप्येवम्भूता भवति। लुप्तेत्यन्तर्भाविणर्थो ज्ञेयः ॥ ९३ ॥

यदिति। तया रते भ्रुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत् तन्म-न्मथेन कार्मुकमेवानामि। यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये सुरतसम्मर्द्दनिःसहतावारणव्याजेन ऊं ऊमिति रतिस्तुतजात-शब्दं व्यधात् तत् स्मरस्य शरमुक्तिऊङ्कृतं बाणमोचनकालीनं ऊङ्कारमेवाकृत ऊङ्कार एवाभूत्। तस्या ऊङ्करणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः। कामस्य वामत्वात् भ्रूवक्रादिना कामः पुनरुज्जृम्भित एवाभूदिति भावः ॥ ९४ ॥

इत्थितेति। चुम्बनरभसात् कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दष्टा-

क्रान्तदन्तपरिपीडिताधरा
पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९५ ॥
सा शशाक परिरम्भदायिनी
गाहितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
चक्रमे स च न भङ्गुरभ्रुव-
स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतं ॥ ९६ ॥
बाहुवल्लिपरिरम्भमण्डली
या परस्परमपीडयत्तयोः ।

धरा अतएव पाणिधूननं वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये उदितमुदं सञ्जातहर्षं मनोभुवं नर्त्तितुं उपदिशतीव तं शिक्षयन्तीव प्रियेणेक्षिता, यापि नृत्यं शिक्षयति सापि हस्तकाभिनयवशात् करकम्पनं करोति। उपदिशती। आच्छीनद्योः (पा॰ ७।१।८०) इति पाक्षिकत्वान्नुमभावः ॥ ९५ ॥

सेति। परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य वृहदुरो गाहितुं सामस्त्येन स्प्रष्टुं न शशाक, यतो वृहत् अतिविशालं, सा च कृशाङ्गीत्यर्थः। स च नतोऽपि भङ्गुरे भ्रुवौ यस्यास्तस्या वक्षः सर्व्वमपि स्प्रष्टुं न चक्रमे, यतस्तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां व्यवहिततां गतं प्राप्तं। कुचमात्रमेवाश्लिष्टं नतु सर्व्वं वक्ष इत्यर्थः। उभावपि सम्पूर्णालिङ्गनाप्राप्तेर्नितरां सस्पृहत्वादुज्जृम्भितकामौ जाताविति भावः ॥ ९६ ॥

बाह्विति। तयोर्बाहव एव दैर्घ्यकार्श्याभ्यां वल्लयः लतातुल्या

आस्त हेमनलिनीमृणालजः
पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९७ ॥
वल्लभेन परिरम्भपीडितौ
प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः।
केलतीमदनयोरुपाश्रये
तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९८ ॥

स्तासां परिरम्भे आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकाराङ्कपाली परस्परं अपीडयत् गात्रमालिङ्गत् स हृदयेशयस्य कामस्य हेमनलिनीमृणालाज्जातस्तेन निर्म्मितः पाश एवास्त बभूव। अतिगौरत्वान्मार्दवत्वाच्च बाहूनां सौवर्णमृणालतुल्यत्वं। पाशबद्धो यथा वश्यो भवति तथाङ्कपालीपाशेन दृढं बद्धौ तौ कामवशौ जाताविति भावः ॥ ९७ ॥

वल्लभेनेति। प्रेयसीहृदि वल्लभेन परिरम्भपीडितौ गाढालिङ्गनेन वामनीकृतौ कुचौ केलतीमदनयोर्रतिकामयोरुपाश्रये विश्रान्तिस्थानभूते तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोपधानतां वर्त्तुलसङ्गतोच्छीर्षकं भावं अवापतुः। प्रभोर्हि विश्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षकं भवति। रतिकामौ च प्रभू तत्र वर्त्तेते, अतस्तत्रैव वर्त्तमानौ वृत्तौ वामनीभूतौ कुचौ द्वयोरुच्छीर्षके इव बभूवतुरित्युत्प्रेक्षा। केलती रतिपर्य्यायः ॥ ९८ ॥

भीमजोरुयुगलं नखार्पितैः
पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।
उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्जय-
स्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजं ॥ ९९ ॥
बह्वमानि विधिनापि तावकं
नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकं ।
स व्यधादधिकवर्णकैरिदं
काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ १०० ॥

भीमजेति । भीमजोरुयुगलं नखार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखस्य पदैः स्तोकलग्नाग्रोल्लेखिभिर्नखक्षतैः कृत्वा रतिकामयोः शातकुम्भजं सौवर्णं तयोर्यशःप्रशस्तिर्लिपिरूपा यत्र सैव नखपदरूपैव यशःप्रशस्तिर्यत्रैवम्भूतं वा निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्ममिव बभौ रतिकामयोरियमेव विजयप्रशस्तिर्नखक्षतादिकरणं नाम । सुवर्णवर्णत्वादूर्वोः सुवर्णस्तम्भत्वं । अन्यस्यापि प्रभोर्यशःप्रशस्तिर्जयस्तम्भे लिख्यते ॥ ९९ ॥

बह्वमानीति । स तां पुरा इति आह अवोचत् । इति किं । हे भैमि नाभिमूरुद्वयमन्तरा नाभ्यूरुद्वयमध्ये अङ्गकं कोमलतातिशयान्मर्दनासहतयाऽल्पं ह्रस्वं वा मदनसदनाख्यं तावकमङ्गं न केवलं मया किन्तु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बहु नितराममानि आदृतं । यद्यस्मात् कारणात् स बह्वधिको वर्णो येषां तैरतिगौरैरत्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधा-

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ
कान्तपाणिनलिने स्पृहावती।
तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ
हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

इत्यत। निरन्तरावृतत्वादुष्णशीतवातादिसम्बन्धाभावादलोमत्वाच्चाङ्गान्तरापेक्षयाधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्तकामः सन्नेवमुवाचेत्यर्थः। अश्लीलमपष्टु तन्मैथुनादन्यत्र निषेधात् वराङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयं। नाभिमित्यादौ, अन्तरान्तरेण (पा० २।३।४) इति द्वितीया। अङ्गकं। अल्पे (पा० ५।३।८५) ह्रस्वे (पा० ५।३।८६) इति वा कन्। पुराहेति, भूते, पुरि लुङ् चास्मे (पा० ३।२।१२२) इति लट्॥ १०० ॥

पीडनायेति। कलशवत् पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तौ अतिप्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तृभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादिते वितेनतुश्चक्रतुः। स्पृशन्तावपि नलकरौ हारदीप्त्या पिहिताविव्यर्थः। अथवा हार एव हासः तेन पराभूते कृतोपहासे चक्रतुः। यतो विगाह्यमानावेवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्दनाय स्पृहावती साभिलाषे धृतेच्छे यतः मृदुनी मर्दयितुमसमर्थे। स्वयं मृदुर्हि महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुभ्यां युवाभ्यां विशालौ कठिनौ चावां मर्दयितुमशक्याविवतीयं वाञ्छा वृथा धार्यते, स्वपरतारतम्यं न ज्ञायते भवद्भ्यामिति,

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ
नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवो-
राचचार नखकिंशुकार्चनं ॥ १०२ ॥

तत्कुचाभ्यां नलकरौ हारहास्येन विडम्बिताविवेत्यर्थः । सर्व्वतः स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । अकर्म्मकठिनौ हस्तौ इति लक्षणात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्तथापि नलिनत्वनिरूपणात् कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्द्दवान्मृदुनीत्युक्तं । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते चक्रतुरिति वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥ १०१ ॥

याविति । यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तूर्य्या कुङ्कुमेन चाञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनौ अत एव क्रमेण नीला लोहिता च रुक् कान्तिर्ययोः, अथ च नीललोहितौ हरस्तत्कान्ती, एवम्भूतौ, स नलः तयोर्य्यौवनारम्भे प्रियोरसि भैमीवक्षसि स्वयमेव भवतोः प्रादुर्भवतोः रक्तवक्रतीक्ष्णाग्रत्वान्नखैरेव किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पूजां आचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखपदानि रचितवानित्यर्थः । अल्पनखोल्लेखस्य व्यथाराहित्येन शोभामात्रहेतुत्वादर्चनमित्येवेत्युत्प्रेक्षा । कस्तूर्य्या अभ्यर्हितत्वात् पूर्व्वनिपातः ॥ १०२ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं
स्वानुबिम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा
नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं ॥ १०३ ॥

पूगभागबहुताकषायितै-
र्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।
चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतै-
स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमं ॥ १०४ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावसरेऽम्बुजमुख्या भैम्या मुखं चुम्बत् मिलन्नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तृ प्रतिदिनमुदयसमये अम्बुधेः समुद्रात् कियत् स्तोकमनुत्थितं तथा समुद्रजले जातेन स्वानुबिम्बेनात्मीयप्रतिबिम्बेन मिलितं निरन्तरं सम्बद्धं विधुं चन्द्रं व्यडम्बयत् अनुचकार । भैमीमुखं कर्तृ नलमुखं कर्मीभूतं चुम्बदिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितं बिम्बप्रतिबिम्बभावनिरूपणेनात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितं । कामसुहृच्चन्द्रोदयनिरूपणाच्च कामोज्जृम्भणं व्यज्यते ॥ १०३ ॥

पूगेति । पूगफलफालिकानां भागोऽग्रस्तस्य बहुतया कषायितैस्तुवररसप्रापितैः, कषायः सुरभावित्यभिधानात् सुरभितैर्वा । तथा पक्केनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये गृहीतेन कर्पूरेण वासितैः सुरभितैरन्योन्याधरामृतैरधररसैरेवामृतैः कृत्वा तौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं

आह नाथवदनस्य चुम्बतः
सास्म शीतकरतामनक्षरम्।
सीत्कृतानि सुदती वितन्वती
सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०५ ॥

विलासं साधु सम्यग्यथा तथा, अथ च मद्यपानजन्यविलासं चक्रतुः। मद्यपानस्थानेऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः। अन्यो ऽपि कषायरसं कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति। साधु अनिषिद्धं सध्विति वा। सुरते मधुपानविभ्रममधरामृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः। उपदंशस्थानेऽधरामृतानि जातानीत्यर्थः। भोग इति पाठे अनुभवः। राग इति पाठे बन्धूकताम्बूलवर्णक्रमविवर्द्धमानरक्तिमवाञ्छत्वेनेत्यर्थः। कषायितैः। तत्करोति (पा० ३।१।२६।१वा०) इति एयन्तान्निष्ठा ॥ १०४ ॥

आहेति। तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्व्वती सा सुदती, तथा कामावस्थाविकारशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुवेपथुः कम्पो यस्यास्तादृशी सती, चुम्बतो नाथवदनस्यानक्षरं वर्णैर्विना तत्कार्य्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स्म। चन्द्रस्पर्शाद्यथा सुखं भवति तथा नलमुखस्पर्शात्तस्या अभूदिति भावः। शीतेऽपि सीत्कारः कम्पश्च भवति मुखादक्षरञ्च न निर्गच्छति। शीतं कर्त्तुं शीलमस्य शीतकरः। कृञो हेतुताच्छील्ये (पा०३।२।२०) इति टः॥ १०५ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं
वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम्।
प्राप भर्त्तुममृतैः सुधांशुना
सक्तहाटकघटेन मित्रताम्॥ १०६॥
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सामुना
पर्य्यरम्भि परिरभ्य चासकृत्।

चुम्बनायेति। चुम्बनाय कलितः स्पृष्टः प्रियाकुचो येन तादृशं वीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं, सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं प्राप। किम्भूतेन चन्द्रेण। स्वैरेवामृतैः आत्मानं भर्त्तुं पूरयितुं सक्तः सङ्गतः हाटकघटः सुवर्णकलशो येन। मुखं चन्द्रसमं, अमृतभरणार्थं चन्द्रसम्बद्धस्वर्णघटसमो भैमीकुचः, मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचकलशे निक्षिप्तं न तु तत्रत्यं गृहीतं इति अनौचिती नाशङ्कनीया मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्ततापो जातः, सुखश्चाभूदिति भावः। मुखनेत्रस्तनबाहुमूलकपोलौष्ठद्वयवराङ्गान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि रागतः सर्व्वाण्यपि चेति वात्स्यायनः। नयनगल्लकपोलदन्तवासोमुखान्तस्तनयुगललाटं वा चुम्बनस्थानं। स्तने चूचुकं परिहृत्येति विशेषः। मित्रशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुल्यार्थैः (पा० २।३।७२) इति तृतीया॥ १०६॥

वीक्ष्येति। अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि, तथाऽसकृत् वारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिलिङ्गि, तथा आद-

चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरा-
त्तृप्तिरापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥
छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं
मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः।
न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि
स्वेदविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥१०८॥
यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकै-
रासि तत्र गुण एव कारणं।

रादारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्बि च। तथापि कथञ्चनापि केनापि प्रकारेणानेन तृप्तिकारणसद्भावेऽपि तृप्तिर्नापि न प्राप्ता ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति। सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरयापि मुग्धया सदर्पया च बालया भैम्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतसम्बन्धिभिर्नृत्यविलासैः करधूननाद्यङ्गविक्षेपविलासविशेषैः कृत्वा क्वचिच्छिन्नं त्रुटितगुणमपि अतनु आनाभिविलम्बिलाद्विशालं हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न व्यतर्कि। यतः स्वेदविन्दुकितं सञ्जातस्वेदविन्दुवक्षो यस्यास्तया। सुरतया सञ्जातस्वेदविन्दुमण्डलस्य हारमण्डलस्य हारसादृश्यान्मौग्ध्याच्च त्रुटितोऽपि हारो नाबोधीत्यर्थः। स्वार्थकप्रत्ययान्तात् स्वेदविन्दुकशब्दात्तारकादित्वादितच् ॥ १०८ ॥

यदिति। हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्षस्यथ च चित्ते

अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं
तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०९ ॥
एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-
श्छिन्नहारविततौ तदा तयोः ।
छाययान्यहृदयेऽपि भूषणं
श्रान्तिवारिभरभाविते भवत् ॥ ११० ॥

यदापि स्थितं लग्नं तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेवकारणं हेतुः। अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैस्तत्र भ्रष्टैस्तै- र्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्त्तितुं स्थातुं कथं कस्मान्नाशाकि समर्थैर्न जातं। अथ च तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदरे न स्थीयते किन्तूत्तमैरेव। तस्मादुभयरूपेऽपि भैमीहृदये स्थातुं मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणहेतुरित्यनु- मानं। सुरतसम्मर्द्दान्मुक्ताहारस्त्रुटित इति भङ्ग्यन्तरेणोक्तं। अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्थातुं न शक्यत इति भङ्ग्या सूचितं। गुणच्युतैः पञ्चमी (पा० २।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ १०९ ॥

एकेति। तदा सम्भोगसमये तयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्नल एव वृत्तिर्यस्या एवम्भूता मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छाय- याभूषणमभूत्। किम्भूतेऽन्यहृदये। छिन्नहारस्य विततिर्विस्तारो यस्याः। यतः श्रान्तिवारीणि स्वेदविन्दवस्तेषां भरः पूरस्तेन भाविते व्याप्ते। द्वयोः समीपे सम्मुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे

वामपादतललुप्तमन्मथ-
श्रीमदेन मुखवीचिणाऽनिशं।
भुज्यमाननवयौवनामुना
पारसीमनि चचार सा मुदां॥ १११॥
आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमै-
स्तर्पितानवयवानमन्यत।
नेत्रयोरमृतसारपारणां
तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः॥ ११२॥

त्रुटितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः। अन्यहृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः। अन्यहृदय इति सर्व्वनामत्वात् पुंवद्भावः॥ ११०॥

वामेति। वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः कामसौन्दर्य्यगर्व्वो येनातिसुन्दरेणापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवलभैम्यधीनेन अमुना नलेन भुज्यमानं नवं यौवनं यस्याः सा भैमी मुदां सन्तोषाणां पारसीमनि परतीरमर्य्यादायां परमोत्कर्षे चचारावर्त्तत। भावावसानसमयं प्रापेत्यर्थः। वामपादतलमुखवीचीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः। एवम्भूतेन च भुज्यमानत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं। मुखवीचणं दिने रात्रावपि वरदानप्रकाशितदीपवशात् ज्ञेयं॥ १११॥

आन्तरानिति। नलः स्वीयानान्तराञ्छरीरमध्यवर्त्तिनो

भूषणैरतुषदाश्रितैः प्रियां
प्रागथ व्यषदद्देष भावयन् ।
तैरभावि कियदङ्गदर्शने
यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११३ ॥

ऽस्पृश्यमानानपि अवयवान् तदङ्गसङ्गमैः सुकुमारतरभैम्यवयवस्पर्शैरतिवेधकतया तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तद्विलोकनञ्च स्वीयनेत्रयोः अमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्रूपं तृप्तीकरणं अचिन्तयद्बुबुधे । पुनः पुनः भैमीगाढालिङ्गनदर्शनाद्यैरन्तर्वहिश्च प्रीणितोऽभूदित्यर्थः । अन्तरशब्दात् अन्तःशब्दाद्वा भावार्थेऽण् । तर्पितान् । ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति । एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्भिः ताटङ्कादिभिर्भूषणैःप्रागतुषदथ तैरस्याः कियतोऽलङ्कृतस्यान्यस्याङ्गस्य दर्शने पिधानमयानां आच्छादनरूपाणां विघ्नानां दर्शनान्तरायाणां कारिभिस्तद्धेतुभूतैस्तैरभावि जातं । अनलङ्कृतं वै तर्हि सर्व्वं दर्शनगोचरो भविष्यत् इति भावयन्नलेवं तस्माद्व्यषददित्यर्थः । भैमीसौन्दर्य्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च सूचितः । रतिसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाववर्णनं यद्यप्यनुचितं तथापि यावद्भूषणानि मोचयति तावदपि विलम्बासहिष्णुतया हटसुरतसूचनाद्भूषणवर्णनौचिती न दोषायेति तदाप्यत्यन्तापरिहार्य्यभूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयं । भूषणानि

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं
रोमहर्षजमपि स्म बोधतः ।
तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो
वत्सरव्यवधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥
वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां
पूर्व्वमङ्कमणिकुट्टिमे मृदुं ।

स विदर्भसुभ्रुव इति वा पाठः सुगमः । अतुषत् । पुषादित्वा-दङ् ॥ ११३ ॥

योजनानीति । तौ रोमहर्षात् सात्त्विकोत्थरोमाञ्चाज्जा-तमत्यल्पमप्यन्तरं परिरम्भणे आलिङ्गने विषये बहूनि योज-नानि बोधतः स्म । अजानतां । तथा मिथो वीक्षणे प्रारब्धा-न्योन्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपक्ष्मसङ्कोचसमयमपि वत्सरेण वर्षेण व्यवधिं व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालं अध्यगच्छताम् अज्ञासिष्टां । अल्पीयसापि देशकालव्यवधानेन प्रेमभरादन्यो-न्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थः । बोधतः । बुध अवगमने भौवा-दिकः स्मयोगे लट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति । एषः नलो मृदुं बालत्वात् सुरतभरासहां लघु-द्रवां पद्मिनीमत एव स्वस्मात् पूर्व्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भाव-मधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिह्नेनोत्सुकां सत्वरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमत्रापूर्व्वः पुरुष इति प्रश्नेन पूर्व्वमसञ्जातभयामपि नलरूपधारिणा अन्येनाहं

कोऽयमेत्युदितसम्भ्रमीकृतां
स्वानुबिम्बमदद्दर्शदेष तां ॥ ११५ ॥
तत्क्षणावहितभावभावित-
ह्रादमात्मसितदीधितिस्थितिः।
स्वां प्रियानभिमतक्षणोदयां
भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११६ ॥

भुक्तेति बुद्धा सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसम्भ्रमीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कतया प्रतिबद्धभावोदयां अनन्तरं कः कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नान्तां भैमीं अच्छमणिकुट्टिमे निर्मले मणिबद्धभित्तिभागे स्वानुबिम्बप्रतिबिम्बमदद्दर्शत् दर्शयामास। नायमपूर्व्वः कश्चित् किन्तु मदीयमेवेदं प्रतिबिम्बं तत्र ममान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिबिम्बं तामदर्शयदित्यर्थः। अन्यतरस्य पूर्व्वं बिन्दुपतने विषमरतलाद्वैरस्यं स्यादिति बिन्दुस्तम्भार्थं अन्यचित्ततया सम्भ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यादिति कामशास्त्रात्तस्या बिन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः। अददर्शत्। णिचश्च (पा० १।३।७४) इति तङ्। ऋदृशोऽङि गुणः। (पा० ७।४।१६) तां बुद्धार्थत्वात् कर्मत्वं॥ ११५ ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगभङ्गीमाह। तत्क्षणेति। स प्रियाया अनभिमते समये भैमीभावलाभौत्सुक्यात् पूर्व्वमेवोदय उत्पत्तिसमयो यस्यास्तां, भावलाभे स्वां निजां बिन्दुच्युतौ लघुतां शीघ्रतां नुनोद अन्यचित्तो-

स्वेन भावजनने स तु प्रियां
बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

करणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह । किम्भूतः । तस्मिन्नेव क्षणे निजभावोत्सुक्यसमयेऽविदितभावेन एतस्या इव ममापि भावलाभश्चेत् स्यात्तर्हि विषमरतत्वादैरस्यमेव स्यादतस्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवासनाभिश्चिन्तिता द्वादशात्मनः सूर्यस्य सितदीधितेश्चन्द्रस्य च स्थितिर्मर्यादा गगनगमनादिप्रकारो येन सः । तद्व्याजेन निजवीजस्तम्भनार्थं स्वस्यैव सम्पादितवैचित्र्यः सन्निति यावत् । अथ च सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपर्यायेडापिंगलाख्यदक्षिणवामनाडीस्थयोर्मरुतोः स्थितिः स्थैर्यं येन कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासम्पादनेनासावायुस्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्ग्या नलस्य योगाभ्यासोऽपि सूचितः । अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । दक्षिणनासामुद्रणे पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रणे योषितो विन्दुस्तम्भो भवतीति, कामशास्त्रात् । स्वीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकारेति वा विस्तरेणालं ॥ ११६ ॥

इदानीं समरतमाह । स्वेनेति । स तु नलः पुनः स्वेन स्वयमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्वेन सह वा स्वेनात्मनैव कर्त्रा यद्भावजननं तस्मिन् सति वा स्वस्य भावजनन-

निर्म्ममे रतरहःसमापना-
शर्मसारसमसंविभागिनीं ॥ ११७ ॥
विश्लथैरवयवैर्निमीलया
लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रतां ।
सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ
भावमक्रमकमध्यगच्छतां ॥ ११८ ॥

समय इति यावत्, तत्र बाहुमूलं कक्षौ कुक्षौ नाभिश्च एतेषां चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापनात्तज्जनितं परमकाष्ठापन्नं शर्म सुखं समापनारूपो वा शर्म सारस्तस्य समस्तुल्यो यः संविभागोंऽशस्तद्वतीं समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्म्ममे चकार। स्वेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनजातिः। तृतीयायान्तु कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्तच्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्भयदिति भावः। भावभजनेन त्विति पाठे स्वीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्वादिचुम्बनैरिति व्याख्या॥ ११७॥

पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवाह। विश्लथैरिति। तौ भावलाभश्रमवशात् स्वोद्वहनेऽपि विश्लथैः शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गैस्तथा निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसङ्कोचतया तथा तस्मिन् क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुल्लासं इतैर्गतैर्लोमभी रोमाञ्चैस्तथा श्वसितैः श्रममुखनासिकाश्वासैः सीत्कृतैश्च तैः सर्व्वैः सूचितं अक्रमकं युगपत् सञ्जातविन्दुच्युतिजन्यसुखरूपं भावम-

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः
सम्मदेषु करजक्षतार्पणा ।
फाणितेषु मरिचावचूर्णना
सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११९ ॥

ध्यगच्छतां समरतं प्रापावित्यर्थः । भोगिनोः सम्भोगान्ते सुखा-वयवत्वादिजातिः ॥ ११८ ॥

आस्तेति । एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतो-स्तयोः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं सम्मदेषु परमा-नन्देषु मध्ये आस्ताभूत् आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । नखक्ष-तस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह । स्फुटं यस्मात् फाणितेषु दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूपशास्त्र-प्रसिद्धा मरिचावचूर्णना कटुरसापि स्पृहावहा मधुररसजन्या रुचिः परिहारेण दृढामिच्छामावहति । तथा कटुः पीडाज-निकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । सम्मदेषु ना-नाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये काम-शास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाभूत् स्फुटशब्द इवार्थः । केषु केव । फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्ण-नेव सुरतान्ते कृतापि पुनः सुरतेच्छामेवोददीदिपदिति भाव इति वा । भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्ण-नाभूत्तद्रूपेवाबीभूदित्यर्थ इति वा । मत्स्यण्डी फाणितं खण्ड-

अर्द्धमीलितविलोलतारके
सा दृशौ निधुवनक्लमालसा।
यन्मुहूर्त्तमवहन्न तत् पुन-
स्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः॥ १२०॥

तत्क्लमस्तमदिदीक्षत क्षणं
तालवृन्तचलनाय नायकं।
तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया
वेधसोऽपि विदधाति चापलम्॥ १२१॥

विकारः शर्करा सितेत्यमरः। चूर्णना सत्यापपाश (पा० ३।१।२५) इति णिजन्ताद्युच्॥ ११९॥

अर्द्धेति। निधुवनक्लमेन सुरतश्रमेणालसा सुरतायासनिःसहेत्यर्थः। सा दृशौ मुहूर्त्तं क्षणमात्रं अर्द्धं मीलिते ईषत् सङ्कुचिते विलोले तारके ययोस्तादृशे यदवहद्धार तत् तादृक् भैमीनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिर्नास्त नाभूत् पुनः पश्यत इति वा। पौनःपुन्यदर्शनाभिलाषस्यानिवृत्तत्वात् पश्यन्नेवस्थित इत्यर्थः। तादृशी सा तस्य सुरतसुखायाभूदिति भावः॥ १२०॥

तदिति॥ तदानीन्तनस्तस्याः क्लमः सुरतजः श्रमः नायकं सैन्यस्वामिनं यजमानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनाय अदिदीक्षतोपदिदेश। सुरतश्रान्तां तां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमापनयनं चकारेत्यर्थः। हि यतो भवस्य संसारस्य कामसुखसर्व्व-

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं
तन्मुखं सुखयति स्म नैषध।
प्रोषिताधरशयालुयावकं
सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२२ ॥
क्षीणमेव पृथु सस्मरं कियत्
क्लान्तमेव बहु निर्वृतं मनाक्।

स्वस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीसदृशी अतिसुन्दरी सौभाग्यवती प्रिया वेधसोऽपि ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुरागतरलतां विदधाति करोति किं पुनर्मनुष्यस्येत्यर्थः। पुनरपि सानुरागो जात इति भावः। व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः। अदिदीचत। नियमार्थात्दीचतेर्हेतुमण्णिच् चङ्॥ १२१॥

स्वेदेति। तस्या मुखं नैषधं सुखयति स्म। किम्भूतं। स्वेदबिन्दुकाः सञ्जाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य, तथा प्रोषितो गतः अधरशयालुरोष्ठस्थितो यावकोऽलक्तको यस्य, तथा परिचुम्बनवशात् कपोलयोः सामि अर्द्धं लुप्ताः पुलको रोमाञ्चा यस्य, एवम्भूतं मुखं दृष्ट्वा स सुखी जातः सञ्जातकामस्तु जात इत्यर्थः। अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे व्यत्यस्ते पठनीये। अन्यथा प्राप्तपुनरात्तदोषापातः। सुखयति। मतुवन्तात्, तत् करोति (पा० ३।१।२६वा०१) इति णिचाविष्टवद्भावात् मतुलोपः॥ १२२॥

क्षीणमिति। तदतिसुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्त-

कान्तचेतसि तदीयमाननं
तत्तदालभत लक्ष्ममादरात् ॥ १२३ ॥
स्वेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
रोमकूपनिवहं यथा यथा ।
नैषधस्य दृगपात् तथा तथा
चित्रमापदपतृष्णतां न सा ॥ १२४ ॥

समये कान्तचेतसि विषये आदरातिशयात्लक्षं लक्षसङ्ख्यं द्रव्यं अलभत। मूल्यरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि एतल्लक्षं लभ्यते इति लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात् परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः। किम्भूतं। सुरतसुखानुभववेगसञ्जातस्वीयस्मरचापलस्मरणाद्वा पृथु बहुतरं ह्रीणं लज्जितमेव। तथा पुनः सुरताभिलाषधारणात् कियदीषत् सस्मरं उद्दीप्तकामं। तथा सौकुमार्यातिशयायासबाहुल्यादङ्ग सुतरां क्लान्तं म्लानमेव। तथा प्रलयाख्यया कामावस्थया साधनभेदावगमराहित्यादेकीभावात् परब्रह्मानन्दानुभवादिव महासुखानुभवविषयसुखानुभव विषयसुखापलापात् मनाक् निर्वृतं अल्पं सुखितं विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत्। रतान्तसमये योषिन्मुखमत्यादरकारि भवतीति कामशास्त्रं। तदा तादृक् तदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः। अथ च लक्षं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

स्वेदेति। नैषधस्य दृक् स्वेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परिपूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावत् अपात् सादरमव-

वान्तमाल्यकचहस्तसंयम-
व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतं।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२५ ॥
वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी
बन्धुजीवमिव भृङ्गसङ्गतं।

लोकयेत् सा नलदृक् तथा तथा तावत् तावत् अपकृष्णतां तृप्तिं नापदिति चित्रं पुनः पुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवत्यत्र तु न जातेत्याश्चर्य्यमित्यर्थः। अथ च पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा शाम्यत्यस्याऽऽकण्ठवारिपूरितकूपसङ्घस्य पुनःपुनः पानेऽपि पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः। एवम्भूतभैमीरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२४ ॥

वान्तेति। स सुरतसंमर्द्दाद्वान्तमाल्याश्च्युतकुसुमाः कचहस्तास्तेषां संयमाय ग्रन्थिबन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यया ऽनया भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्वलमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज निरवधिसुखमन्वभूदित्यर्थः। वीतेति च पाठः। कचहस्त इति हस्तशब्द प्रशंसावाची। सुखमेव सौख्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति। सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् संलग्नैर्निजैर्नयनकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमरेण सङ्गतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव

मञ्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः
संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥ १२६ ॥
तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां
पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।
ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः
पाणिपङ्करुहि दर्पणार्पणात् ॥ १२७ ॥

वीक्ष्य समुत्पद्यमानं स्मितं ईषद्धास्यं संवरीतुं गोपायितुं उत्पद्यमानमेव निरोद्धुं नाशकत् समर्था नाभूत्। उत्तमस्त्रीत्वात् सलज्जत्वात् प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्त्तुमयुक्तं यद्यपि तथापि स्वीयसम्भोगसौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमशक्यत्वात् सपत्नीदर्शने च सलज्जत्वेऽपि प्रागल्भ्यागमनशङ्कया सिस्मिय इति भावः ॥ १२६ ॥

तामिति। वधूर्भैमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखीभूय श्रितस्मितां कृतेषद्धास्यां, विमुखो चासौ श्रितस्मिता च तादृशी वा तां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईशितुर्नलस्य पाणिरेव पङ्करुट् कमलं तस्मिन् करकमले दर्पणस्यार्पणामेवोत्तरं व्यतरद्ददौ, स्मितहेतुमाचष्ट, यतो ह्रीमती। स्वनेत्रचुम्बनवशात्तवोष्ठे नेत्रकज्जलं लग्नमिति लज्जावशात् साक्षादुत्तरं दातुमशक्ता कज्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणमेवोत्तरं ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लाक्षयाऽऽत्मचरणस्य चुम्बना-
च्चारु भालमवलोक्य तन्मुखं ।
सा ह्रिया नतनताननाऽस्मर-
च्छेषरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२८ ॥

स्वेदभाजि हृदयेऽनुबिम्बितं
वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियं ।
निर्ममे धुतरतिश्रमं निजै-
र्ह्रीनताऽति मृदु नासिकाऽनिलैः ॥ १२९ ॥

लाक्षयेति । कुपित भैमी प्रसादार्थं चरणे पतनात् भैम्याः पद्मिनीत्वात् पङ्कजा सनबन्धेन सुरतारम्भवशाद्वा आत्मचरणस्य लाक्षया चुम्बनात् सम्बन्धाद्धेतोः चारु भालं ललाटं यस्य एवभूतं तस्य नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणाज्जातयालज्जयाहेतुना नत नतं नत प्रकारमाननं यस्याः सा एवम्भूता सती उदितं प्राप्तोदयं उदयानतरं वा उदयमनन्तरं च कालक्रमाय वीयमानः शेषः कियदवशिष्टः रागो लौहित्यं यस्य तं निशो राच्याः पतिं चन्द्रं अस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः । ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तथा तादृक् मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भावः । नत नतेति प्रकारे द्विरुक्तिः । पतिं कर्म्मत्व विवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति ॥ ललाटलाक्षादर्शनसञ्जातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणवशात् ह्रिया नता सा स्वेदभाजि श्रमजलयुते स्वहृदये अनुवि-

सूनसायकनिदेशविभ्रमै-
रप्रतीतचरवेदनोदयं।
दन्तदंशमधरेऽधिगामुका
सा स्पृशन्मृदु चमच्चकार च॥ १३०॥

म्बितं प्रियं नलं मूर्त्तं साकारं हृद्गतं चित्तस्थमिव वीक्ष्य निर्जै-रतिस्रुद्भिः विश्रान्तिक्रममन्दीभूतैर्नासिकानिलैः कृत्वा धुतो ऽपनीतः रतश्रमो यस्तैतादृशं निर्ममे चकार लज्जानम्रत्वा-न्नासाश्वासानां हृदयप्रतिविम्बित प्रियसम्बन्धात् श्रमापनोदनं युक्तं। निर्मम इवोत्प्रेचा वा। तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्रमः सहर्षः सञ्जातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षवशान्मन्दतरान्ना-साश्वासान्मुमोचेति भावः॥ १२९॥

सूनेति॥ सूनसायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा। तस्य विभ्रमैर्विलासैर्हेतुभिः अप्रतीतचरः पूर्व्वसम्भोगवेलायाम-ज्ञातः वेदनोद्भवो यो दुःखोदयः यस्मात् तं दन्तदंशं अध-रेऽधिगामुका अधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती। सा मृदु अनि-ष्ठुराङ्गुलीस्पर्शं यथा तथा दन्तदष्टाधरमेवास्पृशत्। अनन्तरं च स्पर्शज पीडानुभवात् चमच्चकार सशीत्कारमङ्गकम्पमपि चकार। आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जातमिति साश्चर्या-चाभूत्। दन्त दंशं नलोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठी निषेधः॥ १३०॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं
प्रयसार्जितमुरोजयोरियं ।
कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्
कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥ १३१ ॥
रोषभूषितमुखीमिव प्रियां
वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरं ।
तां जगाद स न वेद्मि तन्वि तं
ब्रूहि शाम्मि तव कोपरोपिणम् ॥ १३२ ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नखेन उरोजयोरुपरि बुद्धिपूर्व्वमर्जितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसम्भ्रमवशाद्वीक्ष्य वारं वारं विलोक्यानन्तरमेव कियत् किञ्चित् कोपेन कुञ्चितौ उन्मील्य मुकुलितौ पर्य्यायेण गुणाधिक्यवशात् विलोचनाञ्चलौ नेत्रपल्लवौ यया एवम्भूता सती स्वयं कृतत्वात् सम्भोगसमये तया ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं स्मितस्मितं कान्तमैक्षत कोपेन वक्रमपश्यदित्यर्थः। कोपस्याल्पत्वेन धीरत्वं भैम्या व्यज्यते वीक्ष्य वीक्ष्य सम्भ्रमे द्विरुक्तिः। हसस्पृशं स्पृशोनुदक (पा० ३।२।५८) इति क्वित् ॥ १३१ ॥

रोषेति ॥ सरोषरूपितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्तामिव दन्तदशनादेः सुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमकोपेन भ्रुकुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरमीषत् कम्पितानि सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा तां इति

कोपकुङ्कुमविलेपनात्मना-
ऽन्ववाचि कृशतन्ववाचि ते।
भूदयुक्तसमयैव रञ्जना
मानने विधुविधेयमानने ॥ १३३ ॥

जगाद। इति किं। हे तन्वि अहं तं न वेद्मि कस्तव कोपरोपरोपणां चकार ब्रूहि, शास्मि तव कोपरोपणमिति च पाठः। कोपस्य रोपिणमध्यारोपकं न वेद्मीत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोपयति ॥ १३२ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति किं। ननु कृशतनु अवाचि कोपवशात् अवाच्यभाषणे तथा अवाचि नम्रीभूते तथा विधुनापि विधेया गुणाधिक्यवशाद्विधेया कार्या मानना पूजा यस्यैवम्भूते चन्द्राधिके तवानने रोषरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्धेतोर्मनागल्पीयसीयं रञ्जना रक्तिमसम्पादना मा भूत् न कार्या। यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतेव किमपि मया नापराद्धमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः। अथ वाऽयं सम्भोगसमयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनसमयः, तस्मादन्यदा कोपः कार्योऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः। अथ च चन्द्रतुल्ये मुखे रञ्जना अयुक्तसमया माऽभूत् किन्तु युक्तसमयैव कार्येत्ययुक्तसमयत्वमेव निषिध्यते। अथ च चन्द्राधिकं तव मुखं इदानीं रोषरूषितं सन्न्यूनं भवतीति अयुक्तसमया रञ्जना न कार्या कोपस्त्यज्यतामित्यर्थः। अथ च कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जना अयु-

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः
तावकीरमृतशीकरं किरत्।
एतदर्थमिदमर्थितं मया
कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम्॥ १३४॥
स्वापराधमलुपत् पयोधरे
मत्करः सुरधनुःकरस्तव।

क्षमया यतस्तस्मान्नैव कार्य्या। शीतकालेऽष्णवीर्यतया वदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तं, इदानीं वसंतजेन श्रमजेनोष्मणा श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायालं न कुङ्कुमरञ्जनेत्यर्थः॥ १३३॥

क्षिप्रमिति॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं तथा कामदमिच्छादायि अतएवैतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपीडापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं प्रार्थितं यदिदं चिन्तामणिरत्नदाम माला अमृतशीकरं सुधाबिन्दुं किरत् स्रवत्तत्तावकीस्त्वदीया नखादिजा नखक्षतादिजा रुजाः पीडाः क्षिप्रं अस्यतु शमयत्वित्यर्थः। तस्मात् कोपं मा कार्षीरिति भावः। अर्पितमिति पाठे पीडाशान्त्यर्थं मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्तं मत्त्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयं। रुजा भिदादित्वात् (पा० ३।३।१०४) अङ् प्रत्ययः॥ १३४॥

स्वापराधमिति॥ हे भैमि मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुरधनुःकर इन्द्रचापाख्यनखक्षतविशेषकारी सन्नखक्षतपीडाकरणजं

सेवया व्यजनचालनाभुवा
भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३५ ॥
आननस्य मम चेदनौचिती
निर्दयं दशनदंशदायिनः ।
शोध्यते सुदति वैरमस्य तत्
किं त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३६ ॥

स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवया अलुपत्। वा अथवा एतावत्यापि सेवया यदि न सन्तुष्यसि तर्हि भूय एव पुनरपि अयं करस्तव चरणौ करोतु संवाहयतु। चरणसंवाहने ह्यपराधमार्जनं भवति। तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः। अथ च चरणौ सम्भोगार्थं ऊर्ध्वीकरोत्वित्यर्थोऽवसेयः। अथ च नानावर्णरत्नमुद्रिकायुक्तत्वात्तत्कुचे सुरधनुःकरः, तथाचापराधो नास्त्येव। अथ च मेघे सुरधनुर्युक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः, यद्यपि भवेत् तथापि व्यजनवीजनसेवयावलोपितश्चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः। भूय एष इति पाठे एष मत्करः। अलुपत् लृदित्वादङ्। धनुःकरः दिवाविभेति (पा० ३।२।२१) टः। इसुसोःसामर्थ्ये इति (पा० ८।३।४४) पक्षे विसर्जनीयस्य सः। करोतीति करः पचाद्यच्। सुरधनुषः कर इति षष्ठी समासः। चालना ण्यन्ताद्युच्। भित्वस्य पाक्षिकत्वाद्वृद्धिः ॥ १३५ ॥

आननस्येति। हे सुदति ममाननस्य चेद्यदि अनौचिती यतो

दीपलोपमफलं व्यधत्त य-
स्त्वत्पटाहृतिषु मच्छिखामणिः।
नो तदागसि परं समर्थना
सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३७ ॥
इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां
तत्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः।

निर्दयं यथातथा दशनदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य तस्मात्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मुखस्याधरं विदश्य अतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्दन्तदंशनरूपं वैरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि तु अपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु। तथा च समः समाधिरित्यर्थः ॥ १३६ ॥

दीपेति। हे भैमि यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहृतिषु त्वदीयवसनकर्षणेषु सतीषु लज्जावशान्मुखवाय्वादिना त्वया कृतं दीपलोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त। तस्य मणेरागसि अपराधे परं केवलं करावलम्बनादिवत्समर्थना परिहारो नो अस्ति तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौलिमणिस्तव पदयोः पातुको वन्दारुरस्तु। उपायान्तराभावे हि नमस्कारेणापि अपराधमार्जनं क्रियते तस्मादयमपि नमस्कारं करोत्वित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्थमिति। स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयुक्तां उक्तिं

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं
तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३८ ॥
तत्पदाखिलनखानुबिम्बनैः
स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।
रुद्रभूमविजिगीषया रति-
स्वामिनोपदशमूर्त्तिताम्रता ॥ १३९ ॥

वाचं उपहृत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तत्पचुम्बिनः शय्यास्पर्शिनश्चिकुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिर्नि-जशिखामणिद्युतिस्तद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं सम्बद्धां चकार । प्रणनामेत्यर्थः । नद्याश्च रक्तोत्पलसम्बन्धो युक्त एव । तत्पचुम्बीत्यनेन शय्यायामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गास्तरङ्गाः सन्त्यस्यां सेति वि-ग्रहः ॥ १३८ ॥

तदिति । कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पादयोर-खिलेषु दशस्वपि नखेषु जातैरनुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः समेत्य मि-लित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्पर्द्धावशाद्विजि-गीषया जेतुमिच्छया उपदशमूर्त्तितामेकादशमुर्त्तितां धार-यता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय मदीयः शत्रु-र्यद्येकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्सङ्ख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्तर्हि भैमीदशनख-सञ्जातस्वप्रतिबिम्बसम्बन्धको दशमूर्त्तिधारी नलस्तेनोपमीये-

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं
पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा।
एवमेव तु निशान्तरे वरं
रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम्॥ १४०॥

नेत्यभूतोपमा। रुद्रभीतीति पाठे एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेः विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्यद्येकादशमूर्त्तितां मदनो धारयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्त्तिर्नलस्तेनोपमीयेतेत्यर्थः। प्रणामवशात्तन्नखेषु प्रतिविम्बित इति भावः। दशानां समीपे उपदशाः। सङ्ख्यया व्ययेति (पा० २।२।२५) समासः। बहुव्रीहौ सङ्ख्येय (पा० ५।४।७३) इति डच्। उपदशा मूर्त्तयो यस्येति समासः॥ १३९॥

आख्यतेति। एष तां इति आख्यत अवोचत्। इति किं। हे भैमि त्वं कोपलोपनं कुरु। मधोर्वसन्तस्य कृशा दिनापेक्षया स्वभावत एवाल्पपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचीयमाना निशा नश्यतीति, पश्य कोपापरित्यागे एवम्प्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमिष्यति, तस्मात् कोपं मुञ्च। तु पुनस्त्वं एतमेव रोषशेषं निशान्तरे आगामि रात्र्यन्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणायां शिशिरर्तुरात्रौ क्षणमात्रं अनुरोत्स्यसि कामयिष्यसे चरमे तन्मनागिष्टं शिष्टं कोपं तदा कुरु इदानीं सम्भोगार्थं प्रसन्ना भव।सर्व्वं कोपमिदानीमेव चेत् करिष्यसि तर्हि तदा किं करिष्यसि तस्मादत्वं कोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्या-

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां
पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा।
तत्प्रणामधुतमानमाननं
स्मेरमेव सुदती वितन्वती॥ १४१॥
तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः
सम्भुभुत्सुमनसौ बभूवतुः।

धुना तावत् कोपं त्यजेति तां भैमीं प्रार्थयति स्मेत्यर्थः। आख्यत। च चिङः ख्याञ् (पा० २।४।५४) कः। अस्य तिवक्तीति (पा० ३। १।५२) अङ्। ङित्वात्तङ्॥ १४०॥

सेति। अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कार्षीरित्यादिवचनपूर्व्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया तथा तस्य प्रणामेन धुतो निरस्तो मानः कोपजमौदासीन्यं यस्यैवम्भूतं आननं प्रसादात् स्मेरं सस्मितमेव वितन्वती कुर्व्वाणा सती सा सुदती नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतां अनयत् प्रापयामास तावन्मात्रेण प्रसन्नाभूदिति भावः॥ १४१॥

ताविति। तौ मिथोऽन्योन्यरतिरसस्यानुरागरसस्यायनात् प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोरथ च प्रीतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरतेच्छायाः पुनरुज्जीवनौषधं तस्माद्धेतोः पुनः सम्भुभुत्सुमनसौ सुरताभिलाषिचित्तौ बभूवतुः। द्वितीयसुरतेच्छू जाताविर्त्यथः। तु पुनः रजनिस्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाञ्छां न चक्षमे विषेहे। यतः दुष्टा जनिर्जन्म यस्यास्तथा। अल्पं जीवितं

चक्रमे न तु तयोर्मनोरथं
दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४२ ॥
स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः
स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
उत्सवैरधरविम्बपानजैः*
सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

सत्त्वं यस्यास्तादृशी सञ्जातप्रभातसमया। अथ वाल्पायुषो जन्म दुष्टमेवेति। यद्वा प्रभातस्य आसन्नत्वादिरहसम्भावनावशाद्वा दुष्टा व्याकुला जनी नवोढा यस्यां सा दुर्जनी। सम्भोगेच्छा तु तयोर्न निवृत्ता परं प्रभातसमयस्य सञ्जातत्वात्सम्भोगं न चक्रतुरिति भावः। अन्योऽपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृद्ध्यर्थमौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति। अन्यचित्ताऽन्यापि दुष्टा बधूः सपत्न्यादिः स्त्रीपुंसयोः सम्भोगं न सहते। जननं जनिः। जनिघसिभ्यामिण् (सि॰ कौ॰। उ॰ ४ प्रा॰ २॰२ पत्रे)। जनिवध्योरिति (पा॰ ७।३।३५) न वृद्धिः। ङ्यलोप इति (पा॰ ६।३।१११) दीर्घः पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥ १४२ ॥

स्वप्नमिति। स्वप्नमात्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः प्रियां प्रति स्वैरं रहसि स्थितत्वात्स्वच्छन्दं यथा तथा आख्यत

* अधरदानपानजैरिति पुस्तकान्तरे पाठः।

देवदूत्यमुपगत्य निर्द्दयं
धर्म्मभीतिकृतताद्दगागसः।
अस्तु सेयमपराधमार्ज्जना-
जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४४ ॥
स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं
तच्च राज्यमुरु येन रज्यसे।

अवोचत्। किम्भूतं वचः परस्परमधरबिम्बस्य पानं तज्जैरुत्सवैः परमानन्दकारणैर्निर्मितैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि विघ्नानि कियन्तं कालं अनुच्चारितानि सुप्तिङन्तानि पदानि यत्र ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह। देवेति। देवदूत्यमुपगत्य अङ्गीकृत्य निर्द्दयं यथा तथा धर्म्माद्भीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरिपालनाद्धर्म्मो लुप्येतेति लुप्यमानाद्धर्म्माद्भीत्या धर्म्मस्यैव वा भीतिर्नलोपलक्षणा तया हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्व्वाच्यं भवत्पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिनो नलस्य मम जीवितावधि यावज्जीवं या वश्यता भवदधीनता सेयमपराधस्य मार्ज्जना शोधयित्री अस्तु। अद्यप्रभृति यावदहं जीवामि तावत्तव वश्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तथ्यां मत्वा तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति भावः। मार्ज्जना ण्यन्ताद्भावे युच्॥ १४४ ॥

स इति। हे सुमुखि यत्त्वदीक्षणं स एव नलस्य मम क्षणो

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं
यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥
शर्म्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं
किं शिवार्द्धघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनत्वादेवेत्यर्थः। अथ च यत्र महत्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात् क्षणतुल्यः सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः। तथा येन त्वद्विषये मदीयेन मद्विषये त्वदीयेन व्यापारेण त्वं रज्यसे प्रीता भवसि, तच्च तदेव मम उरु राज्यं त्वदनुरागहेतुर्व्यापार एव साम्राज्यं न तु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः। तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रमः आलिङ्गनविलासः त्वच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परिरम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृतेनाभिषेचनं अभितः स्नानं। सुधाभिषेकादपि भवदङ्गसङ्गः सुखकर इत्यर्थः। सर्व्वथा त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्व्वस्वभूतासीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

शर्म्मेति। हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म्म सुखं। तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पार्व्वत्या अर्द्धेन घटनं किं शर्म्म तदप्यल्पीयः। तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्क्याह। ननु तन्वि भैमि महेषु सुरतोत्सवेषु तव तं अतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीसमुद्रयोरिवान्वयं सम्बन्धमभिन्नजलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावहविधिरूपं वा सम्बन्धं कामये वाञ्छामि इष्टदेवताभ्य इति

कामये तव महेषु तन्वि तं
नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४६ ॥
धीयतां मयि दृढा ममेति धी-
र्वक्तुमेवमवकाश एव कः।
यद्विधूय तृणवद्दिवस्पतिं
क्रीतवत्यसि दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

शेष:। महेषूत्सवेषु मध्ये तव सरिदुन्वत्त्वमेव कामये नलन्यदिति वा। हरेर्हृदि प्रियार्पणे शिवस्य च शिवार्द्धघटने आलिङ्गनादीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहसाध्यत्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं तावन्नास्त्येव किन्त्वेकदेशस्पर्शमात्रजन्यमेवास्ति तस्मादावयोर्यदि पृथक्त्वं तर्हि तदा सुरतसमये चीरवदेकीभावोऽस्तु। यद्यपृथक्त्वमिष्टं तर्हि नदीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु न तु हरिलक्ष्म्यादिवद्भेदोल्लेख इति भावः। नन्वहमित्यपि पाठः। तव मयेहेति पाठे अयमहमिह भूलोके मया सह ते तव तादृशं सरिदुदन्वत्त्वं कामय इत्यर्थः॥ १४६ ॥

धीयतामिति। हे भैमि मयि त्वं ममेति धीर्निश्चिता बुद्धिर्धीयतां न्यस्यतां। मयि स्वबुद्धिरासंसारं त्वया क्रियतामिति वक्तुमेव अभिधातुमप्यवकाशः अवसर एव कः अपि तु तात्त्विकेऽर्थे एवं वक्तुमवकाशलेशोऽपि नास्ति। यद्यस्माद्धेतोः दिवस्पतिमिन्द्रं तृणवत्तृणेन तुल्यं वर्त्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य दयारूपेण पणेन मूल्येन मां क्रीतवत्यसि। उदासीने हि मम

शृण्वता निभृतमालिभिर्भव-
द्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।
मोघराघवविवर्ज्यजानकी
श्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

बुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थ्यते । विक्रीय मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु स्वत्वं न्याय्यमस्त्येवेति तदारोपो न प्रार्थ्यत इत्यर्थः । यदि मयि स्वत्वं नाभविष्यत् तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः वृतवत्यसि तावत् तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्त मेवेति । तव किंकरोऽस्मीति भावः । दिवस्पतिं दयापणेनेत्येताभ्यां इन्द्रापेक्षया त्वदपेक्षया वाहमतितरां गुणवानिति वृत इति न किन्तु मद्वरणे तव कृपैव हेतुः । सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित् समये आलिभिः सखीभिः सह असकृत् भवत्या वाग्विलासं कथासंवादं निभृतं पश्चादागत्य ज्ञातं यथा तथा वरदानादृश्यत्वेनावगुण्ठं यथा तथा शृण्वता निभृतं रहसि स्थितत्वात् मच्छ्रवणशङ्काभावात् स्पष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल शनैः पश्चादागमनाद् दृष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वतासता वा मया त्वं वीक्षिता एवम्भूता दृष्टासि । किम्भूता मोघं वक्षौ परीक्षार्थं अकारणे श्रीराघवेण विवर्ज्या त्यक्ता स्वस्मिन्नेवानुरक्तापि जानकी शृणोतीति तच्छीला सीतेव भयेन स्वत्यागशङ्कया भीत्या च व्याकुला । तस्मात् किंकरभूते मय्यन्यथाधीनं कार्येति भावः । यद्वा

चुम्बपत्रविनिमीलितचुपात्
कच्छपस्य धृतचापलात् पलात्।
त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः
स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवं॥ १४९ ॥
त्वं मदीयविरहान्मया निजा
भीतिमीरितवती रहःश्रुता।
नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं
व्याहरद्दरमसत्यकातरः॥ १५० ॥

यस्माद्भीता दृष्टासि तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति निश्चित्य धीयतां मयि विवेकुमयुक्तमिति भावः। राघवः गोत्रापत्ये विदादेराकृतिगणत्वादञ्। बहुत्वे तु यञञोश्चेति (पा० २।४।६४) अञोलुक्। तेन रघूणामन्वयं वच्मे इति साधुः॥ १४८॥

चुम्बेति त्वमिति युग्मं। अयं नलः तां प्रति इति वरमभीष्टं व्याहरत् उवाच। अभयदानं प्रादात्। इति किं। हे भैमि कदाचित् सखीसमूहेन सह गोष्ठ्यां प्रसङ्गात् कास्माद्विभेतीति तथ्यं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रश्ने कृते चुम्बानि स्पृष्टानि पत्राणि यस्यैवम्भूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन् विशेषेण निमीलितः सङ्कुचितस्तस्मात् चुपाम्ब्लज्जालुसंज्ञकादोषधिविशेषात् सकाशादहं सुतरां विभेमीति कयाचिदुक्तं। धृतं चापलं येन स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसात् अह-

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका
यैव वामथ रताय तत्क्षणं।

मिति अन्यथा कथितं। अनिशं शिरोधुतो मूर्द्धानं कम्पयतः प्रतिक्षणमन्यवर्णात् सरटात् कृकलासात् सकाशादहमिति अपरयेत्येवं त्वत्सखीषु स्वं निजं भियोभयस्य वैभवं हेतुं अभिदधतीषु भाषमाणासु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुरुक्तस्त्वयापि कथ्यतामिति त्वं प्रत्युक्ते सति नलवियोगाद्धेतोरहं बिभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति तस्मादेव बिभेमि न त्वन्यस्मादिति मदीयविरहान्निजां भीतिं रहसि ईरितवती त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मात् माऽभैषीः। अहं भवतीं कदाचिदपि नोज्झितास्मीति, यतः असत्ये नानाप्रलोभनविषये कातरो भीरुः भाविनस्त्यागस्य दैवाधीनत्वान्नासत्यवादित्वमिति भावः। यद्वा असतीष्वकातरः सतीषु विषये भीरुरेव अतस्तद्भयनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः। धुतेति धुपस्पर्श इति तौदादिकात् अनिटो निष्ठा। शिरोधुत इति क्विबन्तं॥ १४९॥ १५०॥

सङ्गेति। हे भैमि इत्यतो हेतोः रुष्टया कुपितयेव निद्रया अस्यां रात्रौ आवयोर्नोपसद्यते आसन्नतयानभूयते। किमिति वितर्के। इति किं। हे भैमीनलौ यैवाहं निद्रा विरहे विवाहात् पूर्वं वियोगसमये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमय्य संयोगं प्रापय्य युवयोः जीविकास्मि प्राणधारणहेतुरभूवमि-

हन्त दत्थ इति रुष्टयावयो-
र्निद्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १५१ ॥
ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ
सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत्।

त्यर्थः। तत्क्षणं तस्या मम सम्बन्धिनं क्षणं अवसरं वा अथ विवाहानन्तरं स्वकार्यार्थं रताय युवां दत्थः। रात्रिलक्षणे मदीयसमय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् हन्त कष्टमनुचितं कृतं उपकारं न स्मरथ इत्यर्थः। आपदि कृतोपकारा हि तदीयेऽवसरे अन्यस्मै दत्ते सति कोपात् स्वामिसमीपं नागच्छतीति, आपदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपोऽवसरः सुरताय दत्तो युवाभ्यां, मह्यं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः प्रभातपर्य्यन्तं सुरतस्यैव करणादिति कोपवशादिति वाऽऽवयोर्निद्रा नायातीति नलस्तामवोचदित्यर्थः। आप्रभातं ताभ्यां कामकेलयः कृता इति भावः। न क्षणमिति पाठे श्वैव जीविका तस्या मम रताय प्रीताय क्षणमल्पमपि समयं न दत्थ इति रुष्टयेति व्याख्येयं। सङ्गमय्य ल्यपि लघुपूर्व्वादिति (पा० ६।४।५६) णेरयादेशः। जीविका कर्त्तरिण्वुल् वा षष्ठी द्वितीया द्विवचने वामादेशः ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति। इयं प्रिये ईदृशमेवम्प्रकारमन्यदपि निगदति सत्येव सम्मदाद्धर्षात् सुरतानन्दजश्रमादिति यावत्। तस्माद्धेतोः दृशौ नेत्रे कियत् न्यमीलयत् किञ्चित् निमीलितवती

प्रातरालपति कोकिले कलं
जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १५२ ॥
मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः
स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियं ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे
पीडनां विदधतौ निदद्रतुः ॥ १५३ ॥

श्रमसञ्जातया निद्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निदद्राविव्यर्थः । श्रान्तो हि निद्राति सम्मदादेवं गदति सतीति वा दृशौ न्यमीलयत् । सम्मदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवणसञ्जातहर्षवशादिवेत्यर्थः । आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृशोर्द्धनिमीलनस्य सूचितत्वादुन्मत्वं तस्याः सूचितं । केव । प्रातः कोकिले कलं मधुरास्फुटध्वनिं श्रोत्रसुखं आलपति सति कुमुदिनी इव यथा निमीलितोत्पला भवति तथेयमपि । कस्मादिव निशोरात्रिसम्बन्धिनो जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशौ घूर्णनेन निमीलयति कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्यमीमिलत् इति पाठे णौ चङि भ्राजभासेति (पा० ७।४।३) पाक्षिक उपधा ह्रस्वः । जागरात् भावेघञि जाग्रो विचिण्णल्ङित्स्विति (पा० ७।३।८५) वृद्ध्यपवादो गुणः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमध्य एव भैमीनिद्रानन्तरं परिरम्भरूपे सम्पुटे संश्लेषपेटिकायामिति यावत् । तदत्र

तद्यातायातरंहश्छलकलितरतिश्रान्तिनिश्वासधाराऽ-
जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासं ।
बालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-
स्त्विङ्क्षाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्द्वन्द्वमानन्दनिद्रां॥१५४॥

पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनं विदधतौ कुर्व्वाणौ तौ, मिश्रितौ परस्परानन्तरालघटितौ ऊरू यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, मिथः पानवशादन्योन्यमिलिताबधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा,स्वप्ने वोचिताः परस्परक्रियाः अन्योन्यचुम्ब-नादिव्यापारा यस्यां तद्यथा तथा निदद्रतुः । चीरनीरा-लिङ्गनं कृत्वा निद्रिताविव्यर्थः । पीडनां ।ण्यन्तत्वाद्युच् ॥ १५३ ॥

तदिति । तत् द्वन्द्वं स्त्रीपुंसमिथुनं आनन्देन सम्भोगसुखभ-रेण निद्रां अयात् प्राप। किम्भूतां निद्रासम्बन्धिश्वासानां याता-यातयोर्निर्गमप्रवेशयोः सम्बन्धिनोरंहसो वेगस्य छलेन व्याजेन कलिता अङ्गीकृता या रतिश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रम-सञ्जातनिश्वासपरम्परास्तासामन्योन्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशभैमीनासानिर्गतश्वासपरम्परासु निद्रा-वशनलनासान्तर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टा एवं वैपरित्ये । इति मिश्रीभावार्थमिव यातायाते,तथा च जले जलप्रवेशवदन्योन्य-निश्वासपरम्पराणां यो नितरामभेदोपलम्भ इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितो मिथोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदा-सो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य तत् । तथा बालाया वक्षोजौ स्तनौ तत्र पत्राङ्कुराः पत्रवल्लीभूताः तत्पत्रवल्लीषु वर्त्तमानाः करिम-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥१५५॥

कर्य्यः कस्तूर्य्यादिरचिता हस्तिमकर्य्यस्ताभिर्मुद्रितं चिह्नितं नि-द्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतं उर्वीन्द्रवक्ष-स्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातो नितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वम-भेदो यस्यैवम्भूतमुभयोर्भैमीनलयोर्हृदयं वक्षःस्थलमथ च चित्त-पत्रं । यातेत्यादिबालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा योज्यं । आत्मैक्यं शरीरैक्यञ्च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयं । उभ-योरपि मिश्रितश्वासत्वादेकप्राणशब्दश्लेषादुत्प्रेक्षितं ॥ १५४ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्व्वार्द्धं पूर्व्ववत् । शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं शिवशक्तिसाधननामा ग्रन्थः । शिवभ-क्तीति पाठे शिवस्य भक्तिः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थ-विशेषः तस्य भगिनी एककर्तृकत्वात्तस्य विषये सौभ्रात्रेण शोभ-नभ्रातृभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यभरसशब्दार्थन्यासे नलीयच-रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवभक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितं । सौभ्रात्रमित्यत्र भावे युवादित्वादण् । अष्टादशः । तस्य पूरणेडट् (पा० ५।२।४८) ॥ १५५ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीनारायणपण्डितकृते नैषधीय-प्रकाशे अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

ऊनविंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीन्टसिंहौ जयतः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-
र्निषधवसुधामीनाङ्कस्य प्रियाङ्कमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसमृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसङ्गतिःस्पष्टा । वैतालिकैर्वन्दिभिर्गिरो जगिरे, ऊचिरे । किम्भूतैः । निशि रात्रौ । बाल्यं वृद्धिर्वपुःपुष्टिः प्रज्ञोत्साहो बलं मदः दशकेन निवर्त्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि चेति वचनाद्दशदशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकाऽवस्था विशेषो दशमः स विद्यते येषां ते दशमिनो वृद्धास्तेषां भावो दशमिता तामालिङ्गन्त्यां अवसानं प्राप्तायां सञ्जातप्रायप्रभातायां यामिन्यां प्रियाङ्कं भैमीसमीपमुपेयुषः प्राप्तवतस्तया सह निद्रितस्य निषधदेशवसुधाया मीनाङ्कस्य कामस्य नलस्य विबोधार्थं गिरं विधित्सुभिः कर्त्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः श्रोतृणां श्रुत्योः श्रवणयोर्मधु अमृतरूपा अतिमधुरा पदस्रक् सुप्तिङन्त पदमाला तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्त्यादिरचनाचातुर्येण विभाविता

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादृक्ष्णो र्दरालसपक्ष्मणोः ।

ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्थायिव्यभिचारिसहकारिरूपैर्भावैर्युक्ता, ज्ञापिता इति यावत्। तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशैरपि प्रतीता ये रसाः शृङ्गारादयस्तैर्भृशं नितरामभ्यक्ताः सर्व्वतः सिक्ताः एकपदमपि नीरसं यासु नास्ति अतिरसिका नलप्रबोधार्थं मागधैर्मधुरं प्रातर्वर्णनमारब्धमित्यर्थः । रत्यादयः स्थायिभावाः निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः। वैतालिका बोधकरा इत्यमरः । दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यासौ दशमी, अति वृद्ध इति योगरूढोऽयं शब्दः ।दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा। विशिष्टस्तालो वितालः सशिल्पं येषां ते वैतालिकाः शिल्पमिति (पा० ४।४।५५) ठक्। सौखशायिका इत्यर्थः । तदुक्तं । वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौखशायिकाः। राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः। जगिरे गैशब्दे कर्म्मणि तङ्। अस्मिन् सर्गे क्रम इति यावद्धरिणी छन्दः ॥ १ ॥

जयेति ॥ भो महाराज त्वं जय जय सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व। त्वं इमां प्रत्यक्षदृशां प्राभातिकीं प्रातःकालसम्भवां सन्ध्यादिजनितां सुषमां परमां शोभां दरमीषत् अलसे तत्कालमेव निद्रात्यागादीषद्घूर्णनयुतेऽर्द्धोन्मिषितपक्ष्मणी ययोरक्ष्णोर्नेत्रयोस्तयोर्दानात् विषयीकरणाद्धेतोः सफलयतमां, अतितमां

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखांभोजात्तुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलं ॥ २ ॥
वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रुची-
निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकं।

सफलां कुरु। त्वत्तदर्शनेनेयं धन्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमुदुध्यस्वेति भावः। विदर्भजा शय्योत्थायं शय्यायाः सकाशाच्छीघ्रमुत्थाय तव प्रथमं पूर्व्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं प्रशस्तमस्तु तत्स्थाने भैम्येव भूयात्। उत्थितः सन् प्रथमोत्थितभैमीमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः। यद्यस्मात् हे अङ्ग स्वामिन् प्रियजनस्य मुखांभोजादन्यत् तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु नास्ति। प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्त्तव्यमिति लौकिकी स्थितिः। त्वत्तः पूर्व्वं भैम्युत्तिष्ठत्विति भावः। दराऌसपद्मलं तत्कालमुद्बुद्धस्य जातिः। पश्चाच्छयनं पूर्व्वमुत्थानमित्युक्तमकुलस्त्रीजातिश्च। जय जयेति वीप्सायां द्विरुक्तिः। प्राभातिकीं प्रभाते भवेति, कालाट्ठञ्। सफलयतमां सफलशब्दात् तत् करोतीति (पा० ३।१।२६।वा०१) णिजन्ता लोटि तमपि किमेत्तिङ्व्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इत्यामुः (पा०५।४।११)। शय्योत्थायं अपादाने परीप्सायामि (पा०३।४।५२) णमुल्॥ २ ॥

वरुणेति॥ हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी असौ प्राची हरित् दिक् इतः प्राग्भागे अङ्कःप्रारम्भभागा एव निजमुखं तत् तिमिरत्यागे प्रसादमिषान्निर्मलव्याजात् स्मेरं सहासं धत्ते

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसा
निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥
अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा-
स्तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

त्रिभर्त्ति, उत्प्रेक्ष्यते । कथंभूतेव । वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्तं अभिगच्छन्तमतएव रुचीनिचयस्य कान्तिसमूहरूपस्य सिचयस्य वस्त्रस्यांशा भागास्तेषामपि अंशेन लेशेन भ्रंशस्तस्य क्रमेणैकैकभागापागमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य निरंशुकं, अथ च विवस्त्रं अमुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्तस्त्वभ्युदयभागऽभूदिदानीमेतस्यामनुरक्त इमां दशामापन्नोऽयमितीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नारी अनुरागातिविक्लवं गलद्वस्त्रं परस्त्रीसेवमानं विटं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत् । प्रतीच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रो निःप्रभोऽस्तं जिगमिषुरस्ति । तस्माच्छीघ्रं बुध्यस्वेति । अंशेन भ्रंशः इतीयेति (पा० २।१।३०) योगविभागात् समासः । ततः षष्ठीसमासः । इतः सप्तम्यर्थेतसिः । एवम्भूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतोऽस्माद्धेतोरिवेति इतो दृश्यमानादस्मात् प्रसादमिषादिति वा । सम्बन्धे पञ्चम्येव ॥ ३ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्मतरा ध्रुवारुंधत्यादयस्तारा: इदानीं तादृक् पूर्व्ववल्लोचनगोचरा न भवन्ति स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात् । पूर्व्वमपि चक्षुष्मतापि

कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमः सहयुध्वना-
मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमोदयितस्त्विषां ॥ ४ ॥

महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्व्वथा न दृश्यन्त एव इत्यर्थः। तादृशो बहुसङ्ख्याः पूर्वस्थूलाः प्रकाशमानाश्च यास्तारकाः स्वात्यार्द्रादयस्ताः सम्प्रति सुतरामल्पाः सूक्ष्माश्च सत्यो नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा। यस्मात् तरणेः सूर्य्यस्य किरणाः अपरस्पराः अहमहमिकया सततमविच्छेदेन प्रवृत्ताः सन्तः क्रमात् द्यां गगनं अश्नुवन्ति गाहन्ते। सूर्यकरस्पर्शवशान्निःप्रभत्वात् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः। तथा दरिद्राणाः क्षीणाः प्राणाः असवो यस्यैवं भूतोऽस्तं जिगमिषुः। अयं तमोदयितो निशानाथश्चन्द्रोऽपि रात्रितमसा सह युध्वनीं सङ्ग्रामं कुर्वतीनां निजत्विषां परिश्रान्तिं सामस्त्येन ग्लानिं रणपातं च कथयति। न केवलं त्विष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपि इत्यपि शब्दार्थः। अतिशयेन महत्योमहतितराः। घरूपेति (पा० ६।३।४३) ह्रस्वः। ततो न समासः। गोचरः पुमान्। अपरे च परे च अपरस्पराः अपरस्य क्रियासातत्य इति (पा० ६। १।१४४) सुट्। द्यां सततमविच्छेदेनाश्नुन्तीत्यर्थः। सह युध्वनीं सहेचेति (पा० ३।२।९६) युधेः क्वनिपि वनोरचेति (पा० ४।१।७) ङीप् रेफान्तादेशस्य प्राप्तौ वनोनहश (पा० ४।१।७।वा० १) इति निषेधान्नभवतः। दरिद्राण इति दरिद्रातेरार्धधातुक इत्यादिना (पा० ६।४।११४।वा० १) प्राप्तोप्यालोपो, न दरि-

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः।
अपि मधुकरी कालिंमन्या विराजति धूमल-
च्छविरिव रवेर्लाक्षालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

द्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यत इत्यादि (पा० ६।४।११४। कारिका) निषेधान्न भवति ॥ ४ ॥

स्फुरतीति॥ भो राजन् तिमिरस्य स्तोमः समूहः लाक्षालक्ष्मीं अतिपातुकैः अतिक्रामद्भिः ततोऽप्यधिकं रक्ततरैः रवेः करैः कृत्वा पुरूणां बहूनां सितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसानां चञ्चद्भिश्चपलैः अरुणिम्ना विलसद्भिर्वा चञ्चूपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः पङ्कस्य प्रपञ्चः समूह इव उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते। तिमिरस्तोमः प्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शात् विसखननार्थं पङ्कमध्यप्रविष्टहंसारुणवलयचञ्चुपुटशबलपङ्कवच्छोभतेतरामित्यर्थः। तथा आत्मानं कालीं मन्यते कालिंमन्या अतिकृष्णा च भ्रमर्यपि अरुणतरैः सूर्यकिरणैः धूमलच्छविरिव कृष्णारुणकान्तिरिव शोभतेतरां। सूर्यकरा प्रसृताः तिमिरं चाऽल्पीभूतमिति भावः। धूमलौ कृष्णलोहिताविस्यमरः। उच्चकैरव्ययत्वादकच्। मधुकरी जातिवाचित्वाङ्ङीष्। कालिंमन्या आत्ममाने खश्चेति (पा० ३।२।८३) खश्। दिवादित्वात् श्यन्। खित्यनव्ययस्येति (पा० ६।३।६६) ह्रस्वः। अरुर्द्विषदिति (पा० ६।३।६७) मुम्। लाक्षालक्ष्मीं नलोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठीनिषेधः ॥ ५ ॥

रजनिवमथुप्रालेयाम्भःकणक्रमसंभृतैः
कुशकिशलयस्याग्रेशयैरुदविन्दुभिः ।
सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसङ्करं
किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥
रविरुचिरुचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
गमयितुममूरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

रजनीति ॥ रजन्या वमथुवत् करिणीमुखान्निर्गतजलवत् प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य कणा लेशास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः सञ्चितैः कुशकिसलयस्याग्रेशयैरग्रस्थितैः सूचीतीक्ष्णाग्रभागस्थितैरच्छैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तृभिः मुक्ताफलान्यवमेनिरे अवगणितानि, मौक्तिकतुल्यैर्जातानीत्यर्थः । किम्भूतानि मुक्ताफलानि, सुषिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण मध्ये किमपि लोकोत्तरं स्तोकं वा अयःसूच्या लोहसूच्या वेधनशलाकायाः शिखेव सूक्ष्मत्वादङ्कुरस्तेन सङ्करं संयोगं गमितानि प्रापितान्यर्द्धविद्धानीत्यर्थः । वमथुः करिशीकर इत्यमरः । द्वितोथुच् (पा० ३।३।८९) । अग्रेशयैः अधिकरणे शेतेः (पा० ३।२।१५) इत्यजन्ते शयशब्दे शयवासेति (पा० ६।३।१८) सप्तम्या अलुक् । सूची कृदिकारान्ङीन् । सङ्करं ऋदोरप् (पा० ३।३।५७) ॥ ६ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाह्णिक्यो रुचय एव ऋचः तासां प्रातःकाले रविकिरणानामृग्रूपत्वात् "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते

स्वरविरचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहृताः
शिशिरमहसो बिम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अक्षः" इत्यादि श्रुतेः। ऋग्वेदवाक्यानामोङ्कारेषु प्रारम्भप्रवणेषु अथ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयसमयेषु स्फुटां प्रकटां अमलां स्वरोच्चारणादिदोषरहितां अनुस्वाररूपां बिन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायसि स्थितास्तारकाः केनाप्युच्चीयन्तेऽववयेन समृह्यन्त इव। वृत्तामलत्वाद्योग्यत्वात् ऋक्प्रणवा बिन्दुनिर्माणार्थं एता गृह्यन्त इव ततो न दृश्यन्त इत्यर्थः। प्रत्यूषमोङ्कारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्ताराबिन्दूनामिति बहुत्वं। अथच ऊर्द्धं चीयन्ते नीयन्त इति यावत्। सूर्यप्रभोदय एव तारका नश्यन्तीति भावः। तथास्तमयोन्मुखादस्माच्छिशिरमहसश्चन्द्रस्य बिम्बात् सकाशादंशवोऽप्यामाम्नायामुच्चैर्नितरां उदूर्ध्वं आपतन्तया गृहीततयाऽथच लक्षणवशाद्विशालतया उपरिस्थिततया च अथचोच्चैरुदात्त इति उदात्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य विरचनाय निर्माणायाऽसंशयं निश्चितं केनापि हृता नीता इव। उदात्तस्य शिरसि उपलभ्यमानत्वव्यञ्जिकोर्द्धरेखा लिख्यते। यजुर्वेदेवरकशाखायामुपनिषदि उच्चैरुदात्तः समाहारः स्वरित इति लक्षणं द्रष्टव्यं। चन्द्रकिरणानामस्तसमये उपरिणामित्वात् सूक्ष्मोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुत्प्रेक्षितं। सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि क्षीणीभूता इति भावः। हृता इति पाठे स्वीकृ-

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं छिनत्ति गभस्तिराट्॥ ८॥

ताः। असंशयं उभयत्रापि योज्यं। इचि ऋचां। ऋत्यक इति (पा० ६।१।१२८) प्रकृति भावः॥ ७॥

व्रजतीति॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः केशास्तेषु गृहीत्वेतिग्राहं रात्रिं छिनत्ति लघु शीघ्रं विनाशयति। कः कामिव। रावणिरिन्द्रजित् मायामयीं मायानिर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव। कस्मिन् सति। वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तदीयं छिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं व्रजति सति। अथ च सीताछिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे मूर्च्छां गच्छति सति। तथा नले भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमयं ज्ञात्वा दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति। यद्वा नले त्वयि नेत्रयोराच्छादके भवति सति। अथ च नले वानरसेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्त्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा तारापतौ सुग्रीवे च दृशोरपिधायके हतौजसि च निस्तेजस्के म्लानवदने सति रात्रिर्गता रविरुदितः कुमुदं च निमीलितं कमलं चोन्मीलितं चन्द्रस्य निःप्रभो जात इति भावः। मायामय्याः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे। मायामयीं प्राचुर्यमयट्ङीप्। रावणिः अपत्यार्थे-

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥

वाक्यादित्वादिञ् । चिकुरग्राहं सप्तम्यन्ते उपपदे समासत्तौ (पा० ३।४।५०) इति ग्रहेर्णमुल् । गभस्तिभी राजते गभस्तिराट् । सत्सूद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्विप् ॥ ८ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसङ्ग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासङ्ग्रहः त्रिदशा देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासम्बन्धिनि तल्पे मञ्चरूपे विहायसि गगने निधुवनं सुरतसंमर्दः तेन धुता विकीर्णाः स्रजः पुष्पमालाः तासां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाहते आलम्बते, तथा विधुः अखण्डः पूर्णः वृत्तश्चन्द्रः गण्डोपधानविधां कपोलतलाधःस्थाप्यमानवृत्तशुभ्रतरोच्छीर्षकप्रकारं न परिहरति त्यजति अङ्गीकरोत्येव, तद्वच्छोभत इत्यर्थः । किम्भूतो विधुः मृदुतरकराकारैः अतिमृदुरश्मिरूपैस्तूलोत्करैः कार्पासमूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरकार्पासपूरितमध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्थूलतरास्तारास्तल्प विकीर्यमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन सङ्कुचिताभिः स्वकान्तिभिः मध्यमेव पूरयन्मर्दितगण्डोपधानवन्निःशोभोऽस्तमयोन्मुखो जात इति भावः । सङ्ग्रहः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (पा० ३।३।५८) त्यप् । उत्करः

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः
सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः।
वदनकुहरेष्वध्येतॄणामयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि॥ १०॥

ञ्छदोरप् (पा० ३।३।५७)। उदरंभरिः, फलेग्रहिरात्मंभरि-श्चेति (पा० ३।२।२६) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिन् मुमाग-मश्च॥ ६॥

दशेति॥ दशशतानि शाखा यासान्ता एकसहस्रसंख्याः च-तुर्णामृग्वेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामा-श्वलायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्वेदभागानां विवर्त्तनरूपा अतात्त्विकान्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ताः मूर्त्तयः स्वरू-पाणि येषां तादृशा रविरश्मयः ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये सविधमस्मदादिसमीपप्रदेशं भूषयन्ति सर्व्वेऽपि समीपप्रदेश-मागच्छन्ति तत् तस्मादयं अध्येतॄणां पठतां वदनलक्षणेषु कुह-रेषु दरीषु विषये आकर्ण्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशाखीभव-न्मूर्त्तीनां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽध्वनि गगने उदञ्चति ऊर्द्ध्वं प्रसरति। दरीषु प्रति-शब्दा युक्ताः। अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति वा। अध्येतारो हि प्रातर्मन्द्रध्वनिना वेदानधीयन्ते। ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा। सूर्योदयो जातः अध्येतारश्च वेदानधीयन्त इत्यर्थः। दश-शतेति मूर्त्तिविशेषणं। चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्ङीप्। पद-मयः ताद्रूप्ये मयट्॥ १०॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः
किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपघ्नतां ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-
लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अम्भोजस्य कमलकुलस्य अनिबन्धनबान्धवः अकारणमित्रं तदानन्दकारी भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः सूर्यो मघवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणं अलिन्दं किमपि स्तोकं यथा तथा उपघ्नतां आश्रयतां नयति प्रापयति. आ-श्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च तं श्लिष्यति । पराङ्मुखयोः पूरस्य परस्पराश्लेषो युक्तः । किम्भूतः, अपसरत् पुरःपलायमानमरिरूपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः सम्बन्धिनि वियत्पथे गगनमार्गे मण्डल्या संघीभावेन यल्लगनं संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वं, लयनमिति पाठे संघीभावेन यत् तिरोधानं सामस्त्येनादर्शनं तेन फलन् सफलो भवन् अश्रान्तो निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सदस्तु परिपालनाय रात्रौ भ्रमतो-यामिकस्य चोरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाच-लरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलाससाफल्यं युक्तमित्यर्थः । अत-एव स्वर्णाचलपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोत्तरार्द्धविपर्यासो ज्ञातव्यः । प्रघाणप्रघणालिन्दा इत्यमरः । बान्धवः प्रज्ञा-दित्वात स्वार्थेऽण् । मघवत्प्रासादस्य प्रातिपदिकान्तलान्न-

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्त्रिणा-
मिह विहरणैः श्यैनम्पातां रवेरवधारयन् ।
शशविशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी
तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

लोपः । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । उपन्न आश्रये (पा० ३।३।७९=८५) इति च प्रघाणोपन्नशब्दो साधू । प्रत्यक् दिक्-शब्देभ्य (पा० ५।३।२७) इत्यस्तातेः अञ्चेर्लुगिति (पा० ५।३।३०) लुक् । तसिलादयस्तद्धिता (पा० १।१।३७अ०) इत्यव्ययत्वं ॥ ११ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्कवर्त्तिशशाख्यपशुविशेषस्य विशसनं मारणं तस्माद्यस्त्रासो भयं तस्माच्चरमामाशां पश्चिमां दिशमयात्, ययौ । तथा तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैः तस्य चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य सूर्यमृगयारम्भवृत्तान्तस्य वा अधिगमनात् परिज्ञानात् उदडीयत पलायितं । किं विधः शशी । नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारस्तद्रूपध्वाङ्क्षाणां काकानां प्रमापणे मारणे विषये पत्त्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यतेजसां इह प्राग्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः सूर्यस्य श्येनम्पातां मृगयामवधारयन् निर्धारयत् । अन्यस्मिन्नपि राज्ञि मृगयायां श्येनपातेन काकादीन् हिंसति सति शशयुक्तः पुरुषः मदीयं शशमपि मांसार्थमेतदीयाः श्येना हनिष्यन्तीति भिया पलाय्य गच्छति । पारावता अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा-

भृशमविभरुस्तारा हाराच्च्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युसद्दियदङ्गणं।
बहुकरकृतात्प्रातःसम्मार्जनादधुना पुन-
र्निरुपधिनिजावस्थालक्ष्मी विलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

गगने खेलन्ति चन्द्रः प्रतीचीं गतः। तारास्तु न दृश्यन्त इति भावः। इह नभसीति वा। शशेन नित्यं युक्तः शशी। श्यासादिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। अथ शशादनः। पक्षी श्येनः इत्यमरः। श्येनम्पाता च मृगया। पारावतः कलरव इत्यमरः। पतनं पातः भावेघञ् श्येनानां पातः श्येनपातः सोऽस्यां क्रियायां वर्त्तते श्येनम्पाता मृगयेति। घञः सास्यां क्रियेतिञ (पा० ४।२।५८) इति ञः। श्येनतिलस्येतिलस्येति मुम् ॥ १२ ॥

भृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिथुनरतं तस्माज्जाता क्रीडा विलाससम्मर्दः अथ च सुरतुल्यराजादिरतक्रीडासम्मर्दस्तेन लूनात्त्रुटितात् हारात् च्युता मुक्ता इव वृत्ततरास्तारा: द्युसद्दियदङ्गणं सुराणामजिरभूतं यद्गगनं निशि नितरां अपूपुरन्, तद्गगनं अधुना पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्य्यस्तेन अथच रजःशोधकेन खलप्वा कृतात् प्रातःसम्मार्जनात् प्राभातिकात् सम्यङ्मार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनादथच शोधन्या रजोऽपनयनेन शोधनान्निरुपधिरुपाधिरहिता स्वाभाविकी निजावस्था सहजदशा तस्याः श्रिया कृत्वा तमीसम्बन्धि-

प्रथममुपहृत्यार्घं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीशबलीकृतैः।
अथ रविरुचां ग्रासात्रिथ्यं नभः खविहारिभिः
सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

शोभात्यागादयञ्च रजःपुष्पमालामुक्ताद्युपाधित्याजनात् सहजश्रिया विलक्षणमन्यादृशमीक्ष्यते विलोक्यते। सूर्य्यकरैर्गगनं भूषितं ताराश्च सर्व्वथा न दृश्यन्त इत्यर्थः। इयदिति पाठे इस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः। खलपूः स्याद्बहुकर इत्यमरः। अविभरुः। भिजभ्यस्येति (पा० ३।४।१०८) झेर्जुस्। दिवि सीदन्तीति द्युसदः सत्सूद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्विप्। हद्युभ्यांङेरुपसङ्ख्यानं (पा० ६।३।९।वा० १) इत्यलुक् प्राप्तावपि तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति (पा० ६।३।१४) बाहुलकाद्ङेर्लुक्। दिव उत (पा० ६।१।१३०) सात्पदाद्योरिति (पा० ८।३।१११) षत्वनिषेधः। बहुकरः खलपूपक्षे दिवा विभेति (पा० ३।२।२१) टः। उपधिः उपसर्गे घोः किः (पा० ३।३।९२) ॥ १३ ॥

प्रथममिति। नभः कर्तृ रविरुचां तिमिरपरिषत् तमःसमूहस्तद्रूपा दूर्व्वापर्व्वावल्यो दूर्व्वाग्रन्थिपरम्परास्ताभिः शबलीकृतैः कर्बुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैस्ताखण्डिततण्डुलैः अभग्ननिस्तुषशालिवीजैः कृत्वा अर्घं पूजां प्रथमं उपहृत्य दत्वा अथानन्तरमेव खविहारिभिः खस्मिन् वर्त्तमानैः खसत्ताकैश्च शिशिरस्य हिमस्य क्षोदाश्चूर्णविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-

असुरहितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं
यदि न वहते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

रूपैः उदसक्तुभिः जलमिश्रयवचूर्णैः ग्रासातिथ्यं भोज्यान्नदानलक्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति । अन्योऽपि तण्डुलदूर्व्वादलयुतेन जलेन पूर्व्वमर्घं दत्वा सक्त्वादिना स्वगृहप्राप्तायातिथये भोज्यं ददाति । सूर्य्यदीप्तयः पूर्व्वं तारास्तिमिरञ्च हिमजलकणानप्यपनयन्ति स्मेति भावः । मूल्ये पूजाविधावर्घः । मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । अत्र तारशब्दः पुल्लिङ्गः । तारयति सांयात्रिकानिति ण्यन्तात्तरतेः पचाद्यच् । रविरुचां सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदकयुक्ताः सक्तवः मध्यमपदलोपी । उदकानि च सक्तवश्चेति वा समासः मन्थौदनेति (पा० ६।३।६०) उदादेशः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो देवेभ्यो हेतुभ्यः उत्थां जातां अथ च सूर्य्यात् सञ्जातां विपत्तिं मरणं नाशञ्च कचवद्बृहस्पतिपुत्रवत् उपागतं प्राप्तं । असुरेभ्यो हितमपि तेषां रात्रिञ्चरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयोजयितुं कण्ठे लुठतीं जाग्रद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थां विद्यां किं न पठति । अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदयं शुक्राचार्य्यः प्रातःकालीनसन्ध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणं निय-

उदयशिखरिप्रस्थान्यह्ना रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूषाण्युष्मद्रुताश्मजतुस्रवान्।

मस्तस्य व्ययोभङ्गस्तस्माद्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न वहते न धारयेत्तर्हीति सम्बन्धः। मौनवशान्मृतजीवनीजपाभावात् कचमिव तमो न जीवयतीत्यर्थः। कचस्य जीवनादि भारतादिभ्योऽवगन्तव्यं। तमः सूर्य्येणात्यन्तं नाशितमिति भावः। असुरहितं चतुर्थी तदर्थेति (पा० २।१।३६) समासः। कचवत् तेन तुल्यमिति (पा० ५।१।११५) वतिः। पठति वहते कालसामान्ये लट्। लुठतीं वैकल्पिकत्वान्नुमभावः॥ १५॥

उदयेति। अह्ना दिनेन सह निशः रात्रेः रणे सङ्ग्रामरूपेऽत्रास्मिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः। तत्र उदयशिखरी उदयाचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृणि उष्मभिः प्रातःकालीनातपसन्तापैः द्रुतानां विलीनानां अश्मजतूनां शिलाजतूनां स्रवान् प्रवाहान् दधति। यद्वा क्षणे उत्सवतुल्ये रात्रिविनाशकारित्वात् सङ्ग्राम इव, सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धकौतुकदर्शनेन परिक्रीडमानः पूषा सूर्य्यः ग्रहराजो यत्रैवम्भूतान्युदयाचलसानूनि बालातपसन्तापविलीनशिलाजतुस्रवत्प्रवाहानेव कियत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान् धारयन्ति। रणभूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति। अत एवोदयन् उदयं प्राप्नुवन् अरुणो अग्रजस्तत्सम्बन्धिनि प्रह्वीभावे नमस्कारे विषये य आदरो भक्त्यतिशयस्तस्माद्धेतोः अरु-

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे
मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्क्या नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥
रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-
प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान्।

णानुजे गरुडे मिलति सङ्गमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः सङ्गान्मेलनाद्धेतोः रक्तप्रदीप्त्या नवास्तत्कालमायाकादाकृष्टा इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्टकानिर्म्मिता वेष्टना। नवा इष्टका यत्र शिल्पे तन्नवेष्टकं तेन वेष्टना प्राकार इति वा। किमु न शङ्क्या न तर्क्या अपि तु सैव तर्क्येत्यर्थः। परिचारभूते दिनप्रकाशे युध्यमाने तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो यहराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितप्राकारोर्ध्वस्थितिः उचिता सम्भाव्यते। अथच दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः सङ्ग्रामे उदयाचलसानूनि तद्भटतुल्यानि रुधिरं धारयन्ति। भटाः प्रहारवशात् रक्तसिक्ता भवन्ति। तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां जयित्वात् सुवर्णमयगरुडसम्पर्काद्वा इष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टिकाया धारणा न तर्क्या किं, अपि तु जयिनां तया भवितव्यमेवेति, गरुडस्तेषां सुवर्णमयबिरुदपट्टिकास्थाने जात इत्युचितमित्यर्थः। नवेष्टकवेष्टनेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ६।३।३४) पुंवत्। वेष्टकः। कर्त्तरि ण्वुल् ॥ १६ ॥

रवीति। भो राजन् सम्प्रति प्रातःकाले बलस्य प्रतिबलः शत्रुः प्राचीवर्त्तीन्द्रस्तस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मध्यवर्त्तिन्यो

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी
स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

वडवास्तुरग्यो गाढप्रेमाः सूर्याश्वेषु दृढानुरागाः सत्यः रविरथहयान् समीपगान् समीक्ष्य मैथुनार्थं आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति ध्रुवमुत्प्रेक्षायां निश्चितं वा इच्छन्तीवेत्यर्थः। यतः स्मरशरपराधीनं स्वान्तं चित्तं यासां ताः। तथा रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाक्यपि निजं स्वीयं परिवृढं चक्रवाकं इदानीं प्रातः समीपमागमनं दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता अतएव रात्रिवियोगेन दृढानुरागा सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति। वृषवद्बलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयतीत्यर्थः। सूर्याश्वाः पूर्वस्यां आगताश्चक्रवाकयोश्च सङ्गमो जात इति भावः। अश्वस्यन्ति वृषस्यति आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति वृषमिच्छतीति च सुप आत्मन (पा० ३।१।८) इति क्यचि अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति (पा० ७।१।५१।वा० १) मैथुनेच्छायामसुगागमः। व्युत्पत्तिमात्रञ्चैतत्। रूढ्या तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः। वृषस्यती तु कामुकीत्यमरः। तथा कति रामो वृषस्यतीमिति च कालिदासः। प्रभौ परिवृढ (पा० ७।२।२१) इति निपातः। गाढप्रेमेति डाबुभ्यामिति (पा० ४।१।१३) पक्षद्वयेऽपि डाप्। यो वैकल्पिकत्वादेव वनन्तः। विहङ्गमी जातित्वान् ङीप्। रथाङ्गं चासौ विहङ्गमी चेति समासः ॥ १७ ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं ह्रेषन्त्येते विलोलितवालधि ।
तुरगसमजः स्थानोत्थायं क्वणन्मणिमन्थभू-
धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति। भो राजन् निशि रात्रौ निरशना निराहारा अतएव क्षुधा क्षीरस्यन्तः आत्मनोत्यर्थं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः एते अश्वकिशोरकाः अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं अतिकलशब्दं यथा तथा विलोलिताः पुनः पुनश्चालिताः बालधयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा ह्रेषन्ति। ह्रेषारवं कुर्व्वन्ति। तथा तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय क्वणन् ह्रेषमाणः सन् मणिमन्थनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां लेहायास्वादनाय ईहया इच्छया पुनः पुनर्मुखादिचालनचेष्टया वा चणः ख्यातः सन् लवणस्यति। आत्मनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति। अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं ह्रेषन्ते। अश्वास्तु प्रातः सैन्धवास्वादनाय ह्रेषन्त इति जातिः। सूर्य्योदयो जात इत्यर्थः। क्षीरस्यन्तो लवणस्यतीत्यत्र चात्मेच्छायां क्यचि अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोर्लालसायामिति (पा० ७।१। ५१।वा० २) वचनात् लालसायामसुक्। किशोरकाः अल्प इति (पा० ५।३।८५) कः। ह्रेषन्ति ह्रेषङ् अव्यक्ते शब्दे। समजः पशुविषयत्वात् समुदोरज (पा० ३।३।६९) इत्यप्। स्थानोत्थायं अपादाने परीप्सायामिति (पा० ३।४।५२) णमुल्। लेहः भावेघञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचिती
पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेयरुचीगणः ।
स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन
श्छवि यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं बत न द्रुतं ॥ १९ ॥

उड्विति । हे राजन् उडुपरिषदः नक्षत्रपरम्परायाः अर्हत्त्वं किं न अपि तु औचित्यमेवैतत् तथा निशो रात्रेः औचिती न किमु अपि त्वौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां गणेयोल्पो रुचीगणो दीप्तिसमूहः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्रः इहास्मिन् समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । धन्यास्ता या न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयमिति वचनात् पतिविपदमदृष्ट्वैव द्वयोरपि ध्वस्तत्वादौचित्यैव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रकाशमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणसम्बन्धिनी छविः कान्तिर्यस्यैवम्भूतं उडुपतेर्वक्षोमध्यं अथ च हृदयं स्फुटं निश्चितं आश्मं पाषाणविकाररूपं पाषाणघटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराराज्योर्विच्छेदे वियोगे ऽथच विनाशे सत्यपि द्रुतं शीघ्रं द्रुतं स्फुटितं पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । बत खेदे । यत् । वक्षोविशेषणं वा । स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्याः प्रेम न दर्शितमिति तस्यानौचितीत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । आर्हन्तीति पाठे अर्हः प्रशंसायामिति (पा० ३।२।१३३) शतरि अर्हतो

अरुणकिरणे वह्नौ लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः।
इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुं॥ २०॥

भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् (पा० ५।१।१२४) ष्यञिषित्वान्ङीष्। अर्हतो नुम् चेति (पा० ५।१।१२४।वा० २) नुम्। आश्मं विकारेऽपि अश्मनो विकारे टिलोपः (पा० ६।४।१४४।वा० १) इति टिलोपः। आश्मनेति सम्बन्धेऽपि विकाराभावाट्टिलोपाभावे, आश्मनी चासौ छविश्चेति समासे पुंवत् कर्मधारयेति (पा० ६।३।४२) पुंवत्॥ १९॥

अरुणेति। भो राजन् या सन्ध्या अरुणस्य किरणरूपे वह्नौ उडूनि नक्षत्राण्येव लाजान् जुहोति। दिवो मणिः सूर्य्यस्तामेतां प्रातःसन्ध्यां परिणयति प्रापयति विवाहयतीति अहं अवैमि मन्ये। यतः इयमिव सन्ध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वह्निविपर्य्ययज्ञानं पुरा करोति अकरोत्। यद्वा यथेयं करोति तथा स एव सूर्य्योऽपि रक्ततरत्वात् उष्णतरत्वाच्च वह्निबुद्धिं पुरा करोति उदितमात्र एव करिष्यति। अथचेयं सन्ध्या पुरा प्रथमं वह्निप्रदक्षिणं परिभ्रमणं यथा करोति तथैवास्या अनन्तरमेव सूर्य्योऽपि वह्निप्रदक्षिणं परिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति। एवकारोऽप्यर्थः। यतस्तु सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्य्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो न उत्कः नोत्क्षिप्तजलः, अपि तु

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं बिभृमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्नाचार्या वदामतमां ततः।

सन्देहराक्षसनिराकरणद्वारा अस्य किरणमीक्षितुं सर्व्वोऽप्यर्घदानं करोतीत्यर्थः। अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणेन सह तस्य विवोढुः सूर्य्यस्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो नोन्मनाः अपि तु सकङ्कणं वरकरं सर्व्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव। या च वधूः परिणीयते सा प्रदीप्ते वह्नौ लाजान् जुहोति, सा च वह्निं पूर्व्वं प्रदक्षिणीकरोति। वरोऽपि तया सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरोतीति सन्ध्यासूर्य्ययोर्वधूवरत्वमुक्तं। अरुणोदयो जातस्तत्प्रभया च तारा न दृश्यन्ते, अधुना रविरुदेतीति भावः। कौतुकं कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यत इति विश्वः। किरण इति पक्षे जातावेकवचनं, परिणयति णोपदेशत्वात्णत्वं। इयमिव पुरा करोतीति पक्षे पुरिलुङ्चेति (पा० ३।२।१२२) भूते लट्। पक्षान्तरे तु यावत्पुरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट्॥ २०॥

रतीति। रतिरतिपत्योः रतिकामयोः द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं कामद्वैतमिति यावत्। तस्यैव श्रीः शोभा ययोस्तत्सम्बोधनं हे भैमिनलौ नग्नानां वन्दिनामाचार्य्या वैतालिका वयं प्रिये मनोऽनुकूले वचसि यद्यस्माद्धुरं भारं बिभृमस्तरां चाटुवचनेषु वयमेव प्रगल्भतराः, ततस्तस्मात् वदामतमां अतितमां ब्रुवाम। सूर्य्योदयो जातस्तस्मात् क्रीडां त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उत्तिष्ठतं इति प्रातःकाले धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः। यद्यूयं प्रियवचनचतुरा-

अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

स्वर्ह्येवं परुषं किमिति वदथेत्याशङ्क्याह । तदस्मदुक्तं परुषं वच- एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानसन्ध्यादिधर्म्मविरोधिनः नर्म्मणः प्रातःकालीनालिङ्गनचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपूर्व्वमुत्था- पनाद्विरचितोऽपि विघ्नः वां युवयोरेकस्यै अरुषे क्रोधाभावाय उदेत्विति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायापि उदेतु । यद्यप्येतदुक्तं तथापि रोषो न कार्य्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वात्, हर्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्व अवयवतात्पर्य्यात् प्रियवचनचातुर्य्यमव्याहतमेवेत्यर्थः । क्रीडां विहाय शीघ्रमु- त्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन नर्म्मौचिती सूचिता । वां युवयोर्मध्ये अरुषे रोषहीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु भैम्याः सम्भोगप्रियत्वान्नर्मविघ्ने यद्यपि सन्तोषो न भवेत्तथापि तव प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैम्याःकोपा- भावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु, भैम्यारोषो वास्तु तोषोऽपि माभूत्तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरो- चितभाषित्वात् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलं उदेतु इति न किन्तु मुदे- ऽप्युदेतु । सदाखोपजीविना अभिहितेऽपि परुषे रोषो न भवति किन्तु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रवीणा- अपि वयं यतो नग्नाचार्य्या जितलज्जा अतः स्वच्छन्दं वदाम

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्ख तपोमय
त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा।
द्युतिपतिरथावश्यङ्कारो दिनोदयमासिता
हरिपतिहरित्पूर्णभ्रूणायितः कियतः क्षणान्॥ २२॥

इति भावः। नग्नो वन्दिक्षपणयोरिति विश्वः। वदामतमां प्रेषातिसर्गेति (पा॰३।३।१६३) प्राप्तकाले लोट्। तिङश्चेति (पा॰५।३।५६) अतिशये तमप्। पुणड्रुहः सत्सूद्विषेति (पा॰३।२।६१) क्विप्। उदेतीति पाठे वर्त्तमानसामीप्य इति (पा॰३।३।१३१) भविष्यति लट्। एकस्मै तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी॥ २१॥

भवेति। हे राजन् त्वं तस्मात् लघु शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता यस्मादेवम्भूतो भव। इदानीं भैम्या सह क्रीडां त्यज। ततः सन्ध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्ख कुरु। हे तपोमय नित्यकर्माद्यनुष्ठानरूपेण धर्म्मेणामलोज्ज्वलनिर्दोष निशानुजा रात्र्यनन्तरजाता प्राभातिकी इयं सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति अपि तु त्वरयत्येव। अथ मुहूर्त्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्य्यः दिनोदयं दिवसप्रारम्भमवश्यं कारी अवश्यं करिष्यति उदेष्यतीत्यर्थः। यतो हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णभ्रूणायितः दशमासगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कियतस्त्रिचतुरानेव क्षणान् आसिता स्थाता। प्रातःसन्ध्यामुपास्वेत्यर्थः। युतेति युमिश्रणामिश्रणयोरिति अस्मादमिश्रणे क्तः त्यक्तादिपदत्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति श्लिष्टपदं

मुषितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाद्य कलागृहै-
निषधवसुधानाथस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।
अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं
नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणं ॥ २३ ॥

प्रायोजि। सन्ध्यापदेन कर्म्मानुष्ठानपर्य्यन्तमेव कान्तारहितो भव तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि विवक्षितं एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा । कान्तशब्दस्य प्रियादित्वाद्युते-त्यस्य न पुंवत् । त्वरयति हेतुमण्णिच् । कारोति भविष्यत्यावश्यके णिनिः । तद्योगे अकेनोरिति (पा०२।३।७०) निषेधात् दिनोदयमिति षष्ठ्यभावः । आसिता लुट् । भूणायितः आचारक्यङन्तात् क्तः । चणान् कालवाचित्वाद्द्वितीया ॥ २२ ॥

मुषितेति । हे भैमि चतुःषष्टिकलानां गृहैर्निवासभूतया त्वया अद्य मुषितं चोरितं मनो यस्यापहृतचित्तस्य त्वाजितस्वभावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितसन्ध्यादिनित्यकर्म्मणि विषये श्लथश्लथता श्लथप्रकारता आलस्यातिशयोऽनादरातिशयो वा वर्त्तत इति चित्रं । परमधार्म्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञया त्वया स्ववशीकारेण धर्म्मविमुखः कृत इत्याश्चर्य्यं अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च कलानिधिभूतया त्वया मुषितमनस्कत्वात्कलानिधौ विधावपि अनादर इति चित्रं । कथं शैथिल्यमित्यत आह । यद्यस्मात्परमधार्म्मिकोऽप्ययं सन्ध्यां वन्ध्यां सन्ध्योपलक्षितप्रातःकृत्यरहितां विधाय कृत्वा विहिताकरण-

A7365

न विदुषितरा काचित्त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
पतनदुरिते हेतुर्भर्त्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः।
अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्कवदावदः॥ २४॥

जन्यं दूषणं नाजगणत्। यच्च सम्प्रति पूषणं सूर्य्यं नमस्तितुमना-नाम नमस्कर्त्तुकामोऽपि न स्याद्भवति। नामाप्यर्थे। परित्यक्तनित्यकर्म्मा सूर्य्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः। अन्योऽपि कामी कस्याञ्चिदासक्तो निजधर्म्मपत्नीमसंभुञ्जानो वन्ध्यां विधत्ते दोषञ्च न गणयति सम्भोगविघ्नभूतत्वाद्दिनकरमपि नाद्रियते। तथा अयमपि। सन्ध्यादिनित्यकर्म्मानुष्ठानार्थं चणमपि न मुमोचेति भावः। गृहशब्दस्य पुंस्त्वाद्बहुवचनान्तत्वेऽपि त्वयेत्यनेन सामानाधिकरण्यं युक्तं। स्यात् सम्भावने लिङ्॥ २३॥

नेति॥ भो मनस्विन्यतिधैर्य्ययुक्ते सावधाने वा त्वत्सकाशाद्विदुषितरा नितरां पण्डिता सर्व्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी काप्यन्या यद्यस्मान्नास्ति ततस्तस्माद्भर्त्तुर्नलस्य नियतक्रियापतनान्नित्यसन्ध्यादिकर्म्मलोपाद्यद्दुरितं तत्र त्वं हेतुः मा स्म भूः सन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं शीघ्रमेनं मुञ्चेत्यर्थः। किञ्च खलु यस्मात् उद्दामो निरङ्कुशोऽतएव पराङ्कवदावदः अन्यदीयकलङ्कभाषणशीलोजनः अनिशं भवत्या अत्यागात् भवत्या कर्तृभूतया वाऽमोचनात् हेतोरेनं नलं कामुक्यामतितरां मैथुनेच्छावत्यां सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्व्वोक्ता सुभगा सौभाग्यवती भवा-

रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्त्रितमां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः।
उदधिनिरयद्भास्वत्स्वर्णोदकुम्भादिदृक्षुतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा॥ २५॥

दृशी स्त्री यस्य एवम्भूतं वाऽभिधास्यति वदिष्यति। स्त्रीपरवशत्वादयं नित्यकर्म्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति तस्माद्विहिताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थं एनं मुञ्चेति भावः। विदुषितरा उगित्वात् ङीपि तरपि उगितश्चेति (पा॰६।३।४५) पक्षे ह्रस्वः। भवदत्यागात् सर्व्वनामत्वात् पुंवत्। पूर्व्वेण सह मयूरव्यं सकादित्वात् समासः। सुभगाशब्दस्य प्रियादित्वात् पूर्व्वस्य न पुंवत्। वदतीति वदावदः पचाद्यच्। चरिचलीत्यादिना (पा॰६।१।१२।वा॰७) द्वित्वमभ्यासस्यागागमश्च॥ २४॥

रहेति॥ हे राजन् त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलां तथा स्त्रितमां स्त्रीषु श्रेष्ठां एवम्भूतामप्येनां क्षणमात्रं रह मुञ्च। यतः नभः स्तोकोन्मुक्तैः अल्पनिर्गतैर्वालैस्तरणेः सूर्यस्य किरणैः करणैः समालभते आत्मानः कुङ्कुमानुलेपनं करोति। तथा सङ्कुचतः कुमुदात् सकाशाद्विकाशोन्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छीलाः श्रियः उदधेः सकाशान्निरयन्निर्गच्छन् भास्वान् सूर्य एवोदकुम्भो जलपूर्णः जलशस्तं दिदृक्षुतां दर्शनेच्छुतां दधति धारयन्ति। कुमुदान्निर्गताः सत्यः कमलवनं प्रतिगन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः। जिग-

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेचितवृत्तहा
पयनपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महःपतेः।
पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
महह युवयोस्तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

मिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं विप्रतीचन्ते। प्रभातं जातमित्यर्थः। तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थमत्यजनीयामप्येनां चणमात्रं मुञ्चेति भावः। रह रहत्यागे, स्तितमां पूर्ववत्। स्तोकान्मुक्तैः स्तोकान्तिकेति (पा० २।१।३९) पञ्चमी समासः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य (पा० ६।३।२) इत्यलुक्। कुमुदान्निर्गता इत्यस्माकता उदकुम्भः एकहलादौ पूरयितव्य (पा० ६।३।५९) इत्युदकस्योदादेशः। दिदृक्षुरित्यप्रत्ययां तलान्तलोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठीनिषेधाद्वितीयेतियोगविभागात् समासः ॥ २५ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य महांसि तेजांसि प्रथमककुभः प्राच्याः पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेणागमनवशात् स्फुटं सविशेषमीचितो वृत्तहा यैस्तादृशानि सन्ति, अनुपदमनन्तरं सविधमागत्य इह प्रासादे वर्त्तमानं त्वां द्रक्ष्यन्ति विलोकयिष्यन्ति। अनन्तरं पटिम्नोऽतितैक्ष्ण्यस्याथ च प्रज्ञातिशयस्य वहनाद्धारणात् असतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं ऊहः सतस्च तिमिरादेरपोहो निराकरणं तयोः क्षमाणि समर्थानि अनुक्तस्याप्यर्थस्य प्रज्ञावशादूहनमूह ऊहा वा उक्तस्यापि दोषोद्भावनाद्वर्जनमपोहस्तत्र समर्थानि सामान्यविशेष-

अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः।

भावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रनलयोस्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासम्पद्रूपाणां लक्ष्मीनां विवेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयन्तु अहह चित्रं। अन्यत्रैवंविधस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यं। इन्द्रातिशयितशोभासम्पत्तिमान्नलो वेति संशये प्रथमदर्शनादिन्द्रे शोभासम्पत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः। अनन्तरं च नलदर्शनान्नले शोभासम्पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलवत्त्वात्, उभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभासम्पत्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णीयतामिति भावः। अन्योऽपि प्राज्ञः ऊहापोहक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति। अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः। पटिमा पृथ्वादिः। ऊहा स्त्रीत्वविवक्षायां गुरोश्चहलः (पा॰३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः॥ २६ ॥

अनतीति॥ हे राजन् खलु यस्मात् पुम्भावेन पौरुषेण प्रगल्भबलाः उत्कटशक्तयोऽतिधृष्टाः अतएवानतिशिथिले विकासोन्मुखे अत्यक्तकलिकाविधकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभं हठान्निविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्गमशीलाः एवम्भूताः अलयः भ्रमराः किमपि कियदर्द्धं मुखतः मुखे कृत्वा आनीतं किमप्यपूर्व्वरसं स्वादुतरं सरोजिनीमधुरसं

किमपि मुखरः कृत्वा नीतं वितीर्य सरोजिनी-
मधुरसमुषोयोगे जायां नवान्नमचीकरन्॥ २७॥
मिहिरकिरणाभोगम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलुकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु।

कमलिनीमकरन्दरूपं रसं आस्वाद्यं वस्तु उषोयोगे प्रभातकाले वितीर्य दत्त्वा नवान्नं नूतनमपूर्व्वमद्य च प्रेमभरात् स्वयमभुक्तमनुच्छिष्टमेव जायां मधुकर्यां इत्यर्थः। अचीकरन् कारयामासुः। अविकसितेऽतिकठिने कमले अबलत्वात् प्रवेष्टुमशक्ता एता इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे धृत्वा समानीय मधुकरीभ्यो दत्वा ताभिस्तद्भोजयामासुरित्यर्थः। किञ्चिदासन्नसौरप्रकाशत्वात् कमलानि विकासोन्मुखानि जातानीति भावः। अन्येनापि प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्य्यते। उषायोग इति पाठो विभावनीयः। नक्तमुषा च शार्वरीति चेति हलायुधः। उषायोगे अर्थाद्दिनेन सह योगे प्रातरित्यर्थः। निरित्वराः। इणनशजी (पा० ३।२।१६३) तिक्करप्। मुखतः कृत्वेति स्वाङ्गेतस्प्रत्यय इति (पा० ३।४।६१) कृञः क्त्वा। जायां हृक्रोरिति (पा० १।४।५३) कर्म्मत्वं। जाया इत्यपि पाठः॥ २७॥

मिहिरेति॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राक् अन्यदलापेक्षया पूर्व्वविकसितेनैकेन दलेन पत्रेणोपलक्षिता साक्षात्कर्त्तुरात्मनः पश्यतो जनस्य इति मतिं जनयति। इति किं इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णतां

इति विकसितैनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
जनयति मतिं साचात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये॥ २८॥
तटतरुखगश्रेणीसारावितैरिव साम्प्रतं
सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी।
अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया
धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहां॥ २९॥

भोक्तुं अनुभवितुमथ च भक्षयितुं प्रवृत्ततया कृतप्रारम्भतया हेतुभूतया पुनर्भोजनादावन्नाग्रामृतकरणार्थस्यापोशानस्योपस्तरणमन्त्रोदकस्य ग्रहार्थं कलितो बद्धस्तुलुकः प्रकृतिविशेषो यया एवम्भूता किमु। भोजने प्रवृत्तेनापोशनक्रियापूर्वमादावन्ते च भोक्तव्यमिति स्मृतेः। अपोशानगृहीता करकमले एकां कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः। कमलविकाससमयो जातस्तस्मादुद्बुध्यस्वेति भावः॥ २८॥

तटेति॥ साम्प्रतं सरसि सरोजिनी सरसस्तटे तरुषु वर्त्तमानानां खगश्रेणीनां सारावितैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती भ्रश्यन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकबन्धो यस्याः, यद्वा विगलन्ती निद्रायाः सङ्कोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रोन्मीलितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता। कलकलेन च निद्रितस्य निद्रा अपयाति। तथा मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कमलमकरन्दान् वध्वाः भ्रमर्याः मुखात् लब्धयाऽधरसुधया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुङ्कारं स्वादूनि माधुर्यातिशय-

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
त्कमलमुकुलक्रोडान्नीडप्रवेशमुपेयुषां ।
इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां
सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

युक्तानि कृत्वा धयति पिबति। कमलानि विकसितानि भ्रमराश्च तन्मधूनि भ्रमर्य्यधरञ्च पिबन्तीत्यर्थः। मधुप इति माभिप्रायं मद्यपा अप्येतादृशा भवन्ति। समन्ताद्रावाः सांराविणानि आभिविधौ भाव (पा०३।३।४४) इतिनीनुणं तात् स्वार्थे अणिनुण इत्यण् (पा०५।४।१५)। स्वादुङ्कारं स्वादुमिणमुल् (पा०३।४।२६)। मान्तत्वञ्च पूर्व्वस्य स्वादुमीति निर्द्देशात् ॥ २९ ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतचरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसानकाले सायंसमये दयाया उदयादिव सङ्कुचतां ग्लानानां कमलानां मुकुलानि कलिकाः तेषां क्रोडान्मध्यात् नीडेषु प्रवेशं उपेयुषां प्राप्तानां मकरन्दास्वादलाम्पट्यात् सायं सन्ध्यासमयेऽपि कमलेषु स्थितानामनन्तरञ्च तेषु सङ्कुचितेषु वहिर्निर्गन्तुमशक्तत्वात् संकुचत्कमलमर्मरूपेषु नीडेषु स्थितानामिति यावत्। क्रोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलक्रोडमेव नीडप्रवेशं गतानां। अनन्तरञ्च रात्रावतीतायां इह प्रातःसन्ध्यासमये भिन्नेषु ईषद्विकसितेषु अम्भोरुहेषु समायतां पूर्व्वदिनान्तसङ्कुचितेषु ईषदुन्मिषितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्तत्वा-

भ्यः सकाशादर्थान्नवीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छतां मधुलिहां अधुना सहचरैः पूर्व्वदिनान्ते कमलसङ्कोचात् पूर्व्वमेव कमलकोडान्निर्गतैः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन कृता पारणा: उपोषितसम्बन्धीनि भोजनानि आलोक्यन्ते लोकैरिति शेषः। ये रात्रौ कमलबद्धास्ते तत्र मकरन्दाभावान्निर्बन्धवशाच्च कृतोपवासाः। अनिवद्धाःसहचरास्तु रात्रौ निद्रावशात् तद्वियोगाद्धि कृतोपवासाः अतः सर्व्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमलमधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः। पूर्व्वदिनान्ते सङ्कुचितानि कमलानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रसिद्धिः। भूयान् समयो जातः तस्मादुद्बुध्यस्वेत्यर्थः। अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्महीयसि मृते बन्धादौ वा निबद्धे कृपया सङ्कुचितहर्षा भवन्ति। केचिच्च महत्युपरते सति उपवासङ्कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य दिनान्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभमिति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः। निगडबद्धोऽपि कारागृहेषु भिन्नेषून्मोचितः समागच्छन् सन् स्वस्य बन्धनवशान्निराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणां करोति। क्रोडादीनि यथायथं हेतौ ल्यब्लोपे पञ्चमी। समायतां इण: शता। सहचरैः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७) ॥ ३० ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का।
शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
द्गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति॥ प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहान्नाशात् पाण्डूयन्ते शुभ्रा इवाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चिद्दृश्यास्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि यासु एवं विधाः। अन्यापि प्रियवियोगात् पाण्डुरनिमग्नातिकृशनेत्रकनीनिका भवति। तथा का सरसी कमलानां हसितैर्विकासैः कृत्वा श्येनीव नोन्नीयते न तर्क्यते, अपि तु सर्वा अपि सरस्यस्तैः शुभ्रायन्ते। अन्यापि प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्वेता भवति। एकं गगनशिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा तस्यास्तदादरधारणाद्धेतोः निजैरयशोभरैः स्वीयैरकीर्त्तिसमूहैः नीलति श्याम इवाचरतिः, अन्योऽपि शरणागतं परित्यज्य तद्वैरिणामादरेणाङ्गीकुर्व्वन् दुर्य्यशसा श्यामो भवति। दिशः सरांसि च प्रसेदुः। गगनञ्च नक्षत्राद्याहार्य्यशोभापगमात् निजं नीलिमानं प्राप्तमिति भावः। पाण्डूयन्ते उपमानादाचारेऽर्थे कर्त्तुः क्यङिति (पा० ३।१।१०।११) क्यङ्। अकृत् सार्व्वधातुकयोरिति (पा० ७।४।२५) दीर्घः। वर्णवाचिनः श्येनशब्दात् वर्णादनुदात्तादिति (पा० ४।१।३९) ङीप् तस्य नस्य नीलति नीलवर्णे इति धातुः। आचारक्विबन्तान्नीलशब्दान्निष्ठा॥ ३१॥

सरसिजवनान्युद्यत्पत्त्रार्यमाणि हसन्तु न
च्युतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवं ।
हिमगिरिदृषद्दायादश्रि प्रतीतमदः स्मितं
कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्न्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति। सरसिजवनानि न हसन्तु अपि तु विकसन्त्वेव। यस्मादुद्यन्नुदित्वरः पत्त्रःसहायभूतः अर्यमा सूर्यो येषां विकस्वराणीत्यर्थः। अथ च यदीयमित्त्रस्योदयो भवति स सर्व्वोऽपि हर्षवशाद्विकसत्येव। तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां सङ्कोचं नोपैतु अपि तु प्राप्नोत्वेव। यतः च्युतरुचिः गतलक्ष्मीकः सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशं। चन्द्रोदये विकसतः कुमुदस्य चन्द्रक्षये सङ्कोचो युक्त एवेत्यर्थः। अन्योऽपि सुहृत्क्षये मूर्च्छावशान्निमीलति। अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिसम्बन्धिन्या निजनिद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतं हिमगिरेर्हिमाचलस्य दृषदां शिलानां दायादांशभागिनी सदृशी श्रीःशोभा यस्य शुभ्रतरमित्यर्थः। कमलानां रात्रौ निद्रा कुमुदानाञ्च विकासः प्रातस्तु कमलानां विकासः कुमुदानाञ्च सङ्कोचो दृश्यते ततः स्वीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैस्तद्विकासः परिहृत्य गृहीत इति सम्भाव्यत इत्यर्थः। सूर्य्ये उदितः कमलानि विकसितानि कुमुदानि च सङ्कुचितानीति भावः। प्रतीतं प्रतिपूर्व्वादिणो निष्ठा। प्रतीष्टमिति च पाठः अर्थः पूर्व्वोक्त एव ॥ ३२ ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिम्भरिर्भ्रमरोत्करः।
इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा-
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकं॥ ३३॥

धयत्विति। अभिनवो नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरोत्करः नलिनेवर्त्तमानं माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा। यतः रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिम्भरिः आकण्ठतृप्तः परिपूर्णोदरः रात्रौ कुमुदमकरन्दवृन्दैः पूरितोदरत्वात् प्रातर्मधु पिबतु वा मा पिबतु वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः। अन्योऽप्याकण्ठतृप्तोऽतिथिर्भुक्तो न वा न तत्रादरः। रथाङ्गविहङ्गमास्तु रात्रीतर्षं सकलां रात्रिं तर्षित्वा वियुक्तत्वात् कुमुदमकरन्दं परित्यज्य पिपासयैव स्थित्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्राम्भोजे वर्त्तमानमधरनामकमोष्ठसंज्ञं मधु अधुना प्रातःसमये लिहते आस्वादयन्ति, एतद्युक्तं। तावतैव चाम्भोजस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः। अन्यत्रापि तृप्त्यर्थे इच्छया उपोषितस्य भोजनं युक्ततरं भवति। भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति चक्रवाकास्तु प्रातर्वियोगापगमात् कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीश्चुम्बन्तीति भावः। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति (पा० ३।२।२६) चात्कुक्षिम्भरिः। रात्रीतर्षं अस्यतितृषोरिति (पा० ३।४।५७) णमुल्। तृतीया प्रभृतीनीति (पा० २।२।२१) समासः॥ ३३॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ
नवमिव मिथः सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
सततमम्टतादेवाहाराद्यदापदरोचकं
तदम्टतभुजां भर्त्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभः ॥ ३४ ॥

जगतीति । जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ स्मरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तावेवास्य वेदिनौ नान्यौ । यद्वा स्मरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह । यौ चक्रवाकस्त्रीपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिव अतिपरिचयजन्याव-ज्ञाशून्यं सातिस्पृहमिव सम्भुञ्जाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्र-कामसेवनाद्विरागो भवेदिति वियुज्य सम्भोगः प्रत्यग्रसम्भोगव-द्रसातिशयचमत्कारकारी भवतीति कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वैव तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यद्यस्मात् अम्टतभुजां केवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्त्ता स्वामी सुलभतराम्टत इति यावत् । विभुर्व्यापकः समर्थो विषभक्षणेऽप्यसम्भावितोपद्रव इति यावत् । स शम्भुः नीरोगकरणद्वारा सर्व्वेषामारोग्यसुख-कारी असम्भावितरोगोऽपीश्वरः सततमम्टतलक्षणादेवाहाराद्भ-क्ष्यादरोचकं अम्टताशनानभिलाषरूपं रोगमापत् प्राप । तत् तस्मात्परिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्यारुचि-परिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षितवान्, अनन्तरञ्च पुनर-

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
दिनमणिमणिं तापे चिन्तानिजाच्च यियासति।
विरहतरलज्जिह्वा बह्वाह्वयन्त्यतिविह्वला-
मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

स्मृतभक्षणे प्रत्ययैव रुचिस्तस्य यथा जायते तथा वियोग एव सम्भोगे नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रियत इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः। पारगौ अन्तात्यन्तेति (पा० ३।२।४८) डः। सम्भुञ्जाते भुजोनवन इति (पा० १।३।६६) तङ्। अनेन सम्भोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशतीति। युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियोगे मिहिकारुचं शीतांशुं विशति सति रात्रीमुचं रात्रिलक्षणप्रियात्यागिनं तथा वियोगजन्ये तापे परितापे श्रीष्मे च निजाच्चिन्ताच्चक्रवाकहृदयात् सकाशात् दिनमणिमणिं सूर्य्यकान्तं यियासति जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती स्खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहङ्गमा विरहेणातिविह्वलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसङ्केतेन नाम गृहीत्वा इह प्रभाते क्रीडासरसि वा बहुवारं आह्वयन्ति आकारयन्ति। अन्योऽप्यतिविह्वलो बहु वारं आकार्य्यते श्रृणोति न वेति सन्देहात्। प्रतिचक्रवाकानां संयोगः परितापत्यागः परस्पराह्वानं चन्द्रधूसरत्वं सूर्य्यकान्तसन्तापश्च। प्रालेयं मिहि-

स्वमुकुलमयैर्नेत्रैरन्धम्भविष्णुतया जनः
किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम्।

केत्यमरः। रात्रीमुचं क्विप्। इगिति समदादित्वात्। मिहिका इत्यस्येति समासः। तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचार क्विबन्ताच्छतरि पुम्वत्। आकर्णयन्ति स्पर्द्धाभावात्तङभावः ॥ २५ ॥

स्वेति। जनो लोकः स्वमुकुलमयैः आत्मीयकलिकानेत्ररूपैः कृत्वा अन्धम्भविष्णुतया अनन्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकाराद्धेतोः रवेः अनवेक्षिकां अनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे दुष्टां कथयति। अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्य्यादर्शननियमादियं मित्रोदयं न सहत इति लोकः किमिति निन्दति, अपि त्वयुक्तेयं निन्देत्याक्षेपः। उ अहो किं निन्दतीति वा। अन्धम्भविष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानन्नेव किमिति निन्दतीति जनविशेषणं वा। कथमयुक्तमित्यत आह। हे श्रोतारः यूयं शृणुत शृणुत तस्याः सूर्य्यादर्शने हेतुमाकर्णयत। ये राज्ञो नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याकरणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः पठितास्तातः अवश्यदर्शनीयं सूर्य्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्य्यम्पश्या राजदारा इत्येव लिखितास्तच्छिष्यैस्तु तथैव पठिताः। ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न भाविनी भविष्यति अर्थाद्राज्ञो दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
प्टणुत प्टणुतासूर्यम्पश्या न सा किल भाविनी ॥३६॥
चुलुकिततमःसिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
नभसि विसिनीबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः।

राजमहिष्यो हि अतिसुरचितत्वादसूर्य्यम्पश्याः, इयमपि तथा, तस्मादेतस्या अपि असूर्य्यम्पश्यता युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जनो वृथैवेतां निन्दतीत्यर्थः। किलशब्दः किमर्थो वा। अत्र य इति कुमुदिनीपरामर्शेऽपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुवचनं। येति पाठः समीचीनः। लिखितपठिता एकवचनं बहुवचनं वा। सूर्य्योदयवशात् कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः। अन्धम्भविष्णुतया कर्त्तरि भुवः खिष्णुजिति (पा० ३।२।५७) अन्धशब्द उपपदे भुवः खिष्णुचः खित्वात् अरुर्द्विषदिति (पा० ६।३।६७) मुम्। अवेचिका खलि प्रत्ययस्थादिति (पा० ७।३।४४) कात्पूर्व्वस्येत्वं। लिखितपठिताः कर्म्मधारयो द्वन्द्वो वा। असूर्य्यम्पश्याः असूर्य्यललाटयोरिति (पा० ३।२।३६) खश् खित्वान्मुम्। अत एव ज्ञापकात् क्रियायोगिनोऽपि नञः समासः॥ ३६ ॥

चुलुकितेति। गगने गच्छद्भिर्भृङ्गैः उदविन्दुभिरिव नभसि शुभ्यते दीप्यते। किम्भूतैरुदविन्दुभिः चुलुकः कृतश्चुलुके धृत्वा पीतः तमःसिन्धुस्तिमिरसमुद्रो येन तस्य विसिनीबन्धोः पद्मिनीमित्रस्य सूर्य्यस्य करात् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्यन्तरालविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः, चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिव-

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-
दनुपदमदःपङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥
घुसृणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः।

र्त्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधोगलिताः कज्जलजलबिन्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः। चुलुकितेति करविशेषणं वा। अनुपदं गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पातानन्तरं शतदलाख्यान्यतिस्थूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसः मकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तटद्वयं तस्याः परिरम्भणात् संश्लेषादुभयतस्तत्र लगनाद्धेतोरमी भृङ्गा अदःपङ्काशङ्कां अमुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्द्दमसम्भावनां वैतालिकस्य मम तन्वते विस्तारयन्ति। सकलेऽपि तमोजले पीतेऽवशिष्टतया पङ्क इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः। अमुष्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पङ्क इति वा। प्रवाहतटद्वये पङ्को युक्तः। भृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति किन्तु अभित इति तेषां जातिः। प्रातःकालो जातोऽन्धकारः साकल्येन विनष्टः भ्रमरास्तद्वनीडेभ्यो निर्गत्य गगन उड्डीय मधुपानार्थं कमलान्युद्दिश्य यान्तीति भावः। चुलुकित इति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) ण्यन्तात्क्तः शुभ्यते शुभङ् दीप्तौ भावे यक् ॥ ३७ ॥

घुसृणेति। घुसृणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणिस्तस्याः श्रीणां कान्तीनां अनादरिभिः अनादरणशीलैः ताभ्योऽपि

अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णुमधुव्रता-
वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितमा रवे-
र्यदलिपटली नीलीकर्त्तुं व्यवस्यति पातुका।
अजनि सरसी कल्माषी तद्ध्रुवं धवलस्फुट-
त्कमलकलिकाखण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥३९॥

रक्ततरैः सरःपरिसरचरैस्तीरसञ्चरणशीलैः कुमारतरैरतिबालैर्भासां भर्त्तुः करैः सूर्य्यकिरणैः जलजामोदः गगनावगाहिकमलवकुलपरिमलस्तद्विषय आनन्दस्तेनोत्पतिष्णुरुत्पतनशीला मधुव्रतावलिस्तया शवलनात् मिश्रणाद्धेतोः गुञ्जापुञ्जश्रियं अर्द्धरक्तेषत्कृष्णगुञ्जाराजिशोभां ग्रहयालुभिर्ग्रहणशीलैः अजनि तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः। बाला अपि सुमनसां धीराणामप्यनादरिणो भवन्ति। बाला अपि रक्तकराभवन्तीति केचित्। अजनि भावे चिण्। उत्पतिष्णुः अलङ्कृञि (पा० ३।२।१३६) तीष्णुच्। शवलनं तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) ण्यन्तान्नपुंसके भावे ल्युट्॥ ३८॥

रचयतीति। यद्यस्मात् रवेः कुमारितमा अतिबाला रुचिः सरसीं शोणीं रक्तवर्णां रचयति। यस्माच्च कमले मकरन्दास्वादार्थं पातुका अलिपटली भृङ्गश्रेणी स्वसम्बन्धादेतां नीलीकर्त्तुं व्यवस्यति। यतश्चेयं धवलानां स्फुटन्तीनां कमलकलिकानां खण्डैः समूहैः पाण्डूकृतं उदरमण्डलमध्यदेशो यस्याः

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमादानादम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

सैतादृशी तस्मात् ध्रुवं निश्चितं इयं सरसी कल्माषी कर्व्वुरेवा-जनि जाता । रक्तकृष्णश्वेतवर्णमिश्रणात् कर्व्वुरत्वोत्प्रेक्षा । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । बालातपो जातः भ्रमराः परितो भ्रमन्ति कमलानि विकसितानीति भावः । चित्रं किर्मीरकल्माषेत्यमरः । शोणीं शोणात्प्राचामिति (पा० ४।१।४३) ङीप् । कुमारितमा घरूपेति (पा० ६।३।४३) ह्रस्वः ।पटलकल्माषौ गौरादी ॥ ३९ ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे भानोः अहो अत्याश्चर्य्यरूपं पुरुषसम्बन्धि व्रतं नियमः, अङ्गीकृतपरिपालनशीलत्वमिति यावत्, यं दृष्ट्वाऽहो आश्चर्य्यरूपः पुरुष इति सर्व्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि विकासयतीति किं वाच्यं किन्तु श्रियः कान्तिलक्ष्म्योः गृहत्वं स्थानतां विवक्षुभिः वक्तुमिच्छुभिः व्यासवाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिः उपमादानात् किञ्चिच्छ्रीगृहत्वादिगुणसादृश्यादपि अम्भोजतां कमलत्वं गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्द्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ रविः उपकुरुते उन्मीलयति । उदिते हि सूर्य्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथच घटाद्यर्थग्रहणसमर्थानि

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वर-
स्त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

करोति। यत आलोकसहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणसमर्थं। यद्यपि अंतथाभावात् औगृहत्वाभावात् कविभिः कमलत्वेनानुरक्तत्वादुलूकविलोचने मुञ्चति नोन्मीलयति। न च पदार्थानापादयति। यतोलूकस्य दृष्टिस्तत्रालक्ष्मीरिति लोकप्रसिद्धिस्तन्नेत्रयोः औगृहत्वं दूरनिरस्तं। सूर्य्येण कमलानि कमलतुल्यानि च लोकनेत्राणि विकास्य उलूकनेत्राणि कमलगुणयोगाभावादविकास्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता। एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्तीत्यर्थः। कमलानि विकसितानि सर्व्वोऽपि लोकः प्रबुद्धः कौशिकनेत्रे च निमीलिते प्रातःकालो जात इति भावः। औगृहत्वविवक्षुभिः द्वितीयेति योगविभागात् समासः। उपमितिरुपमानं नपुंसके भावे ल्युट्। उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्यमिति भावः॥ ४०॥

यदिति। यद्यपि त्वं भानौ अतिमहती भक्तिर्यस्यैवम्भूतो वर्त्तसे तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेर्यज्ञमार्गस्याध्वन्य महायाज्ञिक नल उदित्वरमुदयशीलमेनं सूर्य्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय। शीघ्रमुपस्थाने हेतुमाह। हि यस्मात् इह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभिलक्षीकृत्य उपस्थानमन्त्रेणोर्द्धं क्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहाख्येषु राक्षसेषु उदवज्रतां जलरूपाशनिभावं व्रजन्ति, वज्रीभूय तान् भस्मीकुर्व्वन्तीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः। तिस्रः कोट्यो-

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रता-
मभिरविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरह्नया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

ह्वंकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः इति पुराणञ्च । तस्मादु-दयात् पूर्व्वं शीघ्रमुत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । अध्वन्यमिति पाठे अध्वरपङ्क्तेरध्वानमलं गामिनं । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् पुंवद्भावाभावः । अध्वन्य अलङ्गाम्यर्थे अध्वनो यत् खाविति (पा० ५।२।१६) यत् । उदवज्रतां मन्थौदनेत्यादिना (पा० ६।३।६०) उदकस्योदादेशः । अभिरभागे (पा० १।४।९१) इत्यभेः कर्म्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ ४१ ॥

उदयेति । इयं अहर्मणेः सूर्य्यस्य मण्डली उदयशिखरिणः उदयाचलस्य प्रस्थे सानुनि अवस्थायिनी वर्त्तमानाऽह्नया भूयसी शिशुतराणि रक्ततराणि महांसि तेजांसि तान्येव माणिक्यानि तेषां खनिरुत्पत्तिभूमिः ध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च श्यामां पिधायिकां आकरद्वारा आच्छादिकां रजनिरूपां दृषदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रिता उद्घाटितेति न खलु नैव जाने रात्रिविगमे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म्म । न जाने अर्थात्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्व्वतप्रस्थावस्थायिनी कृष्णतरशिलापिहिताऽपि केनापि भाग्यवतोद्घाट्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्माऽनेन

रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥
सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः।
विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपि त्वेवमेव जानामि। कालपरिव-र्त्तकारिणा ब्रह्मणैवोद्घाटितेत्यर्थ इति काकुर्वा। खनिः खलु खनिरिवेत्युत्प्रेक्षा वा। कतमः डतमच्। अतिशये स्वार्थे वा तम एव ॥ ४२ ॥

सुरेति। सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात् कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रहरूपेणाग्रहीत्। किलेति पुराणादौ प्रसिद्धं। अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं प्राच्यै दिशे प्रादात्। हि यस्मात् स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिः धवः रक्षिता च प्रियान् प्रियायै प्राच्या प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति। तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह। तत्र प्राच्यां तयोर्द्वयोर्मध्ये वा विधुः सायं उदयभाक् उदितः आरक्त-किरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टं। प्रातः, अहर्मणिः, नव-तरास्तत्कालनिर्गताः कराः रक्ततरकिरणाः तद्रूपस्वर्णस्रावि सुवर्णस्रवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते। तस्मात् तस्यै तद्द्वयं तेन प्रत्तमित्यहं शङ्के इत्यर्थः। सूर्य्यस्य कुण्डलस-

दहनमविशद्दीप्तिर्याऽस्तङ्गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी।
अधरभुवनात् सोद्धृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम्॥ ४४॥

मर्थनार्थं प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तं। बालतरकिरणः सूर्य्यः उत्तमसुवर्णस्याविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः। कर्णेनेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्व्वणि कथा॥ ४३॥

दहनमिति। या दीप्तिः रागिणी रक्ता सती विवस्वति सूर्य्यलक्षणे पत्यौ गतवासरप्रशमे पूर्व्वदिनावसाने सायङ्कालसमयमस्तमयकालं प्राप्तेऽतएवास्तं विनाशं अस्ताचलं वा प्राप्य गते सति, अग्निर्ज्योतिरित्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्यात् दहनमविशत्। सैषा दीप्तिः अधरभुवनात् पातालात् सकाशात् हठात् बलात्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्योदयं प्रापय्य तरणेरग्रे कृताऽमरपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यया एवम्भूता सती तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तमाना मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते। क्रमेण सूर्य्ये ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जातेति भावः। या नारी भर्त्तरि विनाशसमयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्ननुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते, सा दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं, व्यालग्राही यथा व्यालमित्यादिवचनप्रामाण्यान्निरयाद्बलादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः
पितृशितिच्छदित्पर्णाद्याहारजः किल कालिमा।
शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-
दपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः॥ ४५॥

तस्या वा व्रतयुक्ता मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते। गौरीवदियमपी-त्यर्थः। समयप्राप्ते प्राप्तापन्न इति (पा० २।२।४) समासः॥ ४४॥

बुधेति। तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्त्तमानः कालिमा श्यामत्वं किल प्रसिद्धं निश्चितं वा, पितुः पित्रोर्वा शितिच्छदिद्द-र्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रफलशाकादीनां च आहारो तल्लक्षणं शितिच्छदिद्दर्णं यदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा तस्माज्जातः सश्यामो मैत्रातनयत्वादित्यादि बुधानामुदयनाचार्य्यादीनां इयं कथा गोष्ठी तथ्यैव सत्यैव। यद्यस्माद्धेतोः भास्वतः इतः प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरादपि तमसां पिवात् तमिस्रैकाहारात् कायात् शमनयमुनाक्रोडैः यमयमु-नाशनैश्चरैः कालैः श्यामैरभूयतोत्पन्नं। सूर्य्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि श्यामतमिस्राहारपरिणतिवशात् यमादिभिरपत्यैः श्यामैर्जातं तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः। सर्व्वमपि तमः सूर्य्येण नाशि-तमिति भावः। आद्यं अदेः ऋहलोर्ण्यदिति (पा० ३।१।१२४) ण्यत्। कालीव काली वेति पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२। ६७)। तमसां कर्म्मणि षष्ठी। अभूततद्भावे तङ्। क्रोडः काला-सितः पङ्गुर्मन्दः छायासुतः शनिरित्यमरशेषः॥ ४५॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययं
दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः।
न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति। अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्ययं प्रत्यूषं प्रतिरात्र्यवसाने इत्यर्थः। दिनमयं दिनरूपं कालं त्र्यादिलक्षणसमयं अथच तद्रूपं श्यामं वपुः भूयो बहुतरं यथा तथा पौनःपुन्येन वा प्रसूय उत्पाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेण अभजत अशिश्रयत्। यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्व्वं काल प्रसूतिर्यस्याश्च च काली श्यामा प्रसूतिर्यस्यैवम्भूतोऽसौ सूर्य्यः यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्मार्थं वीजक्षेपसमयेऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्य स्वभावमुज्झितुं खलु निश्चितं न शकिता समर्थो भविता। कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तावपि कालावुदपादयदित्यर्थः। उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः। प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति। चिराभ्यासं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। यद्वाऽकारान्तस्य चिरशब्दस्य अत्यन्तसंयोगे चेति (पा० २।१।२९) समासः। प्रतिक्षणदात्यये वीप्सायामव्ययीभावे नाव्ययीभावादिति (पा० २।४।८३) सुपो न लुक्। तृतीया सप्तम्योर्बहुलमिति (पा० २।४।८४) त्वम् अत्ययमिति निपातः कालप्रसूतिः पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः स्तूतोरुश्रीसनाथरथः शनिं
शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति।
रथपदकृपासिन्धुर्बन्धुर्दृशामपि दुर्जनै-
र्यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः॥४७॥

रुचिरेति। सुजनैरेवम्भूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्य-स्मादेवं उपहसित स्तस्मादतितुच्छान्यरवर्णनोपजीविनः को-नाम खलोनोपहसिष्यति, अपि तु सर्वोऽप्युपहसिष्यत्येव। यथा उदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते तथा खलैर्न, एवं तुच्छा एते स्वोदरभरणार्थं यत्किञ्चिद्वदन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां कृतायां भवादृशै राजशिरोमणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेति खलानां प्रयासो वृथा एवेत्यर्थः। एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित-इत्यत आह। सूर्यः रुचिरास्वरणाः लचितलचणया किरणा यस्य तथा स्तूतस्यारुणस्य उर्व्या महत्या श्रिया सुता सूर्येणैव प्रसूता उर्वी श्रीस्तया सनाथोऽलङ्कृतो रथो यस्य सः। तथा शनिं शमनं शनैश्चरदण्डधरौ सुतौ लोकान् त्रातुं असूत। शनिर्हि स्तुत्यादि सिद्धिमात्रहेतुर्लोकपालतया लोकान् रचति। यमोऽपि दुष्टा-दुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिजननद्वारा रचति। एतादृशौ परोपकारपरौ पुत्रौ असूत। तथा रथपदा-नामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा। तथा सकलपदार्थग्रहण-सहकार्यालोकसम्पादनद्वारा दृशां सर्वजननेत्राणां बन्धुः मित्रं

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-
मथ खरकराश्म्लानास्यानां प्रयच्छति यः पयः।

एवम्भूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपि इति स्तुतिपक्षः। रुचिस्तेजोरूपस्तापकर इति यावत्। तथा अचरणस्तरण-रहितः यद्वा विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य। पुराणादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुष्ठादिदुष्टफलश्रवणात् ध्यानेऽप्य-चरणएव सूर्यः। विश्वकर्मणा कुन्दे आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां दुःसहत्वाच्चरणाकारो न निर्मित इति वा। अन्धं प्रति सुनेत्र-वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणलोक्तोपहासः। तथा सूतस्य अनूरोः सारथेरूरुशोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्ध-लक्षणा। तथा शनेः क्रूरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्वाच्चम-स्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात् परपीडाकरणैकस्वभावौ श-निशमनौ पुत्रौ लोकान् त्रातुमस्तेत्यपि विरुद्धलक्षणा। तथा तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दयासिन्धुर्नान्येषां ताप-करत्वात् तादृशानामेव बन्धुर्नान्येषां। यद्वा तेजोभरेण दृष्टि-प्रतिघातकारित्वादबन्धुरपि दृशां बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेति उपहासपक्षः। एवम्भूतः सूर्यः समुदेतीति भावः॥ ४७॥

शिशिरेति। स भानुरुदञ्चति उदेति। स कः, यः शिशिरर्त्तौ शिशिरं हिमं तस्माज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां जनानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसम्बन्धिनं घर्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति। अथानन्तरं वसन्तनिदाघसम्बन्धिनः खरास्तीक्ष्णतरा कराः सूर्यकिरणास्तैः आम्लानं शुष्कं म्लानं आस्यं

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्यय-
म्परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति॥ ४८॥
इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशा-
मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात्।

मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयः वर्षासम्बन्ध्युदकं प्रयच्छति ददाति। ततो जलभयजुषां जलमीनानां तापं दत्ते। ततस्तापस्पृशां शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो यद्धितं तस्मिन् विषये मिलतां पौनःपुन्येन घटमानानां कृतेः शीततापजलदानरूपपुरुषव्यापारस्यावृत्तिरावर्त्तना यस्य। यद्वा कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्य्याणां आवृत्तिर्यस्यैवम्भूतः परोपकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः। श्यानेति द्रवमूर्त्तिस्पर्शवाचित्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः। निष्ठानत्वं। परहितेति चतुर्थीतदर्थार्थेति (पा० २।१।३६) समासः। कृत्या कृञः शचेति (पा० ३।३।१००) योगविभागात् क्विनि कृतिः। चकारात् क्यपि तुकि च कृत्या। पक्षे अर्हार्थे विभाषाकृवृषोरिति (पा० ३।१। १२०) क्यपि तुक्॥ ४८॥

इहेति। पूर्व्वादीनां चतसृणामपि दिशां उत्सङ्गेषु प्रान्तदेशेषु श्रिता वर्त्तमानास्तमिस्रततीस्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्धयतां विनाशयतामपि अर्यम्णः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां, रविः शरणं यस्य तद्भावं वृक्षतलवासित्वादेत्य प्राप्य निवसद्वर्त्तमानं छायारूपं तमः शमयितुं विनाशयितुं अनैश्वर्य्यमसामर्थ्य-

तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः
शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषां ॥ ४९ ॥
जगति तिमिरं मूर्च्छामब्जव्रजेऽपि चिकित्सतः
पितुरिव निजादस्मादस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ।

मभूदिति यत् इहास्यासामर्थ्यविषये कतमः को नाम जनश्चित्रं विस्मयं न धत्ते, अपि तु सर्व्वोऽप्याश्चर्य्यं प्राप्नोत्येव। दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे येषां शक्तिः तेषां रवितेजसां तरुतलमात्रस्थितं छायारूपं समीपवर्त्त्यपि तमः शमयितुं शक्ति-र्नाभूदित्याश्चर्य्यमित्यर्थः। तनु इति पाठे तनु अल्पं शरीरं वा शरणं यस्य तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः। महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽल्पाश्रयेण वर्त्तमानं शमयितुमपि न शक्नोतीत्याश्चर्य्यमेव। तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो विहाय सर्व्वमपि तमः सूर्य्येण विनाशितमिति भावः। आनैश्वर्य्यं अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे न नञ् पूर्व्वादिति (पा० ५।१।१२१) भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठात् ष्यञि नञः शुचीश्वरेति (पा० ७।३।३०) पक्षे उभयपदवृद्धिः॥ ४९ ॥

जगतीति। दस्रौ नामत्यौ निजात् स्वीयात् अस्मात्पितुः सूर्य्यादधीत्यैवायुर्वेदं पठित्वैव भिषज्यतः। स्वर्लोके चिकित्सां कुरुतः। किम्भूतात् पितुः, जगति वर्त्तमानं तिमिरं अथच वस्तु-दर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः। आ-युर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः। तथाऽब्जव्रजे कमलखण्डे वर्त्तमानां

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
यदयमदयः कह्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे॥ ५० ॥
उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-
द्यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती।

मूर्च्छां सङ्कोचमपि नाशयतः, अथचाप एव ससर्जादाविति वचनादपां मूलभूतत्वादब्व्रजे लोकसमूहे वर्त्तमानां मूर्च्छां वैचित्त्यध्वस्तचैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्व्वतः। उपचारचतुरात् कल्याणपाणेर्वैद्यादधीत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्माद्वैद्यात्स्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः। अपि च किञ्च सर्व्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्य्यो तातः पिता ततस्तस्मात् कह्लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे सङ्कोचायाथवाकालमरणायोदेति। यत् यतोऽयं सूर्य्योऽदयो निष्कृपः साऽस्य सूर्यस्य किमनौचिती अपि त्वेषाऽस्यौचित्येव कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्य्ये गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात् स्वपितुरेव सकाशात् पठितेत्यर्थः। उदयता सूर्य्येण तमो नाशितं, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकुलितानीति भावः। पितुः आख्यातोपयोग (पा० १।४।२९) इत्यपादानत्वं। भिषज्यतः। कंड्वादिः॥ ५० ॥

उडुपेति। अयमिदानीमस्तं जिगमिषुः उडुपरिवृढश्चन्द्रः सायं उदितः सन् अस्तं गतेन पत्या सूर्य्येण मुक्तां त्यक्तां वियोगिनीं भार्य्यां पद्मिनीं यद्यस्माद्गतरात्रौ अपीडयत् सङ्कोचितवान्

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकणारुणरोचिषि॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः साक्षात्कृतानि दशत्विषां।

अथच करैर्दूषितवान्। यदपि चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति सति कुमुदती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास, अतएव हेतोः तदुभयं चन्द्रकुमुदिन्यौ कर्कन्धूफलवत् पक्वबदरवत् कणारुणरोचिषि ईषद्रक्तकिरणे नवार्के तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेण गच्छत्युदयति सति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनेव प्रयोजकेन सङ्कोचितं सङ्कोचं प्रापितं निःप्रभीकृतमित्यर्थः। इत्यहं शङ्के मन्ये। सूर्य उदितः पद्मिनी च विकसिता चन्द्रो निःप्रभोऽस्तमेति कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः। अन्यचाप्युक्तं प्रमेयं बोद्धव्यं। कर्कन्धूर्बदरी कोलीत्यमरः। सङ्कोचितमिति ण्यन्तात् कर्मणि निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सङ्कुचितमित्येव स्यात्। तदुभयं निजशङ्कया करणभूतया स्वयमेव सङ्कुचितं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयं। कर्कन्धुकुणेति पाठस्त्विन्त्यः। ग्रन्थविस्तारभयात् साधकबाधकादिर्नोक्तः सुबुद्धिभिर्विविच्य बोद्धव्यं॥ ५१ ॥

श्रुतीति। अहिपतिः शेषः ज्योतिःशास्त्रानुसारेण अवनेर्भूमेरधराध्वना अधस्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतः परिभ्रमतः। तथा श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्देहो यस्य तस्यास्य भानोस्त्विषां दशशतानि एकसहस्रमेव दशशतानि कठकण्वा-

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्वराः
पृथगहिपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
बहु न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः।

दिशाखाः निशि निशि रात्रौ रात्रौ सहस्रफणत्वात् प्रतिफणञ्च नेत्रद्वयसद्भावाद्वाभ्यां सहस्राभ्यां दृग्भ्यां सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दृष्टिभिरनुक्रमेण युगपत् पृथक् च चक्षुःश्रवस्त्वात् साक्षात् शृणोति पश्यति चेत्यहं जाने। क्रियाद्वये क्रमेण हेतुद्वयं। यतः सहस्वराः स्वरूपेणोदात्तादिस्वरैः सह वर्त्तमानाः स्वराणां शब्दरूपत्वाच्छृणोति। तथा भास्वराः शुक्लभास्वररूपाःशाखाः ततः साक्षात् पश्यति च। रात्रौ पातालगामित्वात्तत्र च शेषस्य वर्त्तनाद्देदमयशरीरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्रद्वयस्य सत्त्वाद्युगपत् पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत् पृथक्श्रवणदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्थक्यमभूदित्यर्थः। श्रुतिमयतरोरिति पाठे वेदरूपस्य वृक्षस्य शाखा युक्ताः। अध्वना बलिसद्मनेति पाठे बलिसद्मरसातलमित्यभिधानात् स एवार्थः। दशशतानीति काकाक्षिवदुभयत्रापि सम्बध्यते। सहस्वराः वोपसर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) पाक्षिकत्वात् सभावाभावः ॥ ५२ ॥

बह्विति। येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽग्रे पूर्व्वाह्णसमये बहु अतितरां न प्रतिभासते स्फुरति, सर्व्वथा नोपलभ्यत

उचितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः
कियदवयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

इत्यर्थः । यद्वा नञ्समासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्व्वोक्तं येषां अतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते खलु निश्चितं । अथच येषामुपरिभागे बहवो नखरा नखाः येषां तत्ता उपलभ्यते तेऽमी प्रत्यक्षदृश्या विकासहेतुत्वात् कमलानां सुहृदो बन्धोर्भानोः कमलबन्धोर्वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचः विद्रुमवद्रक्तकान्तयः, अथ च प्रकृष्टबालकान्तयः अतिबाला अथच बालपल्लववद्रक्तकान्तयो दृश्यन्त इति शेषः । तथा जालेष्वन्तप्रवेशिभिः गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः अतएवायतैः तद्दशाद्दण्डवद्दीर्घीभूतैः कियदवयवैः किरणैः एषां किरणानां पाणीनाञ्च य आलिङ्गितः सम्बद्धः अङ्गुलिलिङ्गिमा अङ्गुलिवल्लिङ्गिमा रुचिमाऽथवाऽङ्गुलिभिर्लिङ्गिमा तत् उचितमुचितमियमतितरा औचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गुलीतुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिवच्चारुता युक्तैव, पाणीनामपि दीर्घैः कतिपयैरवयवैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । अङ्गुलिचारुतेत्यपिपाठः । नखोऽस्त्री नखर इत्यमरः । उचितं वीप्सायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभिस्ताच्छिल्ये आवश्यके वा णिनिः । आलिङ्गिता लिगिधातोः पक्षे कर्म्मणि लट्, पक्षे निष्ठा । लिङ्गति रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थात् धातोः पचाद्यचि पृथ्वादेराकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
र्भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः।
भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः
पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः॥ ५४॥

नयेति। भो राजन् त्वं भवनस्य गृहस्योपरि वर्त्तमानानां वलभीनां गृहविशेषाणां जालाद्गला सविवराद्धेतोर्वलभीमेवार्थात् प्रविष्टवतीरमूरर्ककररूपा अङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलीतुल्यान् सूर्यकरान् अथच करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादर्ककराणामङ्गुलीर्नाला इव कमलदण्डसदृशीर्नयनयोर्द्राक् शीघ्रं पेयत्वं गोचरत्वं नय प्रापय सादरं पश्य, त्वन्नेत्रयोः कमलत्वाज्जालमार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एताः स्वनेत्रकमलनाला इव जनैर्दृश्यन्त इत्यर्थः। जालानां कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव त्वं पश्येति वा। अमूः काः। याः भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमध्ये परिभ्रमतां अणूनां त्रसरेण्वादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेन आक्रान्ता व्याप्ता अत एव दिवो वर्द्धकिना स्वर्लोकतक्ष्णा अशुरेण विश्वकर्म्मणा पुनरपि कुन्दे शाणचक्रे धृता आरोपिताः सत्यः, आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न भान्ति अपि तु तथैव शोभन्ते। यद्वा भ्रमन्तः शाणघर्षणवशात् परितः पतन्तः येऽणवः शाणतेजसः कणास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तं। विश्वकर्म्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणं। नयनयोराधेयत्वमिति पाठे स एवार्थः। गुणेति पाठे गुणेन वशेनेत्यर्थः। जालात् जातावेकवचनं॥ ५४॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत्।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलं ॥ ५५ ॥

दिनमिति। दिवाकीर्त्तिरिव नापित इव दिवसः तीक्ष्णैः सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरत् निर्द्धारितवान्। मुण्डयित्वा क्वापि कश्चित् केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेषितवानित्यर्थः। अथवा वहिर्निष्कासयामास। नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्वीयां परकीयां वा स्त्रियं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देशाद्वहिर्निष्कासयति। ततोऽनन्तरं तस्मात् मुण्डनाद्वा परितस्तत्र पतयालुभिरधःपतनशीलैः केशस्तोमैः कृत्वा अवनीतलं तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया प्रतिविम्बं तस्य छलाद्व्याजेन ध्रुवं निश्चितं अधवलं श्यामं स्फुरति शोभते। वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालु-केशवृन्दसम्बन्धकृतं न तु प्रतिविम्बकृतं इत्यर्थः। छायाव्यतिरिक्तं सर्व्वमपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः। दिवाकीर्त्तिस्तु नापित इत्यमरः। कवरी जानपदेति (पा० ४।१।४२) ङीष् लूनां ल्वादिभ्य (पा० ८।२।४४) निष्ठानत्वं। निरदीधरत् धारेर्ण्यन्ताल्लुङि णौचङी (पा० ७।४।१) त्युपधाह्रस्वत्वे अभ्यासस्य सन्वद्भावात् दीर्घो लघोरिति (पा० ७।४।९४) दीर्घः। तत्तच्छायेति विभाषासेनेति (पा० २।४।२५) वा नपुंसकत्वं ॥ ५५ ॥

।

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे दृष्टशब्दं
यत्सोदर्य्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः।
श्रद्धा श्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
ग्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

इदानीं शाङ्खिकानां शब्दं श्रुत्वा तद्व्याजेन नलयशोवर्णनं कुर्व्वन्ति। ब्रूम इति॥ हे नल वयं श्रेयसे मङ्गलाय दृष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः, त्वत्कीर्त्तिमेव शङ्खरूपतया वर्णयामः। शाङ्खिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वद्यश एव, तद्‌दुज्ज्वलतरं तव यश इत्यर्थः। शङ्खस्वनो हि मङ्गलदीपकः। त्वद्यशोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति। यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्छुभ्रतरत्वाच्च सोदर्य्यः समानोदर्य्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रः दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति निःप्रभत्वाच्चित्रलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटोऽत्र दृश्यत इत्यर्थः। त्वमिह गगने प्रत्यूषसमये वाऽस्य चन्द्रस्य श्रद्धा निश्चितं श्रद्धाकरं शङ्खसहोदरत्वास्तिक्यबुद्धिजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य, शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति अस्यापीदानीं न सन्ति। किञ्चास्य हरिणसम्बन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरां अतिशयितं ग्लानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्य्यत्वं निश्चितं तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्य्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति तदपि तथाच हरिण-

सम्बन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरां ग्लानिस्थानं पश्य। चन्द्रस्य अङ्केयशङ्कुभ्रान्तलेऽपि निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमः। न तु सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा। अथच हे राजन् तव यशःश्रेयसे यशोविवृद्धये सृष्टशब्दं विरचितस्तुतिवाक्यं शङ्ख-नामानं मुनिं ब्रूमः। शङ्खस्तव यशोवृद्धये स्तुतिं चकारेत्यर्थः। यस्य शङ्खमुनेः सोदर्य्यो भ्राता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति। इह लिखिते अङ्काकरं सत्यविश्वासकारकं अङ्का साचान्निश्चितं वा करयोः पाण्योः छेदं कर्त्तनमपि पश्य। तथा हरतीति हारीतस्तस्य शङ्खस्य भ्रातुरुद्यानफलहर्त्तुरस्य लिखितो यः सकलङ्कः पापं तदेव ग्लानिस्थानं पश्य। अथच श्रेयसे लोकानां कल्याणाय पुण्यश्लोको सृष्टः नल इति शब्दो यस्मिन् एवम्भूतं तव यशः शङ्खनामानमृषिं ब्रूमः समानधर्म्मत्वात्, न तु तद्भ्रातरं कलङ्कित्वात्, सोऽपि धर्म्मार्थं स्तुतिवाक्यानि सृष्टवान्। यस्य भ्रातेति पूर्ववत्। लिखितस्य चौर्य्ये हस्तच्छेदश्च भारते ज्ञातव्यः। शाङ्खिकास्तत्प्रबोधार्थं शङ्खं वादयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः। लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित्। समानोदरे शयित इत्यर्थे सोदराद्य इति (पा० ४।४।१०८) यः। अस्मादेव निर्देशाद्यत्प्रत्ययविवचायामेव विभाषोदर इति (पा० ६।३।८८) पाचिकः समानस्य सः। हारिणः सम्बन्धेऽण्। पचे आवश्यके णिनिः ॥ ५६ ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः।
छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
त्कंखच्छित्करपत्रतामिह वहत्यस्तंगतार्द्धो विधुः॥५७॥

तारेति। विशाखानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसञ्ज्ञस्य शङ्खा-कारशङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया नाशकस्तस्य तथा जलजं कमलानि भिन्दतो विकासयतोऽथच यतस्ताराशङ्खविलोपकस्यात एव जलजं शङ्खं खण्डयतःतीक्ष्णत्विषः सूर्यस्यैव शाङ्खिकशिल्पिनः सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता अथच घर्षणवशात् साटोपं गमनागमने कुर्व्वता करेण रश्मिना पाणिना च निविडां निष्पीडनां बाधां दृढां यन्त्रणाञ्च लम्भितः प्रापितः अस्तं गतमर्द्धं यस्य एतादृशो विधुश्चन्द्रः शंखच्छेदसौकर्य्यार्थमुपहृतमानीतं यदम्बु जलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालः क्रियमाणशंखसञ्जातरजस्यकर्दमः उदकसम्बन्धाद्रजः कर्दमीभवति, तेन पाण्डूभवस्तोहमयत्वादधवलमपि धवलपङ्कवशात् धवलं भवत्, यत्कंखच्छित् शंखच्छेदकारि करपत्रं तद्भावं इह प्रातः समये वहति चन्द्र इत्यर्थः। शांखिकशिल्पिनो हि छेदसौकर्य्यार्थं क्रियमाणशंखादिदेशे जलं क्षिपन्ति। दृढतरग्रन्थिच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयति शांखादिच्छेदकरपत्रस्यार्द्धचन्द्राकारं सञ्जातरजःपङ्कपाण्डुरञ्च भवति। अस्तमितार्द्धश्चन्द्रस्तादृक्करपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः। सूर्योदयो जातस्तारा लुप्ताः कमलानि

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-
न्दृष्टीः पूरयति स्म यज्जलरुहामक्ष्णा सहस्रं हरिः ।
साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविनृभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

विकसितानि चन्द्रोऽर्द्धेनास्तमित इति भावः । जलजं पक्षे जा-त्येकवचनं प्रादुर्भवदिति च्विः ॥ ५७ ॥

यदिति ॥ अंशुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रक-रणे उन्मीलनप्रस्तावे एव यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकनेत्राणि निर्नि-द्रयति विगतनिद्राः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः । यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूनं जलरुहां कमलानां सहस्रं स्वीयेनाक्ष्णा पूरयति स्म । तत्तस्मात् सरसीरुहां दृशामपि वास्तवं अबाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वं अस्ति । यत् साजात्यं मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन सहोपमा सादृश्यं कविनृभिः कालिदासादिभिः कविभिरा-द्रियतेतरां अत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजा-तीयानि नाभविष्यन् तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि नोदमीलयिष्यत्, श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत्, नह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृशां कमलानाञ्च सा-जात्यं वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकसितानि सर्वोऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात् त्वमपि प्रबुद्ध्यस्वेति भावः । विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं ।

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरं।
तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
द्द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदं॥ ५९॥

विमुद्रणेति विगतमुद्रं करोतीत्यर्थे ण्यन्ताद्भावे ल्युट्। निर्निद्र-यतीति तत्करोतीति णिच्, पूरयतीत्यत्रापि। समाना जातिः साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् समानस्येति योगविभागात् समानस्य सः। वास्तवं आगतार्थे सम्बन्धे वा अण्। तत्त्वपर्य्यायात् वस्तुशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे वा। पद्मो-पमा षष्ठीसमासः॥ ५८॥

अवैमीति। यत्कुमुदं कमलानामाकरे देवखातसरसि वा अथ च कमलायाः लक्ष्म्याः आकरे गृहे कोशागारे विततं विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन विततानि पत्राण्येव नेत्रमध्यानि येन तत्। विकस्वरं अथ च प्रसारितपद्मनेत्रोदरं उन्मीलितनेत्रं सत् निखिलयामिन्याः सकलायाः रात्र्याः सम्ब-न्धिनो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजा-गरूकस्य श्रियं शोभां पुरा श्रयति अशिश्रयत्। सायमारभ्य सूर्योदयावधि यद्विकसितमभूत्। अथ च सकलां रात्रिं जजा-गार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्य-किरणसङ्गसञ्जातशीघ्रसङ्कोचवशान्निर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो द्विरेफास्तेषां निर्बन्धसञ्जातो रवस्तद्रूपा या घोरणा प्रसुप्त-

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङःस्थानिनौ का-
विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

घर्घरा खाण्डवरस्तया घनं निबिडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रा-सम्बन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतभ्रमरं सत् सङ्कुचतीत्यर्थः । अथ च यः कोषागारे सकलां रात्रिं जागर्त्ति स दिवसे घोरणाघनं यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि मन्ये । पुराश्रयतीति पुरि लुङ्चास्मे (पा० ३।२।१२२) इति भूते लट् । घोरणेति घुरेर्धातोर्णिजन्तात् युच् ॥ ५८ ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किमश-ब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तर-भाषणाद् व्यावर्त्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा वायसेन काकेन फणिनः शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणं शास्त्रं पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तातङ्लक्षणस्यादेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एषः कोकिलः विहिता कृता या तुहीति वाक् सैवोत्तरं यस्यैवम्भूतोऽभूत् । किं काकः प्रातः स्वभावत एव कौ काविति वदति कोकिलस्य तुही तुहीति । काकः स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयवचनान्तं प्रश्नशब्दं ब्रूते । कोकिलस्य तुही तुही इति तत्रोत्प्रेक्षा तुश्च-हिश्च तुही तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति पाणिनिसूत्रस्य-

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघसिद्धिक्षतबहुकठिनी शेषभूषानुयातः।
सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन्यो घुसंज्ञां
प्राक्संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिरः पट्टिकापाठनेन॥६१॥

रणशीलः सन् तु हि स्थाने तातङोविधानात्तुह्नीति तातङः स्थानिनाविन्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किं। प्रभातं जातं काकादयः शब्दायन्त इति भावः। सूत्रवार्त्तिकयोर्महाभाष्येणैव दार्ढ्यापादनात् फणिभवेत्युक्तं। स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्त्यनयोरिति स्थानिनौ अत इनीति इनिप्रत्ययः (पा०५।२।११५)॥ ६० ॥

दाक्षीति। अयं आकर्ण्यमानः कोपि शब्दः कोपि कश्चित् कपोतः घुकलक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसञ्जातमातृकस्य पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पठनमस्यास्तीति अधीती पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत्। अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे। किम्भूतः तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरणसाधनाय क्षता घृष्टा बह्वी कठिनी खट्टिका तस्याः शेषः अङ्गुलीलग्नोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयाऽनुयातः सम्बद्धः खट्टिकाशेषरेखया कण्ठेऽलेखत् इत्यर्थः। बालादिभिः पट्टिकादौ खट्टिकया लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोञ्छनाङ्गुलिलग्नखटिकादिरजसा कण्ठे रेखां रचयन्तीति लोकरीतिः। कपोतस्य कण्ठः स्वभावेनैव धूसरो भवति। यः कपोतः सर्व्वमपि शास्त्रं

पौरस्त्यायां घुसृणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति चीरकण्ठैर्मयूखैः।

विस्मृत्य दैवात् स्मृतिं गतां उषसि प्रातःस्मृतां दाधाघ्वदाबिति पाणिनिकृतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणभिया घोषयन् पुनः पुनः पठन् सन् भूयसि कालेऽतीतेऽपि सम्प्रत्यपि प्राक् काष्ठघटितपट्टिकालिखितसूत्रपाठादिपाठनेन संस्कारेण पटुतराभ्यासाहितवासनया शिरो धुवति, विस्मृतस्य प्रातःस्मृतिर्भवति। कपोतस्य प्रातर्घुशब्दं करोति, शिरश्च कम्पयति, तस्मादियमुत्प्रेचा। बालाश्च श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खट्टिकादिलिखितं धवलाकारं सूत्रपाठादि आवेशेन घोषयन्तः शिरः कम्पयन्ति। योऽपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्पयति। दक्षस्यापत्यं अत इञ् (पा० ४।१।९५) इतो मनुष्यजातेरिति (पा० ४।१।६५) ङीप् तन्नोक्तस्य विषयस्य कर्मणि सप्तमी। अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादेराकृतिगणत्वादिनिः। घोषयन् चौरादिकात् घुषेः शता। धुवति तौदादिकात् धूञ् कम्पन इत्यस्माच्छस्यङित्वाद्गुणनिषेधे उवङ्॥ ६१॥

पौरस्त्यायामिति। जाम्बूनदतनुः उत्तमसुवर्णतुल्यस्वरूपो ऽतएव शक्रसौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिवर्त्ती सुवर्णकलशरूपो ऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरिति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः कुङ्कुमवद्रा सुमनसः श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः समूहरूपैः चीरयुक्तकण्ठैर्लचणयाऽतिबालैर्म-

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

यूखैः कृत्वा चिन्तं हरति। इन्द्रसौधस्योपरिवर्त्तमाना बालतराः सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः। राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्त्तन्ते। यतोऽयं इन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपोऽत एवैतस्माद्भवाभिरुत्पन्नाभिर्भाभिः कर्त्तृभिः तिमिररूपोऽतिश्यामो जलधिस्तस्य यत्पानं ग्रासेन तिरोधापनं तत् स्थाने नितरामुचितं। कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्व्वसमुद्रमधात्, अतः तासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात् समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः। सूर्य ऊर्ध्वमागतस्तिमिरञ्च सर्व्वं निरस्तमिति भावः। तोकैरिति पाठे तोकमपत्यं पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः। पौरस्त्या पुरोदेशे भवा दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति (पा० ४।२।९८) त्यक् किति चेति (पा० ७।२।११८) वृद्धिः। कर्तृकर्म्मणोः कृतीति (पा० २।३।६५) कर्तरि प्राप्तापि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति (पा० २।३।६६) नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तिमिरजलधेरित्यत्रैव भवति। भाभिरित्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयैव ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे द्रवीभावुकै-
र्हस्तैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।
घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
क्ष्मादिग्व्योमतमोऽघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति। तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरुविशेषाणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव ग्रासे विनाशे द्रवीभावुकैर्वनवह्निता व्रजद्भिः द्वित्रैरल्पसङ्ख्यैरेव अस्य सूर्यस्योस्रैः किरणैः सहस्रपत्राणां सदसि आकरे घस्रोत्सवः दिनसम्बन्धी हर्षो विकासो यस्माद्व्यश्राणि वितीर्णः तत्तस्मात् कारणान्निदाघद्युतिः सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां ओघं समूहं अधुना द्वित्रैरेव करैस्तमोविनाशे पद्मविकासे च जाते रयचुम्बिनं वेगवत्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किम्भूतं अतएव पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तचूर्णीकृतं क्ष्मादिग्व्योम्नां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं येन। तिमिरविनाशस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्तत्करणे पिष्टपेषणवद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । द्रवदावौ वनारण्यवह्नी किरणोस्रमयूखेत्यादि, घस्रो दिनाहनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः द्वौ त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्ययाव्ययेति (पा० २।२।२५) बहुव्रीहौ, बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति (पा० ५।४।७३) डच् । द्रवीभावुकैः भुवो लषपतपदेति (पा० ३।२।१५४) ताच्छील्यादावुकञ् व्यश्राणि दानार्थाच्छ्रणातेश्चौरादिकात्कर्मणि चिण् ।

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्बाडवश्चित्रभानु-
र्भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयं।
न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानं
द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति॥ ६४॥

रयचुम्बिनं पिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्म्मणि भावे वा निष्ठा ॥ ६३ ॥

दूरेति। अयं भानुः तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोषकत्वाद्बाडवो बडवानलरूपश्चित्रभानुरग्निस्तथा ताम्यन्त्याः खिद्यन्त्या वनरुहवन्याः कमलवन्या एव कान्तायाः केल्या क्रीडया वैहासिकः परिहासकः क्रीडानर्मकारी,हेलामात्रेण विकासक इत्यर्थः। तथा दूरं गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः एवम्भूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात् सहजं भास्वरं श्वेतिमानं स्वपरप्रकाशकं शुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते धारयति, तथा द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयस्ताद्यापि द्यां गगनं किमिति न शोणयन्ति रक्तीकुर्व्वन्तीति प्रश्नद्वयं। यद्वा स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति, यस्माद्द्यापि सूर्यकिरणपंक्तयः शोणयन्ति तस्माद्भास्वरश्वेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्यर्थः। एवंविशिष्टः सूर्यो दूरारूढः सञ्जातस्तस्माद्द्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति। ऊर्द्धमागतः सूर्यः कमलानि च विकसितानि तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः।

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
द्देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः।
स्रुता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीं ॥ ६५ ॥

चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः। दूरारूढः गम्यादिदर्शनात्समासः। वैहारिक इति विहारे नियुक्तः सप्रयोजनं शिल्पमस्येति। तत्र नियुक्त (पा० ४।४।६९) इति वा शिल्पमिति (पा० ४।४। ५५) ठक्। प्रयोजनमिति (पा०५।१।१०९) ठञ्। स्वात्मीयं वृद्धाच्छः (पा० ४।२।११४)। दधते दधधारणे इत्यस्यैकवच-नान्तं धाञस्तु बहुवचनान्तञ्चेति। श्वेतिमा पृथ्व्यादिः। श्रोणं कुर्व्वन्तीति तत्करोतीति ण्यन्ताण्णाविष्ठवद्भावः पुंवद्भावः टि-लोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातरिति। स्रुता मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः तत्तद्वस्तुवर्णाद्यवयवेषु धारयामासुः। किम्भूतां आन्तःपुरीभि-रवरोधसञ्चारिणीभिः सखीभिरित्युक्ता पुरो मागधानामग्रे निहितां स्थापितां। इति किं। हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया प्रयोजिकया परितोषिता नितरां सन्तोषं प्रापिता देवी कृता-भिषेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालङ्कारभूता-नेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान् पारितो-षिकाणि वो युष्मभ्यं अदादिति। पुनः किम्भूतां माणिक्यरो-चिर्मयया पद्मरागप्रभारूपया क्रोधस्य आवेगः आडम्बरस्तेन

आगच्छन्भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाप्लुतिर्भूपतिः ।
आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

सरागलोचनरुचा अरुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलायनकारिणीं मयि स्थितायामप्यत्र त्वं कथं नाम स्थातुमिच्छसि इति क्रुद्धयाऽनया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितं। एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैम्या निजशरीरभूषणैस्ते सम्मानिता इत्यर्थः। अन्योऽपि रोषारुणलोचनरुचा किञ्चिद्विद्रावयति। आन्तःपुरीभिरिति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना भूषणानां भूयस्त्वममूल्यत्वञ्च सूचितं। देवी अदादित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं। प्रातर्लुप्तसप्तमीकमव्ययं। परितोषिता सन्तान्निष्ठा। आन्तःपुरीभिः सम्बन्धेऽन्। अन्तःपुरिक्येति पाठे अन्तःपुरशब्दात् अन्तः-पूर्व्वपदाट्ठञिति (पा० ४।३।६०) भवार्थे ठञ्। रोचिर्मयेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ४।३।३४) पुंवत्॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति। भूपतिर्नलः वन्दिनां दृशोरातिथ्यं प्रेक्षणविशेषद्योतितप्रेमभक्तिबाहुल्येन गोचरत्वं आनशे लेभे। किम्भूतानां क्षणमात्रमुषः प्रभातसमयं भणतां वर्णयतां। किम्भूतः स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाप्लुतिः कृतप्रातःस्नातः, तथा अवरागतैर्नलबहिर्गमनानन्तरमागतैस्तैर्मागधै-

रविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमः राजगृहाद्बहिर्निर्गमो यस्य। तथा प्रियायौतुके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाङ्गतया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रान्तपुष्पकाख्यकुबेरविमानं अतिरमणीयवेगवत्तरं सर्व्वत्राप्रतिहतगमनञ्च रथमधिष्ठायारुह्यानन्दाज्जवातिशयसञ्जातहर्षादागच्छन्। मागधागमनात् पूर्व्वं न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः प्रासादान्निर्गच्छन्नित्यर्थः। अतएव भैम्यैवैते सम्मानिता इति पूर्व्वश्लोके उक्तं। तस्याः परमधार्म्मिकत्वं सूचितं। कृतदिनारम्भास्तुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनं उत्तरसर्गकृतिश्च सूचिता। नलस्य पुण्यश्लोकत्वात् सर्व्वत्राप्रतिहतत्वात् तस्य च रथस्य पूर्व्वमेव सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथमित्यादिना सर्व्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्तेश्च। अतिपुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोक्तिर्युक्तैव। आनशे अश्नोतेश्चेति (पा० ७।४।७२) नुट्। अतिपुष्पकं अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति (पा० २।२।१८।वा० ५) समासः। रथं अधिशीङ्स्थासां कर्म्मेत्याधारस्य (पा० १।४।४६) कर्म्मत्वं। यौतकप्राप्तमिति पाठे कर्त्तृकरणेति (पा० २।१।३२) समासः। अवरागतैः काला इति (पा० २।१।२८) द्वितीया समासः। प्रासादतो निर्गमः पञ्चमीतियोगविभागात् समासः पश्चाद्बहुव्रीहिः॥ ६६॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशो महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ ६७॥

श्रीहर्षमिति। पूर्वार्धः पूर्ववत्॥ मुख्यां नवार्थघटनां नवार्थनिर्म्मितिमत्यजतोऽमुञ्चतः नूतनमेव प्रमेयं सर्व्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य। एकान्नविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे डटि विंशतेर्डितीति (पा॰ । ।) लोपे च विंशः। तत एको नविंश इति, तृतीयेति योगविभागात् समासे एकादिश्चैकस्य चाऽदुगिति (पा॰ ६।३।७६) नञः प्रकृतिभावः एकशब्दस्यादुगागमश्च ॥ ६७ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे एकान्नविंशः सर्गः॥

विंशः सर्गः।

श्रीलक्ष्मीन्टसिंहौ जयतः।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम्।
स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः॥१॥
ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकं।
प्रतिची सिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम्॥२॥

सौधेति। सर्गसङ्गतिरुक्तैव। स, रथ एव पाथोभृत् मेघः दिवः स्वर्गात् गगनाच्च सौधो राजसदनमेवाद्रिस्तस्य कुट्टिमः नानावर्णानेकमणिबद्धभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरिकादिधातुयुक्ताऽधित्यकोर्द्धभूमिस्तस्यास्तटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप। किम्भूतः वातात् सकाशादधिको जातो जवो वेगो यस्य। यद्वा जातो जवो यस्य स जातजवः वातो जातजवो यस्माद्धेतोः तेनापि यस्माद्रथात् सकाशाद्वेगः शिचितः, अथवा तेन जातवेगः. मेघोऽपि उक्तविशेषणविशिष्टो पर्व्वतोर्द्धदेशं गगनात् पतति। धातुकेति शेषाद्विभाषेति (पा०५।४।१५४) कप्॥१॥

तत इति। ततः सौधोर्द्धभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनोंकारे दिनप्रारम्भे प्रभाते अन्तिकं आयान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव पश्चिमदिक्समुद्रलहरीव भैमी रथादवतीर्य्यान्तिकं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक्।
दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
तेन स्वदेशसन्देशमर्पितं सा करोदरे।
बभ्राजे बिभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लचीकृत्योदगात् प्रत्युज्जगाम। एतेन भैम्या नले आदरातिशयः सूचितः अन्तिक इत्यपि पाठः। अधिकरणे चेति चकारबलात् दूरान्तिकार्थेभ्योऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी। वीची कृदिकारादितिङीष् (पा० ४।१।४५।वा०) दिनेकारे ओमाङोश्चेति (पा० ६।१।९५) पररूपम् ॥ २ ॥

स इति। दृष्टा मन्दाकिन्याः हेमारविन्दश्रीर्येन एवम्भूतः स नलः तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरं अविन्दत लेभे, अतएव मदने एका केवला मुख्या वा दृक् यस्य सः स्वर्णकमलादप्यधिकं तत् दृष्ट्वा स सम्भोगवासनयाऽपश्यदित्यर्थः। एका दृग्यस्येति एकदृक् मदने एकदृक् सप्तमीति योगविभागात् समासः। माद्यति सहर्षा भवतीति मदनः नन्द्यादित्वात् ल्युः ततः समानाधिकरणे वा बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

तेनेति। सा पद्मेव श्रीरिव बभ्राजे, किम्भूता स्वदेशस्यागमनसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति सन्देशरूपं पद्मं तेन नलेनार्पितं दत्तं करोदरे बिभ्रती, तथा हर्षादुन्निद्रपद्मदृक् विकसितकमलतुल्यनेत्रा लक्ष्मीरपि करे पद्मं

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ।
एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम्॥ ५॥
प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत्।
समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते॥ ६॥

धारयति प्रसादाद्विकसितपद्मदृक् भवति। सन्देशः कर्मणि घञ्॥ ४॥

प्रियेति। असौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात् अल्पमपि बहु मेनेतरां नितरां बहु मेने। यद्यस्माद्धेतोरेको मुख्यः वराटको वीजकोशो यस्य तं पद्मं एकमेव लक्षं नयनविषयो यस्य यस्या वा तद्भावेन वस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेकपरतयाऽत्यादरेण दध्यौ, अचिन्तयत्, शोभां पुनः पुनरपश्यदित्यर्थः। अथ च यद्यल्पमपि दत्तं बहुतरं न मन्येत तदेकस्यापि वराटकस्य तमेककपर्द्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोत्थार्थापत्तिः। तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलदानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत् स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्द्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेने इति भावः। प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः। पद्मस्य पुंलिङ्गत्वात्तमिति पुंनिर्द्देशः॥ ५॥

प्रेयसेति। प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवादि उक्ता। इति किं। हे तन्वि कृशाङ्गि तवालिङ्गनविघ्नं करोतीति कृत् स शेषः स्नानसन्ध्यानन्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्ताऽनतिक्रमणीयो

क्वैतावान्नर्ममर्मविद्विद्यते विधिरद्य ते ।
इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णीक्रियतां तदेव वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेतसि आश्लेषविलम्बवशात् क्लेशः खेदस्तेन भवेत् समागतेनाश्लेषलोलुपेन मया भवदाश्लेषः कर्त्तव्यः । परं अन्तरा यस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन यद्यनुजानासि तर्ह्येव समाप्तिं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः । भैमीकर्म्मकालिङ्गनविषयमेतत्, भैमीकर्त्तृकालिङ्गनविषये अनालिङ्गनखिन्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । विधेः शेष इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

क्वेति । असौ भैमी इति रोषात् ईर्ष्यया तं मनसैवावोचत् मनस्येवमेवाचिन्तयत्, न वचसा साक्षादुवाचेत्यर्थः । इति किं । हे प्रिय नर्ममर्मवित् आलिङ्गनादिकेलिरहस्यभेदी एतावान् अतिबहुलः अद्यापि ते तव विधिः क्व कुतः, कियति वा काले, विद्यते अपि तु नास्त्येव । सर्व्वोऽपि विधिस्त्वयाचरित एव केवलं ममालिङ्गनार्थं जात्युत्तरमात्रमेतत् । यद्वा अद्यैतावान् क्व विद्यते, अपि तु नास्त्येव । पूर्व्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इदमपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषार्थः रोषवशाल्लज्जावशाद्वा सा साक्षान्न बभाष इत्यर्थः । प्रतारणामेव मम करोरोषीति रुष्टाऽभूदिति भावः । नर्ममर्म विध्यति इति व्यधेः क्विपि सम्प्रसारणे च नहि वृतीति (पा० ६।३।११६) पूर्व्वपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।
विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥
सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।
लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

क्षणेति । तदा भैमीचिन्तावसरे गृहारामस्थविभीतकनिवासी कलिः हृदा मनसा इति आह स्म अवोचत् । इति किं । हे मुग्धे मूढे भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रवियोगकात् विधेर्नित्यकर्म्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यसे उद्विग्ना भवसीति काकुप्रश्नः । एतावता उद्वेगो न कार्य्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा त्वां चिरं बहुकालं न विच्छेत्ता त्वां विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपि तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः । विच्छेता ताच्छील्ये तृन् । त्वेति त्वमाविति (पा० ७।२।९७) त्वादेशः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ एवं नलवाक्यश्रवणोद्वेगानन्तरं सा भैमी नलेन अनालिङ्गनात् स्वयमारब्धालिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नलात् सकाशाद्भैम्यागमनसञ्जातहर्षत्वाद्विकसितकमलतुल्यवदनां सखीं कलानाम्नीं अगात् प्रतिजगाम । का कस्मात् कामिव । लक्ष्मीः कुमुदानां केदारात् क्षेत्रात् आरान्निकटे पद्मरूपवदनां अम्भोजिनीं कमलिनीमिवेत्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा म्लानत्वं तथा

ममासावपि मा सम्भूत् कलिद्वापरवत्परः ।
इतीव नित्यसत्रे तां स त्रेतां पर्य्यतूतुषत् ॥ १० ॥
क्रियां प्राह्लेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीं ।
कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलद्दसौ दृशौ ॥ ११ ॥

भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं यथा हर्षस्तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्या इति सूचितमुपमया ॥ ९ ॥

ममेति । स नलः इतीव हेतोर्नित्यसत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये तां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां त्रेतां, अथ च त्रेतारूपं द्वितीयं युगं आज्यादिना पर्य्यतूतुषत् परितोषितवान् पूजितवांश्च । इति किं । असौ त्रेताऽपि कलिद्वापरवत् मम परः शत्रुर्मा सम्भूत्, इति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव भवति, एतेन चाकरणे प्रत्यवायभियैव नित्याग्निहोत्रमकरोत् तत्त्वतस्तु भैमीपरवश एवाभूदिति भावः । त्रेता त्वग्नित्रये युगे इत्यमरः । अतूतुषत् णौचङ्ङित्युपधा ह्रस्वः (पा० ७।४।१) ॥ १० ॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमीमिलत् पिदधौ । किं कृत्वा प्राह्लेतनीं प्राभातिकीं अर्चाऽग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा, किं कुर्व्वन् पाणिनाऽहमागत इति तस्या अग्रे भवत्या न कथनीयमिति करसंज्ञयैव सखीं निषेधयन्, अत एव सहास्याभिर्नलस्यसम्मुखीभिः दमयन्त्या वयस्याभिः समीक्षितः । तथा किं कुर्व्वन्निव प्रसृतिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रेयसीदृशोरियत्परिमाणमेतयोर्दैर्घ्य-

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।
प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥
तर्किताऽऽलि त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो ।
त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

मायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । युग्मपाणिनिकरप्रसृतिरित्यमरः । प्रसृतिप्रमाणे दृशाविति सूचितं । प्राह्नेतनीं सायं चिरमिति (पा० ४।३।२३) ट्युट् टित्वान्ङीप् मोलेरकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वात् दृशाविति द्वितीया । मापयन् मा माने अस्माद्धेतुमणिचि शता ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि सखि मया नेत्रपिधापनी त्वं तर्किता ज्ञातासीत्येवंरूपाऽर्द्धा मां मुञ्चेत्याद्यवचनात् अपरिपूर्णपदा वाणी यस्याः तथा स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मोचनहेतोः ज्ञातं स्पर्शान्तरं स्त्रीयस्पर्शादिलक्षणो नलस्पर्श इति यया ज्ञातस्पर्शमन्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसेविनी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मामवज्ञाय चेतायामनुरक्तोऽधुना वृथैव किमित्यागत इत्यभिमानात् किमपि नावददित्यर्थः । वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्यृतश्चेति (पा० ५।४।१५३) कप् ॥ १३ ॥

सेति । तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इति अवादि उक्ता । अयि प्रिये भैमि ते तवायं मयि कोपो नौचितो । औचितीशब्द-

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदं।
तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे॥ १५॥
इत्येतस्याःपदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ।
रुध्वा सकोपं सातङ्कं तङ्कटाक्षैरमूमुहत्॥ १६॥

स्याविशिष्टत्विङ्गत्वादुचितोऽयं नेत्यर्थः। अहं यस्य प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिये आदरेण न कुर्य्यामित्याक्षेपे काकुः प्रश्नः। एवंविधमहाफलस्य तपसोऽत्यादरो युक्त एवेत्यर्थः। त्वत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते न त्वन्यथा तस्मात् कोपं माकार्षीरिति भावः॥ १४॥

निशीति। हे भैमि अहं निशि तव दास्यं आलिङ्गनादिचुम्बनादिचरणपर्य्यन्तं सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातःस्नात्वा त्वां नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत् तं मन्तुं अपराधं मन्तुं अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ताऽसि चेत्तर्हि वद तवापराधमार्ज्जनायेदानीमेव वन्द्यसे नमस्क्रियसे। रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिवृत्तमपि सूचितम्। अभ्यवीवदं अभि पूर्व्वान्नमस्कारार्थाच्चौरादिकाद्वदेः स्वार्थे णिचि चङि चणौ चङी (पा०७।४।१.) इत्युपधा ह्रस्वः॥ १५॥

इतीति। एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्याः भैम्याः पदासत्यै चरणनिकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्काराराम्भानौचित्याद्रात्रिवृत्तस्य प्रकटनेन वा सरोषं, पतित्वात् स्वीयचरणयोः पतिकरस्पर्शस्यानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।
तदपाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥
कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।
दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किं ॥ १८ ॥

च सह यथा तथा, चरणस्पर्शात् पूर्व्वमेव रुध्वा स्वकराभ्यां निवार्य्य तं कटाक्षैरमूमुहत् कामाधीनं चकार। एवं तया विलोकित एव कामवशो जात इति भावः। पदासत्यै तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी। मुहेरकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना (पा० १।४।५२) अणौ कर्तुर्णौ कर्म्मत्वात्तमिति द्वितीया। अमूमुहत् हेतुमण्णिचि चङि उपधा ह्रस्वादिः ॥ १६ ॥

अवोचतेति। ततस्तस्मात्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निषधानामधीश्वरः तन्वीं वक्ष्यमाणं अवोचत। किम्भूतः तारशब्दस्य कनीनिकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्यापाङ्गे चलतस्तारस्य कनीनिकायाः किरणोल्लासलक्षणो दर्शननमस्कारझलत्कारश्चमत्कारस्तेन वशीकृतः, यद्वा चलन्ती तरला तारा यत्र तादृशस्यासौ झलत्कारश्च ततः पूर्व्वया षष्ठीसमासः। झलत्कार इति देश्यं पदं ॥ १७ ॥

कटाक्षेति। हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकनव्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे रंहो वेगो यस्याः, एतादृश्या ते दृशा कर्णरूपं कूपं अग्रे निरूप्य विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेक्षा। दूरं

सरोषाऽपि सरोजाक्षि त्वमुदेषि मुदे मम।
तप्ताऽपि शतपत्त्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥
क्षेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रबिम्बविभ्रमविभ्रमं।
शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुरो दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं परावर्तन्त एव। दृशेत्यनेन स्त्रीत्वं युज्यते, स्त्रिया हि भीतिर्युक्ता॥१८॥

सरोषेति। हे सरोजाक्षि सरोषाऽपि त्वं मम मुदे हर्षायैवोदेषि भवसि, अङ्गानामालिङ्गनाद्यर्थं दुरापत्वेन स्पृहणीयतरत्वात्सौन्दर्य्यातिशयाच्चेत्यर्थः। यस्मात्तप्ताऽपि उष्णस्पर्शापि सूरः सूर्य्यस्तत्सम्बन्धिनी सौरी भा दीप्तिः शतपत्त्रस्य कमलस्य विकासपूर्वं सौरभायैवेति न तु ग्लान्यै। सौरभेत्यत्र पुंवत्कर्मधारयेति (पा॰ ६।३।४२) पुंवत् भावः ॥ १९ ॥

क्षेत्तुमिति। हे भैमि विधिर्ब्रह्मा पूर्व्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषये अतिसादृश्यात् प्रतिक्षणं भवन् उत्पद्यमानो भवतो वा वक्त्रबिम्बस्य विभ्रमः विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रमं विलासं क्षेत्तुं शशाङ्कं आनङ्के, शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यहं शंके। यतो भिन्नभिन्न प्रकारः किञ्चित्किञ्चिद्भेदयुक्तो विधिर्घटपटादिविधानं यस्य तादृशः। तस्माद्भवन्मुखमृगाङ्कयोरुत्पद्यमानसादृश्यभ्रान्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः। इत्यहं मन्ये। निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः। आनङ्के चौरादिकाल्लक्षणार्थादङ्केर्लिट्। भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरुक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः।
बद्धस्पर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥
त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहोत्थिताः।
अद्य यावदहो धावद्दुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

ताम्रपर्णीति। तव वर्णास्त्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतराः, निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा स्वादवो मधुराः सुश्राव्याः क्रमेण मलयनिर्गतमलयदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्ण्याख्यनद्यास्तटे उत्पन्नैः, तथा अमृतमयस्य इन्दोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह बद्धा धृता स्पर्द्धा सादृश्यदर्पो यैस्ते, अतिशयेन बद्धस्पर्द्धा बद्धस्पर्द्धतराः, इक्षुकुक्षिजैरिति पाठे इक्षुकुक्षेर्जातैर्मौक्तिकैः। ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यं न तु माधुर्यं। इक्षुकुक्षौ मौक्तिकानि यदि जायेरन् तदा माधुर्यातिशयात् तैः सह बद्धस्पर्द्धतरा इत्यभूतोपमा। इक्षुवंशविशेषस्त्वेत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिर्घण्टे शैत्यं माधुर्यं पित्तोपशमकत्वञ्चोक्तं वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्व्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वदिति। तव गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात् सकाशात् सुधयैव सहोत्थिताः उत्पन्नाः। यस्मादद्य यावत् अद्यतनदिनमवधीकृत्य अद्यापि अहो चित्रं धावत्प्रसरत् दुग्धलेपलवरूपं स्मितं हास्यं यासां तादृश्यः। अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुरक्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलेश एवाद्यापि अनुवर्त्तते, तदङ्कवत्स्मितास्वेति भावः। धावत् धावु गतिशुद्ध्योरित्यस्माच्छता ॥ २२ ॥

पूर्व्वपर्व्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव।
अलञ्चक्रे स पर्य्यङ्कमङ्कसङ्क्रमितप्रियः॥ २३॥
प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियां।
परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये॥ २४॥
चचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितं।
नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः॥ २५॥

पूर्व्वेति। स नलः पर्य्यङ्कमलञ्चक्रे। किम्भूतः, अङ्के सङ्क्रमिता समारोपिता प्रिया येन सः। कः कमिव, आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्व्वपर्व्वतमिव॥ २३॥

प्रावृडिति। सः प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्म्मानुष्ठानवशेन तावन्मात्रभिन्नदेशावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो य आयासः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिराय आस तस्थौ शुशुभे वा। कः कामिव प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे अम्भोदो मेघो द्यामिव। किम्भूतः स्निग्धः सजलत्वात् श्यामः। मेघो यथा वीनां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडद्भिः पक्षिभिर्यः श्लेषः सम्बन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलभिया पक्षिणां नीडनिवेशित्वात्तद्योगक्लेशमुक्तये दिवमालिङ्ग्य चिरं तिष्ठति। किम्भूतः स्निग्धोऽतिप्रीतिमान्। असगतिर्दीप्त्यादानेषु॥ २४॥

चुचुम्बेति। असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तस्या गतरोषत्वादालिङ्गनसुखाच्चाश्रितस्मितं आस्यं चुचुम्ब। कः कमिव

अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीं ।
परस्तादेशितामूचे कर्त्तुं नर्म्मणि साचिणीं ॥ २६ ॥
कस्मादस्माकमज्ञास्या वयस्या दयते न ते ।
आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

मधुमध्ये मकरन्दमध्ये अनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव रसमग्नो नभोमणिः सूर्य्यः अम्भोजमिव श्रितविकासं। सूर्य्य-पद्मयोर्दूरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित इत्युत्तरं ॥ २५ ॥

अथेति। अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया कलां नाम प्रियायाः सखीमाहूय ऊचे। किम्भूतां नर्म्मणि अन्योन्य-रहःक्रीडाहास्ये साचिणीं कर्त्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापितां। वेशितां ण्यन्तान्निष्ठा ॥ २६ ॥

कस्मादिति। हे कले अज्ञास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति कथय पृच्छेति शेषः। स्वयमेव कारणमाशङ्कते भवतीषु भवादृशीषु भूयसीषु सखीषु आसक्ता सामस्त्येन अनुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मादृशं बहु यथा तथा नितरां न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः। रात्रावात्मानं मम हस्तेन स्प्रष्टुमपि नाददिति तां प्रति सूच्यते। भवदासक्तेरस्माकमियं दशा अनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोलुण्ठनं। अयं च नवपरिचयेऽप्य-स्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते। कुतः भवतीषु

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।
न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥
आह स्मैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आसक्ता सती अन्यं मत्सदृशं बहु मन्यते । यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयं । अस्माकं धीगर्थेति (पा०२।३।५२) षष्ठी अस्मदो-द्वयोश्चेति (पा०१।२।५९) एकत्वेऽपि बहुवचनं ॥ २७ ॥

अन्विति । अलीकाऽसत्या वाक् यस्याः सेयं इत्युक्ता विश्वास-स्थानभूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति । इति किं । मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्यात्मशरीरस्यो-पनयाद्दानादानुकूल्येन रमणात् मया प्रेयान्नलोऽन्वग्राहीति विप्रलभते प्रतारयति । मादृशान् यद्यपि वञ्चयति तथापि भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीकवाक् न प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोल्लुण्ठभाषणाद्विप्रलभत एवे-त्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्ये-वास्मादृशान्तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दयते इत्येव तथ्यं जानीत सर्व्वथा वाऽस्या वचसि भवतीभिर्न विश्व-सनीयमिति भावः । एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं ॥ २८ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह । आहेति । एषा भवादृशीनां पुर इति यत् आह स्म । इति किं । अहं नलादन्यं मनसाऽपि न जुषे

आस्यसौन्दर्य्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।
तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥
पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोकते ।
द्रागद्दगन्ताणुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

भेजे इति तदेतस्याः प्रतिवाक्यं, यौवने प्रस्तुते सति अनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृता मृषा मिथ्याऽभूत् । यदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृतेति व्याजस्तुतिः ॥ २९ ॥

आस्येति । हे कले त्वं एतस्या आस्यसौन्दर्य्यं चिरपरिशीलनज्ञानाशेषविशेषत्वाद्यदि भाषसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे हस्तकङ्कणदर्शनवदसङ्गतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह, हि यस्मात्तदेतदस्या आस्यसौन्दर्य्यं अधुनाऽपि विवाहमारभ्याद्यतनक्षणपर्य्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षं नेत्रविषयो न ज्ञातमित्यर्थः । यतः लज्जया नमन्मौलेर्नम्रमस्तकायाः नम्रमौलित्वादेतन्मुखं कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदास्यसौन्दर्य्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं सम्भोगकथा तु दूरापास्ता। यस्मादेतदीयवचने सर्व्वथा न विश्वसनीयं इति भावः । अधुनेत्यस्य वर्त्तमानार्थत्वात् परोक्षस्य भूतार्थत्वाद्वर्त्तमानस्य भूतत्वविरोधात् परोक्षाधुनाशब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहाद्विरोधाभास इति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा, आलीर्भवादृशीः सखीः पूर्णयैव द्विलोचन्या

नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।
योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥

नेत्रद्वयेनावलोकते मान्तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्या अपि दृशः अन्तः प्रान्तदेशस्तस्यापि अणुर्लेशस्तेनापि द्राक् झटिति चणमात्रमेव ईचते। पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथा इत्यर्थः। सापराधोऽपि सरोषया दृशा विलोक्यते। प्रियया च प्रेयान् दृगन्तेनैव विलोक्यते, सख्यादिबान्धवजनस्तु सरलैः सकलैः नेत्रैः। द्विलोचन्या समाहारद्विगोर्द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप्॥ ३१ ॥

नेति। हे सखि यथा येन प्रकारेण यत इति यावत्, यस्मादिदानीं इयं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरे अनया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्व्वथाऽनवलोकिन्याऽनयैव व्यस्मारिषि विस्मृत इति कल्पये सम्भावयामि। सम्प्रति जिज्ञासिताशेषविशेषं मां द्रच्यतीति तु कथादूरेऽस्तु, किन्तु सर्व्वथा नावलोकयत्यपीत्यर्थः। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्तर्हि तादृगेव व्यलोकयिष्यत्, नत्वेवं, तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति सोल्लुण्ठनपूर्व्वकवक्रोक्तिः। कल्पयेत्। चिन्तार्थाच्चौरादिकात्क्लृपेः णिचश्चेति (पा० १।३।७४) तङ्। व्यस्मारिषि विस्मरतेः कर्म्मणि लुङुत्तमैकवचने, इटि, स्यसिच्सीयुड्डित्यादिना (पा० ६।४।६२) सिचः स्मियुड़ागमे, तस्य चिण्वद्भावे, अचो ञ्णितीति (पा० ७।२।११५) वृद्धिः॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः सूनृतामृतैः।
मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः॥ ३३॥
कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखीं।
कले नलेति नास्माकं स्पृशत्याख्यां तु जिह्वया॥ ३४॥

रागमिति। हे कले सैषा वयस्या भवादृशीः सूनृतानि प्रियाणि सत्यानि च वचनानि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयति, भवतीष्वतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः। मां पुनः त्वं ममेति एतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी तूष्णीम्भवतीत्यर्थः। यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना, न हि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः। त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदतीति मय्यस्याः कृपा नास्त्येवेति सोल्लुण्ठनं, लज्जावशान्न वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा। दर्शयते णिचश्चेति (पा॰१।३।७४) तङ्। वयस्या दृशेर्बुध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा॰१।४।५२) अणौ कर्त्तुर्णौकर्मत्वं॥ ३३॥

कामिति। हे कले इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामन्त्रयते सम्बोधनपूर्व्वं नाह्वयति, अपि तु सर्व्वामपि। नाम शिरश्चालने। अस्माकमस्मत्सम्बन्धिनीं तु पुनर्नलेति सम्बन्धनामाख्यां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः। स्त्रीणां भर्त्तुर्नामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपालम्भाद्व्याजस्तुतिः। आख्यानमाख्या, आतश्चोपसर्गे (पा॰३।३।१०६) इत्यङ्॥ ३४॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये।
अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र बिभर्त्तु नः ॥ ३५ ॥
अधिगत्येदृगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः।
प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अस्या इति। अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थानलेशोऽपि नास्ति तस्मान्नोऽस्मान् कुत्र कस्मिन् स्थाने बिभर्त्तु धारयतु। अवकाशलेशाभावे हेतुमाह। यस्मात् पीनाभ्यामा-बाहुमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसङ्कटेऽपि दयया समावेशो भवति, इत्याशङ्क्य साऽपि नास्तीत्याह, अस्मासु निर्दयेऽस्मद्विषये कृपारहिते। एतेन नास्याः कश्चिदपराध इति सोल्लुण्ठं। उच्चकुचाभ्यामहमुपर्य्येव भ्रिये न तु मम हृदय-स्पर्शः कदाऽपि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्वक्रोक्ति-र्व्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति। हे कले वयं ईदृगेवं पूर्व्वोक्तप्रकारेण कठिनं तस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचो कठिनाश्रयव-शात् काठिन्यं भजतोः कदाप्यनालिङ्गनान्मयि विषये निर्दययो-रिति यावत्। तथा युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः, कदाचिद-प्यालिङ्गनकारणादिदृद्धुलक्षणयाऽनाचारशीलयोरिति यावत्। एवम्भूतयोरस्यास्तनयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानाद्वैमुख्यं परा-ङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः। आलिङ्गने कुचौ सम्मुखौ भवतः। निर्दयहृदयत्वादेव तस्याः पराङ्मुखत्वादेवम्भूतावेतत्कुचावपि

सदा मम पराङ्मुखाविव जाताविच्यर्थः। अथ च स्त्रीणां हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु ज्ञात्वाऽपि सर्व्वस्य तस्यावरणान्निर्दयत्वं भजतोः, अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशीलयोः। मृदु प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं। विशेषतस्तु स्त्रियम्प्रति, तथा च विपरीताचरणादनाचारशीलयोरत एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं, अथच विरुद्धमुखत्वं जानीम एव। अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वं मुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवति। एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचुकयोः श्यामत्वान्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोल्लुण्ठं। अथचैतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायेन निष्ठुरत्वमङ्गीकुर्व्वतोः। यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोरथ च युक्ताचारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव। हृदयस्योपर्यूर्द्ध्वमुखेन वर्त्तमानत्वात् हृदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः। युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात् पराङ्मुख एव भवति, न तु पश्यति, अथ च ईदृक्सुन्दरमन्तरपरित्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वगुणं भजतोः तथा पीवरत्वादन्योन्यसंश्लिष्टयोर्वर्त्तुलयोश्च विगतमुखत्वं निमग्नचूचुकत्वगौरत्वविरुद्धश्याममुखत्वञ्च जानीम एव। अथ चेदृगतिकोमलमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढतामसुञ्चतोरालिङ्गनादीनामपि विषये सरूपयोरतएव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं मुखमग्रं ययोस्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानीम एवेति इत्यादिज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लुण्ठमभिधाय तां।
दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तया जगे ॥ ३७ ॥
भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि।
चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

इतीति। अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण सोल्लुण्ठं वक्रोक्त्यादिस-स्मितं यथा तथा तां भैमीं कलां वा अभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे मौनिनि सति दमयन्तीमुखादधीतं स्मितं यया नलवक्रोक्तिमाकर्ण्य हसद्भैमीमुखं दृष्ट्वा सञ्जातहासया भैमीमुखेनाधीतं स्मितं यस्याः, नलीयसोत्प्रासवचनात् स्वयं हसन्ती भैमीमपि हासयति स्मेत्यर्थः। तादृश्या वा तया कलया असौ नलो जगे, अभाणि। सोत्कण्ठनं तु सोत्प्रासमित्यमरः। उल्लुण्ठनमुल्लुण्ठः, भावे घञ्, तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं। मुखाधीतेति पञ्चमीति योगविभागात् समासः। पक्षे कर्तृकरणे कृतेति (पा०२।१।३२) तृतीयासमासः। असौ तयेति पाठे क्रियया यमभिप्रैतीति (पा०१।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं ॥ ३७ ॥

कस्मादस्माकमित्यस्योत्तरमाह ॥ भावितेति। हे राजन् त्वयेयं साधु सम्यक् भाविता सम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्त्तते नवोढत्वादधार्ष्ट्येन सलज्जा वर्त्तत इत्यर्थः। त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरन्तनो योऽनुरागस्तस्याहं योग्यं यथा तथा वर्त्तते बहुकालीनत्वेन हवशान्निशङ्कत्वादित्यर्थः। त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरन्तना-

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी।
कथं सम्भुज्यते बाला कथमस्मासु भाषता ॥ ३९ ॥

नुरागार्हमतिदृढप्रीतिर्यथा तथा वर्त्तते न तु त्वयीत्येकवाक्यता वा। तस्माल्लज्जावशाद्धाष्ट्यान्मय्युदासीना भवतीषु तु प्रीतिमती तव बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः। अथ च त्वयेयं साधु तर्किता साध्विति काका विपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः। यद्वा अकार प्रश्लेषेणासाधुतर्किता, खलु यस्मात् त्वयीयं नूतनानुरागा अतिदृढप्रीतिर्वर्त्तते, अस्मासु तु जीर्णानुरागयोग्यं यथा तथा अतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि। अतिपरिचयादवज्ञा इत्यादि न्यायादित्यर्थः। यतोऽस्मभ्यं दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वोक्तवचनात् त्वया सत्यमुक्तं इत्यर्थः। यद्वा सम्यक् भाविता भावं प्रापिता द्रावितेत्यर्थः यस्मात् त्वयि नवरागत्वाद्दृढप्रीतिः सती अस्मान्प्रति पुराणप्रीतिसदृशमतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि। तथा सम्यग्भाविता यथा त्वय्येव दृढप्रीतिः सती अस्मान् सर्व्वथा न गणयतीत्यर्थः। तस्मादस्मान् वृथैव उपहससीति भाव इति सोल्लुण्ठं ॥ ३८ ॥

अन्वयाचीत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति।

बालां बलान्न भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया।
भुञ्जीत चेत्रपाभीतित्याजनक्रमभङ्गुरां ॥

इत्यादि स्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा

नवपरिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं सम्भुज्यते, अपि तु विरागोत्पत्तिभिया बलादुपमर्दनं कथं विद्ध्यते, अत एव त्वया सम्भुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु त्वत्कृतरतत्वादेव किञ्चिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः। अथ चैवं वक्रोक्तिः कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा सम्भुज्यते, अपि तु सामस्त्येन भोगो न क्रियत एव, किन्तु स्मरशास्त्रवित्त्वात् स्वल्पमेव भुक्त्वा मुच्यत इत्यर्थः। अत एवास्मासु किं भाषतां, अपि तु अतिपीडनाभावान्न किञ्चिदप्यस्मासु भाषते। या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते सैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यत इत्यादि वदति, न तु सामिभुक्तमुक्तेत्यर्थः। अथ च कामशास्त्रज्ञेन त्वया बालाऽपीयमेतन्मनोऽनुकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषतां अपि तु न कथञ्चिद्भाषते कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः। बाला हि कामशास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि भोगं सहते तथाप्यतीव लज्जालुत्वात् सम्भोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः। तस्मादुभावपि वञ्चकौ युवामस्मान् वञ्चयथ इति भावः। अथ च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोढेयं बाला केन प्रकारेण सम्भुज्यते स्मर चिन्तय तं प्रकारमित्यर्थात् रात्रौ कृतमेव सम्भोगमकृतमेव कथयसि, सम्भोगप्रियेण स विस्मृतोऽतः स्मरेति काकूक्तिः। कथञ्चेयमस्मासु भाषतामपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः। अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्ता अनया रहस्यमस्मासु कथितं किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः। अथ च

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।
प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि तु अनुचितमेतत् विदुषाऽपि त्वया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि तु भाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ३९ ॥

आलीरियमलीकवागित्यंशस्य, आह स्मेत्यत्र तन्मृषाभूदित्यस्यांशस्योत्तरमाह॥ नासत्येति। हे देव राजन् जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वा त्वां असत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति किन्तु सत्यवादिनमेव वदन्ति। यद्वा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषणं यस्य तं तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्यास्तादृश्यसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् किन्तु सत्यवादिन्येव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः। तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमेवेति भावः। अथ च वक्रोक्तिः, त्रयो लोका यं त्वामसत्यभाषिणं न गायन्ति, अपि तु असत्यभाषिणमेव गायन्ति। यद्वा आ ईषदपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृतवादिनस्तवान्यथालपनात् सत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किन्तु असत्यवादिन्येवोचिता। कृतमपि सम्भोगमहं न कृतवानिति वदसि तथेयमपि रात्रौ कृतमपि सम्भोगं नेति वदति योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः, इति द्वावपि प्रति सोल्लुण्ठं। भो राजन् त्रयोऽपि लोका नासत्यवदश्विनीकुमा-

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव त्वमेव सः ।
त्वद्वस्थितिभूर्यस्मान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥
सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।
त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथं ॥ ४२ ॥

रवन्मुखं यस्य तमतिसुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्यथाऽनुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात् किन्तु सुन्दरतरवदनेव योग्या स्यात्, तथा च त्वन्मुखवदेवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥ ४० ॥

आह स्मेत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह ॥ मनोभूरिति। अस्याश्चित्ते मनोभूः कामोऽस्तीति सत्यं, हे देव किन्तु त्वमेव स मनोभूः न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः। कुतः, यस्मात् कारणात् सख्या भैम्या मनः दिवानिशं तवावस्थितेर्भूः स्थानं। कामपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनोभूः स्थानं यस्य, अस्याश्चेतसि सुन्दरतरो मनोभूस्त्वमेव वर्त्तसे नान्य इति ॥ ४१ ॥

यद्यहमेव कामस्तर्हि मद्विषयेऽस्याः कामो नास्तीति नलोयावान्तरच्छलाशङ्कानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्यैवोत्तरमाह ॥ सत इति। अथाथवा स मन्मथो सख्याः भैम्याश्चित्ते सतो वर्त्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिबिम्ब एव न तु स्वतन्त्रो बिम्बरूपः, प्रतिबिम्बस्य स्वच्छ एव मुकुरादौ भवतीति भैमीमनसः स्वच्छतरत्वं द्योतितं। कुत एतदित्याशङ्कान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति। अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्तर्ह्यतनोरशरी-

कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभयोभयोः।
त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवां ॥ ४३ ॥

रस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यादपि तु न कथञ्चित्, ऐलनामत्यादीनां सशरीरत्वात् त्वया सह सारूप्यं युज्यते, अयं त्वतनुस्तस्मादस्य प्रतिबिम्बत्व एव त्वत्सारूप्यं युज्यते। प्रतिबिम्बमेव ह्यशरीरमपि तुल्यरूपं भवति। तस्मात् प्रतिबिम्बस्य बिम्बं विना स्थातुमशक्यत्वान्मनसि तव धारणात् सारूप्यं त्वत्प्रतिबिम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः। बिम्बत्वे अनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिबिम्ब एवायमित्यनुमानं ॥ ४२ ॥

क इति। अथ चोभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया हेत्वाऽत्र द्वयोर्मध्ये स्मरः कः त्वं नलश्च क इति सादृश्यात् सन्देहे सति अत्रास्मिन् सन्देहे सति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाषतया सेयं भैमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते धत्ते। सर्व्वो ह्यतिसदृशयोः काचमण्यादिपदार्थयोः सन्देहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं काचमपि न मुञ्चति। तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति त्वय्येव साभिलाषतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः। त्वदर्थमेव धारयति न तु कामार्थं त्वामिति भावः। त्वयेति पाठे त्वया हेतुना याऽर्थिता तयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात्।
शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृगंशेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥
विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः।
स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

पूर्णयेत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्वयीति। पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्त्तमानत्वस्य दर्शनाद्धेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिया त्वां दृगंशेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति। न तु पूर्णया द्विलोचन्या, त्वयि न्यस्तेति अनुरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति दृशोरतिसौन्दर्य्यञ्च सूचितं। सुन्दरवस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयं इति च सूचितं। शङ्कयेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

नालोकत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ विलोकनादिति। विलोकनात् प्रभृति अनया प्रथमं त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वं अस्याश्चक्षुषोः संलग्न एवासि। त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत् किञ्चिदपीति। अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः। एवं सति मद्वचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्का अविश्वासश्चेत्तर्हि एतदीयचक्षुषोर्मध्ये अहं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवावलोकय एतदीयचक्षुषी पश्य अहमत्र वर्त्ते इत्यनुभवेनैव निर्द्धारयिष्यसीत्यर्थः। स्वेनालोकने हेतुमाह। परवाचि को नाम प्रत्ययो विश्वासः, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः। दृश्यकनीनिकायां सम्मुखं दृष्टुमवश्यं प्रतिविम्बो भव-

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमं ।
त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

त्येवेति वक्रोक्तिः । अथच नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकज्जलवदीक्षितुमसामर्थ्यान्नालोकत इति त्वया सत्यमेवोक्तमित्यर्थः । अत्र चेच्छङ्का तर्हि स्वनेत्रलग्नमेव गोलकादि स्वयमालोकय तदा ज्ञास्यसि, यतः परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात् आरभ्यार्थयोगे पञ्चमी ॥ ४५ ॥

रागं दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्क्रममारभ्योपक्रम्य तद्व्याजेन मे हृदयस्य मनसोऽथ च वचसस्त्वय्येवं अनेन प्रकारेण रागोऽनुरागोऽथ च रक्तिमा, एतादृशी वागुदितैव, साक्षात् यद्यपि नोक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं ह्यनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गरागलेपनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्त्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर एव प्रकटीकृत इति भावः । हृदयस्यैवेति पाठे त्वय्येवेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो न तु वाचिकः । सख्यादौ तु वाङ्मात्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । उदितैवेति पाठे तूत्प्रेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्यमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्व्वमपि रात्रिवृत्तान्तमस्मान् बोधयतीति दृष्टैव वक्ष्यसीति सूचितं ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती ।
अक्षसूत्रं सखीकण्ठश्चुम्बत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥
अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।
स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

कां नामन्त्रयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनसेति । अयं सख्या भैम्याः कण्ठो मनसैव भवतो नलेति ते नाम तदेव कामसूक्तं स्मरस्य प्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतं अस्यास्तीति तादृशः सन् एकावलिच्छलात्, एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजात् अक्षसूत्रं पद्माचादिरचितां जपमालिकां चुम्बति। भर्तृनामग्रहणनिषेधात् 'साहस्रं मानसो जपः' इति मानसजपे फलविशेषश्रवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया त्वन्नामैव मनसा जपतीति भावः। नलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकान्नाम्नः कामसूक्तत्वं ॥ ४७ ॥

अस्या पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । महता नितरां गौरवयुक्तेनाय च महापरिमाणेन भवता त्वया वयस्यायाः भैम्या हृदि अध्यासितेऽधिष्ठिते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसम्मान्तौ स्थातुमशक्तौ स्तनौ हृदयात् वहिर्देशे निष्क्रान्तौ, इति वयं ब्रूमहे सम्भावयामः। यदाप्रभृति त्वं चित्ते लग्नस्तदाप्रभृत्येवैतौ वहिर्दृश्येते तस्मात् पूर्व्वमन्तराऽवस्थितत्वाद्बहिर्न दृश्येते त्वदधिष्ठानानन्तरं तु वहिर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् न तु कुचयोस्तस्मादस्मानेवं प्रतारयसीति भावः। अन्योऽपि महताऽ

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीड़ितौ व्रणितौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ ह्रिया ॥ ४९ ॥

धिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्तो वहिर्निर्गच्छत्येव। वहिरपि यदादि त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गताविति भावः। अध्यासिते हृद्यन्तरसम्भ्रान्ताविति वान्वयः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह॥कुचाविति। दोषेणोज्झितौ निर्दोषावथ च दोषायां रात्र्यां कूर्पासेन त्यक्तौ, तथा वृहन्तावतिपीवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्द्दितौ व्रणितौ नखैश्च चतयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने ह्रिया हेतुना आवृतौ वस्त्रेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं चूचुकाग्रं कथं दर्शयतां अपि तु न कथञ्चित्। रात्रौ हि सम्भोगसमये निर्विघ्नं स्तनदर्शनं भवेत् दिवा तु ह्रिया नखचतादिसम्भोगचिह्नदर्शनभिया च वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम चूचुकाग्रस्यापि दर्शनं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः। दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिनप्रकाशसम्बद्धौ, अत एव ह्रिया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव तयोर्युक्तमित्यर्थः, इति वा। वहिःस्थितं त्वाम्प्रति वैमुख्यासम्भवात् हृदयस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति ह्रिया पराङ्मुखत्वाद्वा भैम्या कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः। स्वाश्रयभूतस्य भैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः। न हि कुचौ हृदस्य सम्मुखौ भवतः। अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो धनादिग्रहणेन पीडितो नाशादिकर्त्तनेन कृत-

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः।
ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननां ॥ ५० ॥
बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः।
चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥
ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं।
दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

अणो लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति। अणितौ तारकादित्वादितच् ॥ ४९ ॥

इतीति। कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं चरद्भिरतिमधुरैः सूक्तैः शोभनवक्रोक्त्यादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः सञ्जातगाढप्रेमभरोऽसौ नलः उन्नमितं पाणिना ऊर्द्धीकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीं हे भैमि इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ। उन्नमितेति ज्वलकलेति (सि॰कौ॰चा॰१२५ पचे) मित्वपक्षे ह्रस्वः ॥५०॥

बभाविति। पत्युः करोऽरविन्दमिव बभौ। किङ्कुर्व्वन् प्रेयसीवक्त्रमुन्नमयन्। किम्भूतमरविन्दं चिरेण बहुकालेन वैरं विस्मृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं सन्धानं येन, अभूतोपमा। चन्द्रकमलयोः सदा वैरित्वं ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति। नलोक्तिकलोक्तिवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन ह्रीणा स्मयमाना चातएव लज्जावशेन स्मितञ्च नलेन द्रष्टव्यमिति बुद्ध्या वा, अत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती तदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत्। अत्युच्चैर्मु-

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितं ।
परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

देऽभूदिति वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा नितरां हृष्टोऽभूदिति भावः ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्त्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रोक्त्यादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आह स्म । विलासाय स्पृहेरीप्सितः (पा० १।४।३६) सम्प्रदानत्वं । सहप्रियः वोपसर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) पाक्षिकत्वात् सादेशाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति । हे कले इयं तव वयस्या अस्य वर्त्तमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात् प्रयततां । कोऽपराधो दिनस्येत्यत आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्राविव नोऽस्माकं निशि चुम्बन इति पठितस्य धातोरर्थमत्र दिने नाचरति, रात्रौ यथा मां निःशङ्कं चुम्बति तथा भवतीभ्यो लज्जया दिने नेति दिनस्यापराधस्तस्मात्तस्यापराधं क्षमस्वेति प्रार्थित इत्यर्थः । व्यवस्यतामिति पाठे आत्मनेपदं चिन्त्यं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।
तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभीकृत्य पराभूतः, एवमपराधश्चेन्मन्यते तर्हि तस्य भैमीमुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्योऽथ च सम्पदोऽपि तेन कृताः । अनेकापकारकारिण्येकस्मिन् पराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महानुपकार एवेति त्वन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकत्वादिनेनोपकार एव कृतो नापकारस्तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति मन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्व्विति भावः । एकस्मिन् धर्षितापाये बहूनामपकारिणि बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बध इत्युक्तेः । तत्कान्ता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्बन्धात् सलक्ष्मीकाणां कमलानां, अथ च शतसंख्यानि बहूनि पत्राणि वाहनानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृत्ताश्छिन्नाः । रात्रौ सङ्कोचकरणात् दिनेन तु त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो धर्षितश्चन्द्रेण तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्य्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्यर्थः । त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि छिन्ना अपि तु न, किन्त्वतिवृद्धिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्व्ववदेवापराधो नास्तीति काकुर्वा । त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि दिनेन तिरस्कृतस्तर्हि दिनमित्राणां कमलानामपि श्रियस्तेन त्वन्मुखेन छिन्नाः, स्वकान्त्या

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया।
प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥
निशि दष्टाधरायापि सैषा मह्यं न रुष्यतु।
क्व फलं दृश्यते बिम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

तेषां निःशोभीकरणात् वैरं निर्यातितमेवेति दिनस्यापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

लज्जितानीति। हे कले अनया मयि विषये तावल्लज्जितानि लज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव। यतो रात्रौ क्रीडितया कृतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्य्यया, तत्तस्मात् सम्प्रति तानि लज्जितानि यत् पुनः प्रत्यावृत्तानि तत् कं प्रति उद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ, मयाऽस्याः सुरतचातुर्य्यधार्ष्ट्यं बहुवारं दृष्टमेव। त्वामेव प्रति इयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति॥ निशीति। सैषा निशि दष्टः अधरो येन तस्मादपि मह्यं न रुष्यतु न कुप्यतुः, यस्मात् पक्वबिम्बी फलं दृश्यते आस्वाद्यते, कीराय शुकाय बिम्बीलता क्व कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि। किन्तु स्वसम्बन्धेन शोभाहेतवे तस्मै स्पृहयत्येवेत्यर्थः। दन्तक्षते कृतेऽपि मणसम्बन्धवशान्नितरामधरशोभाकारित्वेन मह्यं प्रसाद एव युक्तो न तु कोप इति भावः। रुष्यतीति पाठे सिद्धवत्कारेणोक्तिः। मह्यं कीराय च क्रुध द्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७॥

सृणिपदस्तुचिह्ना श्रीचोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।
पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तन्नृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥
अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।
मूर्द्धा किमपराद्धं यत् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं ॥ ५९ ॥

सृणीति । एतस्याः कुचाभ्यां सृणिपदं अङ्कुशाघातचत-मेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ चाङ्कुशाकारनखपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्या सा कुम्भिनःकरिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा सम्पच्च यस्माचोरिता, पश्य, एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं यदि नास्ति तर्हि त्वमेव विलोकय । तत्तस्मान्नृपो दण्ड्यदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्तेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयामि, अपि तु पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपनखचतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते । ममापराधो नास्तीति भावः । अङ्कुशो स्त्री सृणिर्द्वयोरित्यमरः । सृणी कृदिकारादिति (पा० ४।१।४५ वा०) ङीप् ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽपराध्यतु, अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्द्धा पुनः किमपराद्धं यो मस्तकः प्रणामहेतुनाऽस्याः पादौ चुम्बितुं स्प्रष्टुमपि नाप्नोति, नमस्कर्त्तुमपि न ददाति कोऽपराधो तेन कृत इति पृच्छेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।
वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरं ॥ ६० ॥
सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषतां ।
ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्य्यते कुतः ॥ ६१ ॥

अपराद्धमिति । भवद्वाणीश्राविणा त्वद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धं को वाऽपराधः कृत इति कले त्वं भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा साम्प्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुरं ब्रूते तस्मादपराधः सम्भाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्परुषं भाषते । अथच वीणाकोकिलयोःस्वरे यस्मान्माधुर्य्यं नास्ति तस्मात् पश्चादागत्य निभृतं मयाऽसमक्षभाषमाणाया भवत्या भारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्याभयेनेति । सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलालापापेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्य्यं मया बहुनुभूतं, इदानीन्तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमस्ति इति । परुषं निष्ठुरं च क्रिया विशेषणं । परुषं निःस्नेहं निष्ठुरं सतिरस्कारं । कलकण्ठी अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५४। वा०) ङीप् ॥ ६० ॥

सेति । हे कले सेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य भाषतां कथयतु । अस्मासु विषये अनुमताऽङ्गीकृता ममता स्वीयतामतिः पुनः कुतः प्रस्मर्य्यते विस्मर्य्यते इति त्वं पृच्छ । इयं च

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात्।
सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद तां॥ ६२॥
अहो मयि रहोवृत्तं धूर्त्ते किमपि नाभ्यधाः।
आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये॥ ६३॥

त्वयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः। राज्ञो रतानुकूल्यमाचरितमनया इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्याचर्य्यत इति भाव इत्युपालम्भनभङ्गिः। प्रशब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता॥ ६१॥

अथेति। अथ नलोक्त्यनन्तरं सा कला भैम्याः उपवदने वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात् तस्या भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं सन्निधाप्य सन्निहितं कृत्वा तां जगाद। अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव कर्णं भैमीमुखसमीपे कृत्वा अनन्तरञ्च तद्वचः प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमी-कर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः। कथकानुकथक-जातिः। उपवदनेऽव्ययीभावे सप्तम्या अम्भावाभावः। सन्निधाप्य हेतुमण्ण्यन्ताल्ल्यप्॥ ६२॥

अहो इति। हे धूर्त्ते वचनचतुरे त्वं मयि विषये रहो-वृत्तं एकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अल्पमपि च नाभ्यधाः, अहो आश्चर्य्यं एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टे-त्यर्थः। त्वं आस्व तिष्ठ तिष्ठः, यद्यपि त्वं नाचकया, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सत्यं सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये

स्मरशास्त्रमधीयाना शिक्षिताऽसि मयैव यं ।
अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्चिता तथा किञ्चिद्रच-यिष्यामि यथा नल एव स्वयं त्वदीयसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति मां वञ्चयित्वा कथङ्कारं स्थास्यसि क्व यास्यसि चणमात्रं स्थिरा भवेति सरोषोक्तिः। सभ्यमिति पाठे आभिधापये नलं सभ्यं जानीहीत्यर्थः। आश्वसभ्यमिति पाठे इमं भूपमेव तमेवेदम-सभ्यं सभायां जनसमक्षं वक्तुमनर्हं तद्रहोवृत्तमाश्विदानीमेवा-भिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः। भूपं अकथितञ्चेति (पा॰ १।४।५१) कर्म्मत्वं अभिधापये अभिपूर्व्वाद्भाषणार्थाद्धधातेर्हेतुमणि चि णिचश्चेति (पा॰ १।३।७४) तङ् ॥ ६२ ॥

स्मरेति। स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं अधीयाना पठन्ती त्वं तत्र प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसम्भोगं मयैव शिक्षिताऽसि। स दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निषा-द्यापि मम पुरस्तात् किमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः। नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव पुरस्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वञ्चनचतुराऽसीति भावः। स्मरशास्त्रं नलोकेति (पा॰ २।३।६९) षष्ठीनिषेधः। दम्पत्यो-र्भावः सम्भोग इति यावत्। पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा॰ ५।१।१२८) यक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती।
वादं वादं मुहुश्चक्रे हुं हुमित्यान्तरान्तरा॥ ६५॥
अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी।
सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपं॥ ६६॥

मौनिन्यामिति। सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्त्यामेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी मां प्रति किमपि वदतीत्यहं शृणोमीति नलम्प्रति प्रकटयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चिदुक्त्वोक्त्वा अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये मुहुर्मुहुः हुं हुं इति शब्दं चक्रे। वदत्यचिक्रीत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं पूर्व्वरङ्गभूतमलीकमेव श्रवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः। वादं वादं आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति (पा॰ ३।४।२२) द्विर्वचनञ्च॥ ६५॥

अथेति। अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरं असौ कला नृपं अभिसृत्य भैम्याः सकाशान्नलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमेव अवोचत्। किम्भूता, अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यशंसति वर्णयति तच्छीला विपरीतसुरतमपि करोषि साम्प्रतं नितरां धृष्टा जातासीति भैमीकर्णे प्रेमभाषणं कुर्व्वाणा, अत एव सख्या भैम्या लीलाम्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य रतिप्रागल्भ्यं नलेन शंसयति तच्छीलेति च। शंसिनी केवलाद्धेतुमण्णन्ताद्वा शंसेस्ताच्छील्ये णिनिः॥ ६६॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थना क्रुधा ।
यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया कोऽनैष नैषधः ।
शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयं ॥ ६८ ॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

दृष्टमिति। हे महाराज सार्व्वभौम इयं नलाय सम्भोगं वितरेति त्वदर्थं त्वत्सम्भोगसम्बन्धितया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्मा-ज्जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघातप्रकारेण यत्ताडयति, यद्वा यच्च भ्रुवा कटाक्षेण तर्ज्जयति भीषयते तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः। त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा तत्र मां कथं प्रवर्त्तयसीति मां ताडयति भ्रूक्षेपेण चेतः परं मा वादीरिति तर्ज्जयती च तत्त्वं पश्येति भावः दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ॥ ६७ ॥

वदतीति। हे राजन् इयं इति वदति। इति किं हे कले यदर्थमर्थनां त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिह्नेन अचिह्नि निर्द्धारितः, तर्हि कः अयं शक्रः स्वयंवरणकाल इव माया नलरूपं कृत्वा स्वयमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थमर्थनां कुर्व्वन्त्या मम कर्णे इति वदति ॥ ६८ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रप्रमाणमाह ॥ स्वर्णदीति। इयं स्वर्णद्यां मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मनो दानं, दिवः स्वर्गात्ते

भाषते नैषधच्छायामायाऽमायि मया हरेः ।
आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥
सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तव ।
जम्भारित्वं कराम्भोजाद्दम्भोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

भूमिं प्रति आगमनञ्च तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति। न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीस्वर्णपद्मिनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने च सामर्थ्यं दृष्टं। तस्मान्नलरूपं धृत्वा पूर्व्वं इन्द्र एवायमागत इति। एतदर्थं मास्प्रत्यर्थना त्वया कर्तुमयुक्ता इतीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः। स्वर्णदीति पूर्व्वपदात्संज्ञायामग इति (पा॰ ८।४।३) णत्वं ॥ ६९ ।

भाषत इति। हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य छायाया कान्तेः माया कापट्यं मया स्वयंवरकाले अमायि ज्ञातेति इयं भाषते। स्वयंवरकाले तव परस्त्रीलाभावात् नलरूपं धृतं, इदानीन्तु परस्त्रीत्वभियैवं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सती इयं भैमी अहल्यायां गौतमपत्न्यां तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नयो यया एवंविधोऽयमिति चाह ब्रूते। परस्त्रीत्वभीतिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना नं कार्य्येति मां प्रति भाषत इति भावः। नैषधस्येव छाया यस्यामिति मायाविशेषणेन पृथग्वा ॥ ७० ॥

सम्मिति। कुशाग्राभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्व्वभौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणो युक्तात् कराम्भोजाद्धेतोस्तव

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।
शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥
इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निह्नुतीकृतकैतवाम् ।
वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

जम्भारित्वमिन्द्रत्वं सम्भावयति, तर्कयति न ह्यनिन्द्रो वज्रहस्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात् कुशाग्रबुद्धित्वमस्याः ॥ ७१ ॥

अनन्येति । तस्माद्धे राजन् त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि न तु छद्मना, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्व्यतिरिक्तः साक्षी यासु युवाभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशी रहःक्रिया एकान्तक्रीडाः साक्षात् स्वयमेवाथ च व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आख्याय प्रकटं कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयभयं त्वं नुद निराकुरु एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वा अस्माकमेतस्याश्च सन्देहमपनुदेत्यर्थः । सत्यनैषध इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तया कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतवद्योतकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादिन्द्रत्वनिश्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निह्नुतीकृतं आच्छन्नं कैतवं छद्म यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रभ्रान्त्यैवेयं चुम्बनादि न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः सन्दिहानः स नलः भैमीभ्रान्तिनिरासार्थं शशंस रहोवृत्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ प्रयार्पणात् ।
यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति । हे भैमि छद्मना निद्रालुर्निद्राणा अलीकमेवाङ्गीकृतनिद्रात्वं मया नाभौ प्रयस्य करकमलस्यार्पणाद्धेतोः आनन्देन सात्त्विकभावेनोल्लसन्ति लोमानि यस्याः मत्करनाभिस्पर्शेन जातरोमाञ्चा सती पद्मयुक्तनाभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि सञ्जाता, तत् स्मरसि । पाणिरोमाञ्चसम्बन्धात् सकण्टककमलसम्बन्धसम्भावनया पद्मनाभीत्वं तव यज्जातं तत्स्मरेत्यर्थः । नलपाणिः पद्मस्थानीयः रोमाञ्चश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च विकसितकमलदलतुल्यरोमाञ्चोद्गमात् पद्ममिव नाभिर्यस्यास्तादृशी जाताऽसि तत्स्मर । प्रयार्पणं रोमाञ्चोद्गमे हेतुः । अथ च नाभौ प्रयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यसि । पद्मनाभी भविष्यसीति च्विः । तत् स्मरसि नाभौ करकमलधारणाच्छ्रीविष्णुर्जाताऽसि । न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमलमस्तीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति बुद्ध्या वसनस्रंसनार्थं नाभिसमीपं मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विकरोमाञ्चा जाताऽसि तत् स्मरेति भावः । आनन्दोल्लासि लोमेति निद्राया अलीकत्वं द्योतितं । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाञ्चोद्गमो भवति । भैमीपक्षेऽपि पद्मनाभीति च्विः । स्मरतियोगेत्वभूतेप्यभिज्ञावचने ल्टट् । लदानन्देति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।
सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि म्रदि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥
स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।
अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

जानासीति । हे म्रदि सुकुमाराङ्गि शीघ्रद्राविणि च भैमि मया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलितचित्ता त्वं, अतिम्रदुत्वात् सम्पूर्णसम्भोगोपमर्दासहतया तव खेदो भविष्यतीति भयात् सामि अर्द्धं भुक्तैव अप्राप्तसुरतावसानैव यत् मुक्ताऽसि तज्जानासि स्मरसि । सामिभुक्ता सामीति (पा॰ २।१।२७) समासः ॥ ७५ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजिं सङ्ग्रामं जित्वा त्वां आशामुखेनेतः प्राप्तोऽहं नमस्काराथं चालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरणस्पर्शिनि तव करे अङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वयसम्बन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदाश्लिष्यं आलिङ्गितवान् तत्स्मर । जनसमक्षं साक्षादालिङ्गनस्यानौचित्यात्प्रवासोत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन त्वत्पाणिपीडनवशात्त्वदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । आश्लिष्यं श्लिष आलिङ्गने लुङुत्तमैकवचने ङ्लेः क्सः विभाषासाकाङ्क्ष इति (पा॰ ३।२।११४) वैकल्पिकत्वादडभावः ॥ ७६ ॥

वेत्थमानेऽपि मत्त्यागदूना स्वं माञ्च यन्मिथः ।
मद्दृष्टाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥
प्रसृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।
अहप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबन्तव ॥ ७८ ॥
त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थितां ।
स्मरेः स्वहृदि यत् स्मेरसखीः शिल्पं तवाब्रुवं ॥ ७९ ॥

हे भैमि माने प्रणयकलहे सत्यपि मत्कर्म्मकत्यागेन दूना क्षणमात्रमपि मद्विरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं स्वं पुंरूपं माञ्चालेख्ये पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभवन्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चित्रलिखितयोरावयोरन्तरा मध्ये तुलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यसि तद्वेत्थ जानासीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रसृतमिति । हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः मोहनकारिणा कामबाणेन मोहितो निरस्तविवेकोऽहं तवाधरपानेषु अहप्तः सन् तव रसनां जिह्वामपिबं तत्त्वया तावत् शाकल्येन प्रसृतं । जिह्वाग्रलेहनमपि कामशास्त्रोक्तमिति ॥ ७८ ॥

त्वदिति । अहं स्वहृदये तवालिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादार्द्रस्यासृग्धकरुधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्कस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव स्मेरसखीः हास्यपरास्तव सखीः प्रति तव शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्म्माणं यद-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रुषेक्षितः ।
वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलं ॥ ८० ॥
वेत्थ मय्यागते प्रेक्ष्य यत्त्वां पश्यति हार्द्दिनि ।
अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

ध्रुवं तत्स्मरेः चिन्तयेः । स्मेर इति पाठे स्मेरः सन्नहमित्यर्थः, सखीः मुख्यं कर्म्म । शिष्यमिति अकथितञ्चेति (पा॰ १।४।५१) कर्म्मत्वं ॥ ७८ ॥

त्वयेति । मधुगोष्ठ्या मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रुषा रोषकषितया दृशा ईक्षितो ऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्वात् स्खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्द्ध्ना यदस्खलं यदपतं तद्वेत्सि जानासि । स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवान् अस्मि तत्स्मरेत्यर्थ-इति भावः । मध्येमधुगोष्ठि पारे षष्ठ्या वेति (पा॰ २।१।१८) समासः ॥ ८० ॥

वेत्थेति । मयि प्रेक्ष्य विजययात्रां कृत्वा आगते एव हार्द्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलिं सखीं आलिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा हर्षेण किल विलासप्रकरणव्याजेन यत्त्वां अचुम्बीः तद्वेत्थ स्मरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा सप्रेमभरं यत् सूचितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । हे हार्द्दिनि इति भैमीसम्बुद्धिर्वा । प्रेक्ष्य प्रपूर्व्वादृशेः क्त्वापि यजादित्वात्

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाङ्गवदानने।
निक्षिप्यायाचिषं यत्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः॥ ८२॥
चित्ते तदस्ति कच्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा।
प्रागभावाधिगमागःस्थे त्वया शम्बाकृतं चतं॥ ८३॥

सम्प्रसारणं। हार्द्दिनि हृदयस्य हृल्लेखेति (पा० ६।३।५०) हृद्भावः॥ ८१॥

जागर्त्तीति। अहं ताम्बूलस्य चर्व्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमुखात् सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्ड्यं इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्ताः ताम्बूलफालिकाः मदीयाः पुनर्मह्यं देहीति याचितवान् तत्र विषये स्मरणकारणभूतो भावनाख्यः संस्कारो जागर्त्ति स्फुरद्रूपो वर्त्तते स्मरसि किमित्यर्थ इति प्रश्नः॥ ८२॥

चित्त इति। मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सत्यां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिः तद्रूपे आगस्यापराधे तिष्ठतीति एवम्भूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुखहेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात् क्रुधा मध्य एव सुखजन्याद्रोषाद्धेतोः नखजं चतं त्वया यत् शम्बाकृतं। प्रथमं फालकृष्टे चेत्रे पुनरपि सीतावदारणवत्प्रथमकृष्टभूम्यां पुनः कर्षणवत् प्रथमकृतनखचतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखचतं यदारोपितं तत्ते चित्ते अस्ति कच्चित् तत्स्मरेत्यर्थः। शम्बाकृतं द्वितीये स्यादि-

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोः।
स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः॥ ८४॥
क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं।
दर्शिताधरमद्दंशा ध्याय यन्मामतर्ज्जयः॥ ८५॥

त्यमरः शब्दाकृतं कृञो द्वितीयेति (पा०५।४।५८) डाच् लक्षणया प्रयोगः॥ ८३॥

स्वेति। स्वीयस्वीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्त्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोर्वामदक्षिणकुक्षिपरिवर्त्तनशीलयोर्न तु यथावस्थितयोः सम्मुखयोरेवैवम्भूतयोः आवयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तवैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखसुखित्वं वा तत्स्मर। सम्मुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्त्तिनोर्द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्पराङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनिमयपूर्व्वकमेव पार्श्वपरिवर्त्तनेनैव वैमुख्याभावान्निद्रासमयेऽपि साम्मुख्येन यदावयोर्मैत्र्यं तत्स्मरेत्यर्थः। स्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिर्त्तनं वाऽन्योन्यसाम्मुख्यमेव भवतीति सर्व्वसाक्षिकं। सौख्यं स्वार्थे भावे वा ष्यञ्॥ ८४॥

क्षणमिति। सदस्येव सभायामेव वर्त्तमानाऽपि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्य्यान्तरदर्शनपराणि कृतानि ईक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणं अवसरं नृत्ताद्युत्सवं वा प्राप्य मह्यं अङ्गुल्यादिना दर्शितोऽधरे वर्त्तमानो मद्दंशो मत्कृतो दन्तव्रणो यया एवम्भूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः

तथाऽवलोक्य नीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात्।
करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे।
न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥
तदध्येहि म्रुषोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः।
तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणं ॥ ८८ ॥

ध्याय स्मर। विमनितेति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६। वा०) णिचि णाप्रातिपदिकेति सि० कौ० चु० १५१ इष्टवद्भावाट्टि-लोपः ॥ ८५ ॥

तथेति। तथाऽधरदन्तक्षतदर्शनपूर्व्वं तर्जनप्रकारमालोक्य लीलाब्जनालस्य कराभ्यां भ्रमणरूपाद्विभ्रमात् तद्व्याजात् प्रणा-मप्रसादाञ्जलिवन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ कुर्व्वता मया कोपत्याजनपूर्व्वं यत्प्रसादिताऽसि तदध्येहि स्मरेत्यर्थः। इक् स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति। त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानं अन्यस्त-करजं अक्षिप्तनखक्षतं प्रायो बाहुल्येन न स्मरसि। अहमपि मदीयपाणिपद्मे त्वत्कृतं तृषाच्छेदकं तत्ताम्बूलदानं अक्षिप्त नखक्षतं यथा तथा बाहुल्येन नैव स्मरामि किन्त्वन्योन्यवीटि-कादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारोपितनखक्षतमेव सदा ताम्बूलदानमावयोस्तत्स्मरेति भावः ॥ ८७ ॥

तदिति। कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्षमित्यादिम्रुषोद्यं

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्द्वितीयरतासहा।
शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी॥ ८९॥
भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ।
सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरुषः स्मरेः॥ ९०॥

अलीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्त्तित्वेन गतस्य मे अग्रे लीलयैव स्वभावेनैव यत्तृणं अच्छिनः चिच्छेद तदध्येषीति पूर्व्ववत्, अद्यप्रभृत्यलीकभाषिणस्तवाहं न काऽपि त्वं मम न कोऽपि इति मैत्रीविच्छेदकसूचकं वा तृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्व्वन्ति तद्वदत्र त्वयाऽपि कृतमिति स्मरेत्यर्थः। मृषोद्यं राजसूयेति (पा० ३।१।११४) निपातः॥ ८८॥

स्मरसीति। हे प्रेयसि बालत्वात्सौकुमार्य्यविशेषाच्च यत् द्वितीयरताभिलाषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासहा तथा पिकवन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री ग्रीष्मर्त्तुसम्बन्धिनी रात्रीति उपालब्धा सोपालम्भमामन्त्रिताऽसि तत्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः। शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतेनैव जातप्रभातत्वात्, द्वितीयसुरतासहा। वसन्तनैकट्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्त्तत इति। तत्रापि प्रभाते कोकिलालापो भवतीत्यर्थः। यद्वा वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानामभावतः पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणः अपिकास्तन्नादयुक्ता॥ ८९॥

भुञ्जानस्येति। मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं

स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राद्धमिति स्तुवन् ।
स्वनिन्दा रोषरक्तात्तु यद्भैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

निम्बं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं सम्भाव्य अनुमाय कोपवशात् पुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेविषती पात्रे परितः क्षियन्ती त्वं स्वरुषः स्वीयात् कोपात् स्वकोपस्य वा स्मरेः, मधुतरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्तर्हि मदीयापेक्षयातिहीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति सम्भाव्य बहुतरनिम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारंवारं अतिकटुनिम्बातिदानेन त्वत्कोपान्मां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः। वसन्ते च जना निम्बं भुञ्जते। परिवेविषती परिवेषणार्थात्परिपूर्व्वाद्विषेः शता । श्लाविति (पा० ६।१।१०) द्विर्वचनं, स्वरुषः अधीगर्थेति । षष्ठी (पा० २।२।५२) कर्म्मत्वविवक्षया द्वितीया वा ॥ ९० ॥

स्मरेति। शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा किमपि भक्ष्यमास्वाद्य एतत् सर्व्वातिशायिरसं अमृतस्याविद्यस्तया त्वया साधितं किमिति स्वादातिशयात् अतिस्तुवन् वारंवारं तदेव वर्णयन्, अहं सर्व्वातिशायिरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ अधरस्यापि सर्व्वमधुरवर्गान्तःपातितया निन्दापर्य्यवसानान्मदपेक्षयाऽप्येतदधिकरसमिति अयं वर्णयति। ननु तर्ह्ययमद्यप्रभृति अयमेतदेव रसयतु मम तु कयाऽप्यनेन न कार्य्यमिति स्वनिन्दया रोषस्तेन रक्तात्तवाधरात् पुनर्यद्भैषं भीतवानस्मि तत् स्मर । कोपेन लौहित्यं युक्तं त्वदधरकल्पशार्करवर्णनया कुपितया

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तृप्तवान्।
न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥
कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति।
मया विहितसम्बुद्धी व्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ९३ ॥

त्वया अधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यद्भैषं तत्स्मरेति भावः। शार्करं विकारे संस्कृतार्थे वा अण्, अधरात् भीत्रेत्यपादानत्वम् (पा०१।४।२५) ॥ ९१ ॥

मुखादिति। मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं त्वदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अतृप्तवान् असमाप्तचुम्बनेच्छुः सन्नहं स्मरमन्दिरं यत्त्वदङ्गं पाण्यादिना प्रतिबन्धाल्लज्जातिशयाद्वा गोपितत्वात्तच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिः चुम्बतु इति अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तन्न दत्तवती तत्स्मरेति भावः। चक्रवर्त्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तं अत एव सा धन्येति भावः। मुखाक्षिकचा कुचनाभिमूलवराङ्गभागाश्चुम्बनस्थानानि ॥ ९२ ॥

कमिति। त्वं कमपि तं अनिर्वचनीयं लोकोत्तरपुरुषायिताख्यं स्मरकेलिं कामकेलिं स्मर, यत्र कामकेलौ पुंस्त्वारोपेण भवन्नित्येवं पुंलिङ्गोचितसम्बुद्ध्या मया विहिता सम्बुद्धिर्यस्याः सा त्वं व्रीडिता स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यासकौशलाद्यद्विपरीतसुरतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः। केलौ पुंस्त्वं पूर्वं दर्शितं ॥ ९३ ॥

नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाम्बुना।
स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितं॥ ९४॥
स्मर तन्नखमत्रौरौ कस्तेऽधादिति न मृषा।
ह्रीदैवतमलुम्पं यद्व्रतं रतपरीक्षणं॥ ९५॥

नीलदेति। तत्रोक्तरूपे पुरुषायिते ललाटकपोललिखितपत्रवल्लीसम्बन्धिना मदेन, कस्तूर्य्याक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमाम्बुना आचिवुकं हनुभागमभिव्याप्य नीलत् नीलवर्णं भवत् उपरिस्थितत्वादधोविलोकयतो मुखस्य कस्तूरीमिलितेन गलता श्रमजलेन चिवुकसम्बन्धस्यौचित्यान्नीलं भवत् एवम्भूतं। अधोभागे वर्त्तमानस्य मम हृदि वर्त्तमाने मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणं विपरीतरताचरणसमये तल्लक्षण उत्सवे वा उचितमुक्तरीत्या योग्यमथ च पुरुषायितक्षणे तादृशस्य श्रमजलस्य चूचुकातिवाहित्वेनोचितं दृष्टं स्वमास्यं स्मर। मदो रेतसि कस्तूरी गर्व्वे हर्षेभदानयोरित्यभिधानान्मदसदृश एकदेशलक्षणया मृगमदवाची। नीलत् आचारक्विबन्ताच्छता। नीलवर्णधातुरिति केचित्॥ ९४॥

स्मरेति। अहमत्र स्थिते तवोरौ को नखमधाद्दत्तवानिति मृषाऽसत्यभाषी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परीक्षणं परीक्षाकरणं ब्रह्मचर्य्यरूपं रतिप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं यदलुम्पं निर्वर्त्तितवान्, तत्स्मर। परपुरुषसम्बन्धशङ्कोत्पादनार्थं मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृते सुरतप्रतिबन्धकमनु-

वनकेलौ स्मराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति- ।
देहि मह्यमुदस्येति मन्त्रिरा व्रीडिताऽसि यत् ॥ ९६ ॥
इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।
पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥
कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।
अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ९८ ॥

योगं यन्निर्वर्त्तितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । व्रतं यद्दैवतं भवतीति ह्रीदैवतमित्युक्तं ॥ ९५ ॥

वनेति । त्वं इति मन्त्रिरा यद् व्रीडिताऽसि तत्स्मर । इति किं । हे भैमि त्वं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतितं अश्वत्थदलं उदस्य पाणिना उत्क्षिप्य मह्यं प्रतिदेहीति अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलञ्च गुह्यमिति कामशास्त्रवचनात् भूपतिताश्वत्थदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद् व्रीडिताऽसि तद् स्मरेति भावः ॥ ९६ ॥

इतीति । सा भैमी प्रिये इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण तस्या रहस्यानि एकान्तरतवृत्तानि शंसति सति ह्रिया वशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्ये एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमयं सङ्गुप्तमपि रहस्यमस्यै कथयिष्यति तदनया अनाकर्णनीयमिति बुध्वा तस्याः कर्णौ पिधत्तेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

कर्णपिधानमेवोत्प्रेक्षते ॥ कर्णाविति । भैमीकरावेव कोक-

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युरालपितं ह्रिया।
पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ९९ ॥
तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि।
आरात्तत्त्वमबुध्वाऽपि सख्यः सिस्मियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

नदे रक्तोत्पले अपि कर्त्तारौ सख्याः कलाया नेत्रे एवासितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यन्त्रयती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्म्मभूतौ अपीडयतां नु। कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इव भैमीकररक्तोत्पले अपि साजात्यान्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुध्येव स्पर्द्धयेव वा भैमीकरकोकनदे अपि तत्कर्णौ पीडयामासतुः किमिति भावः। सवर्णयोः साहाय्यकं स्पर्द्धा च युक्ता। पीडयती वा नपुंसकस्येति (पा०७।१।७९) नुमभावः ॥ ९८ ॥

पुनरन्यथोत्प्रेचते ॥ तदिति। वैदर्भी सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पूर्व्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यं एतत्कर्णाभ्यां सकाशात् बहिर्मा गादिति अभिसन्धिना अभिप्रायेणेव ह्रिया पिदधौ आच्छादितवती। अन्यदपि गोप्यवस्तु भाण्डे निक्षिप्यान्यो मा ज्ञासीदिति तद्द्वारं पिधीयते ॥ ९९ ॥

तमिति। आराद्दूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तत्त्वं नलहासकारणमबुध्वाऽपि सिस्मियिरे जहसुः। कस्मिन् सति। नले तं पूर्वोक्तं प्रियाकेलिं आलोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चैस्त्वेन सह यथा तथा हसति सति। नलाट्टहासश्रवणमात्रेण सिस्मियिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥
तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।
आलोकादिव शीतांशोः कुमदश्रेणिजृम्भणं ॥ १०२ ॥
प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरं ।
सख्यास्तासु स्वपत्नायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

दम्पत्योरिति। ताः सख्य एव धरायां उर्व्वश्याद्यप्सरसः तयो-र्द्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन मुखानिलैः सुरभीणि स्मि-तान्येव पुष्पाणि ववृषुः सर्व्वा अपि सख्यस्तावुभौ क्रीडावशा-ज्जहसुरित्यर्थः। मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितं तयोः षष्ठ्यतसर्थेति (पा० २।३।३०) षष्ठी ॥ १०१ ॥

तदेति। अस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतांशोरालोकात् सकाशाज्जातं कुमुदश्रेण्यां जृम्भणं विकास-नमिवाभासत । तदस्येति क्वचित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रतीति। अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विज्ञा अतिचतुरा कला तासु सखीषु मध्ये स्वपत्राया निजमित्रभूतायाः कस्या-श्चित् सख्याः स्वरं हास्येन विकस्वरं सुव्यक्तं, अत एव सोऽयं मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकज्ञा-नविषयं कृत्वा, जातं बलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणार्थं सम-हायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि। मत् पक्षीयाऽत्र विद्यतेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोचयिष्यति,अवशिष्टञ्चाकर्णयिष्यतीति साऽऽश्वस्ताऽ

साऽऽह्वयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते।
पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४॥
साऽशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि।
कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कृशोदरी ॥ १०५॥

भूदिति भावः। अन्योऽपि केनचित् प्रतिबद्धः स्वपचीयं दृष्ट्वा जातबलो भवति। सखीस्वरश्रवणन्तु कर्णपिधानात् पूर्व्वमेव ज्ञातव्यं अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः। भैमीकरयोः कोमलतरतया कर्णनिविडपीडनसामर्थ्याभावेन वा स्वरश्रवणोपपत्तेः। तथ्यज्ञा इति च पाठः ॥ १०३ ॥

सेति। अथ स्वपचीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्वसखीं उच्चैस्तारस्वरं यथा तथा आहूय इति ऊचे। इति किं दूरस्थत्वात् हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि एहि समीपमागच्छ। आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीः अमृतप्रवाहरूपा वाणीः पिब सादरमाकर्णयेति। स्वर्गेऽपीन्द्रमृतपानमेव, नलपरिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

सेति। कलयाऽऽहूता ऽनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकट्यरहिताऽपि यत्र स्थितौ किञ्चित् श्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता कृशोदरी सा कलासखी तस्य वचोभागमवशिष्टमंशं अशृणोत् कलाकर्णयोर्भैम्या पिहितत्वादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाशेषमशृणोदित्यर्थः। का कमिव। कृशोदरी कृशमध्या अल्पजनेति यावत्। एवम्भूता बदरी कल्पग्रामनाम्नो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वन्त्या नैषधाभिधाः।
नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०६ ॥
प्रतिबिम्बेङ्गितैः सख्या मुखाकूतकृतानुमा।
तद्व्रीडाद्यनुकुर्व्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिस्था तमिव, वदरिकाश्रमस्थो लोकः मुनिजनस्थानभूतः कल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं शृणोतीति तैर्थिकप्रसिद्धिः॥ १०५ ॥

अथेति। अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापश्चाद्भागे स्थितायास्तया कलासखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैषधस्याभिधा वचनानि शृण्वन्त्याः तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्धासकोपाभिव्यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिबिम्बवशादाकलयदज्ञासीत्, ददर्शेत्यर्थः। नलेन कलासखीं प्रति रहस्ये उक्ते भैम्या हासकोपादिचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिबिम्बितां सा कला ददर्श न लशृणोदित्यर्थः॥ १०६ ॥

प्रतिबिम्बेति। प्रतिबिम्बे ईङ्गितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः स्वपचसख्या वा मुखाकूतैः व्रीडाहास्यादिसूचकमुखसङ्कोचविकासादिचेष्टितैः कृता कृता अनुमाऽनुमितिर्यया तादृङ्मुखविकारदर्शनात् प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवं कृता नलवाक्यार्थसम्भावना यया सा, तथा तस्या भैम्याः स्वपचसख्या वा नलवाक्यानुरूपव्रीडाद्यनुकुर्व्वती प्रतिबिम्बदर्शनादेवाङ्गसङ्कोचाद्यभिनयेना-

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽश्रुतवन्तमां।
मिथ्या वेत्थ गिरश्चेत्तद्व्यर्थाः स्युर्मम देवताः॥ १०८॥
मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्निविडपीडनात्।
व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुमुचिता प्रिया॥ १०९॥

नुकुर्व्वाणा दर्शयन्ती सती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि तत् व्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्सखीवद्दा नलवचनं शृण्वती-वात्ममानि भैमीनलाभ्यां सम्भाविता। व्रीडादि न लोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। अनुकुर्व्वाणा अनुपरा-भ्यां कृञ् इति (पा० १।३।७९) परस्मैपदविधानाच्छानजभावे ताच्छील्ये शचौ वा चानश्॥ १०७॥

कारमिति। सा कला तथा पूर्व्वोक्तभैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलमौलिमणिदृष्टं मुखव्रीडाहर्षाद्याकारं कृत्वा कृत्वा अनया सर्व्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्यूचे। इति किं। अहं भवदीयं सर्वं वृत्तान्तं सर्व्वमश्रुतवन्तमां नि-तरां आकर्णितवत्यस्मि, हे भैमि त्वं भवद्वचनश्रवणसूचिका मम गिरः मिथ्या चेद्वेत्थ जानीषे अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वद-तीति मन्यसे चेत्तर्हि अभीष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम गौर्य्यादीष्टदेवताः व्यर्थाःनिष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो मा भूवन्नि-ति मया शपथः क्रियते इति नलं प्रत्यवोचद्दा। अश्रुतवन्तमां तिङश्चेति (पा० ५।३।५६) तमप्॥ १०८॥

मदिति। इतीति युग्मम्॥ सा कला इति पूर्व्वोक्तं नलं प्रति

इति सा मोचयाञ्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात्।
पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः॥ ११०॥
श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालताम्।
जगाम झटितित्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः॥ १११॥

उक्ता सख्या भैम्याःकरग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात् सकाशात् कर्णौ मोचयाञ्चक्रे, अर्थाद्भैम्यैव प्रयोज्यया। तृतीयान्तस्तु स्पष्टार्थः। किम्भूतायाः। कर्णपिधानरूपान्मुधायासात् वृथाप्रयासात् निषेधिनो निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्यास्तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः। अपथरूपकलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात् तव पाणिपीडैव भविष्यतीति तत्कर्णौ मुञ्चति। नलवचनाद्भैमी तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः। इति किं। हे राजन् मत्कर्णपिधानवशात् कर्णभूषणानां निविडपीडनाद्धेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथिष्यमाणौ पीडां प्राप्स्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धुमुचितेति, कर्णपिधानफलं नास्ति, पिधानप्रयासो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः पीडा भविष्यति, इयं त्वया निषेद्धव्येत्यर्थः॥ १०८॥ ११०॥

श्रुतीति। ततः कर्णमोचनानन्तरं, ततो विस्तृतो, वा तस्याः कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचनाज्जातो यो यन्त्रादिस्वनः स श्रुत्योः संरोधान्निविडपीडनाज्जातो यो ध्वानः शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तरं समुत्पन्नो गुमगुमारव इति यावत्। तस्य छेदे विरतौ तालतां हस्ततालद्-

साऽपसृत्य कियद्दूरं मुमुदे सिस्मिये ततः।
इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥
अभिधास्ये रहस्यं तद्यदश्रावि मयाऽनयोः।
वर्ण्यताकर्णितं मह्यमेह्यालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

यवाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम। झटिति-मुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानयन्त्रादिशब्दः कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमगुमारवविरामज्ञापकोऽभूदित्यर्थः। एतच्च प्रत्यक्षसिद्धं ॥ १११ ॥

सेति। सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्भैम्युपवेशनस्थानाद्वा सकाशात् कियत्किञ्चिद्दूरमपसृत्य गत्वा मुमुदे सिस्मिये प्रतारणकौशलवशाज्जहास च तां स्वसखीं श्रुतनलवचनां एत्य इदं वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुच्चनीचैर्ध्वनिविकारैः कृपणभाषणैर्ययाचे, अवोचदिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्य इति। हे सखि मया अनयोर्यद्रहस्यमश्रावि अहं तं रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये। मत्कर्णपिधानानन्तरं अनयोः रहस्यं त्वया आकर्णितं तत्त्वं मह्यं वर्णय कथय, एहि शीघ्रमागच्छ विनिमीयतां परिवृत्तिः क्रियतां। मह्यं क्रियया यमभिप्रैतीति (पा० १।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं भिन्नवाक्यत्वादन्वादेशाभावान्न मयादेशः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने।
विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः॥ ११४॥
तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभ्यधान्निषधाधिपः।
आस्व तद्वञ्चितौ स्वस्त्रेन्मिथ्या शपथसाहसात्॥ ११५॥
प्रत्यालापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः।
प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य मृषोद्यता॥ ११६॥

वयस्येति। अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहूताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनाऽस्याः कलायाः अश्रुतमेवन्त्व-मामित्यादिप्राकूटश्रुतिः पूर्व्वकृतमिथ्याशिरःकम्पादिपूर्व्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्वः दृष्टं दृष्टं इति मिथोवचनपूर्व्वकं साश्चर्य्यौ तौ दम्पती शिरःकम्पितं कुरुतः स्म। नाटने चौरादिकान्नटेर्नपुंसके भावे ल्युट्॥ ११४॥

तथेति। निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण यां स्वपक्षभूतां आलिं प्रत्यालपन्तीं तां कलामभ्यधात् अवोचत्। हे कले मिथ्याशपथरूपात् साहसादविचारकारित्वा-द्धेतोः चेद्यद्यावां कर्णमोचनार्थमेव त्वयाऽलीकवचनोक्त्या वञ्चितौ प्रतारितौ स्वो भवावः तर्हि आस्व तिष्ठ तिष्ठ। तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा प्रतारनिमित्तां तर्ज्जनोक्तिमूचे इत्यर्थः॥ ११५॥

प्रतीति। कलाऽपि इमं नलं प्रति उद्दिश्य आलापीत्, अवोचत्, हे राजन् त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्य एतावत्सु दिनेषु मध्ये अद्यैव मृषोद्यता मि-

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं गमगुमारवं।
शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि॥ ११७॥
आमन्त्र्य देव तेन त्वां तद्द्वैयर्थ्यं समर्थये।
शपथः कर्कशोदर्कः सत्यं सत्योऽपि दैवतः॥ ११८॥

थ्याभाषणरूपः कलङ्को दोषः कुतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः सम्भावितः तत्कारणं कथयेति सत्यवादित्वाद्भैम्याः परिचारिकायाः ममालीकभाषित्वं सम्भावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः। भैमी रात्रौ वृत्तमपि सुरतमस्मदग्रे अवृत्तमिति कथयति परिजनस्य प्रभुसदृशो युक्तः। तथाचालीकभाषणं मम गुणा एव न तु कलङ्क इत्यर्थः। परिजनस्योक्ताविति वा पाठः॥ ११६॥

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति। सत्यमिति। अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितं अश्रौषं इति सत्यं, परं केवलं गुमगुमारवं न तु त्वद्वचनं। तथाच श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः। शपथकरणसमये शृधातोः सकर्म्मत्वेऽपि कर्म्माविवक्षया अहं शृणोमीत्येव वाऽवोचं न तु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यवोचं। शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात् सत्य एवेति। न कथञ्चिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः। अशृणवन्तामिति तत्रोक्तत्वादत्र शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं न तु भूतवर्त्तमानपरमिति ज्ञातव्यं॥ ११७॥

व्यर्थाः स्युर्ममेति देवताशब्दस्यान्यार्थत्वेन शपथो मया न कृत एवेति समर्थयते। आमन्त्र्येति। हे राजन् अहं तेन

असम्भागकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु मां।
हन्त सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवां॥ ११९ ॥

व्यर्था स्युरित्यादिना वाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य सम्बोध्य ताः श्रवणप्रतिपादिका अशृणवन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था अलीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्थ तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृणवन्तमामित्यादीनां त्वद्वचनश्रवणप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि। अथ च या गुमगुमारवरूपा अश्रौषं यास्त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरां अनुकरणशब्दत्वात् अर्थशून्यत्वात् निरर्थकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये पूर्व्वकृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलपसीत्यत आह।

सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्तति॥

इत्यादि मन्वादिवचनप्रामाण्याद्दैवतासम्बन्धी सत्योऽपि शपथो सत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव। परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः। अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती दैवते सत्योऽपि शपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्वादिभिरुक्तं तत्सत्यं। यस्माच्छपथभ्रान्त्या सम्प्रत्येव त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थ इति वा॥ ११८॥

इदानीं आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायादलीकभाषणेऽपि अदोषत्वमाह। असम्भोगेति। हे भैमीनलौ युवां

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मिथः।
मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु॥ १२०॥
अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा।
कर्णाद्द्वितीयतोऽप्यस्याः सङ्गोप्यैव यदश्रुवं॥ १२१॥

भैमी मह्यं स्प्रष्टुमपि न ददाति नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टा ऽपि इत्यसम्भोगकथारम्भैरन्योन्यसम्भोगाभावविषयवृत्तान्तारम्भैः मिथोऽनुभूतसुरतभरनिह्नवैः छला मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे प्रतारयथः। यत्तु पुनः, अहं कर्म्मीभूतौ युवां विप्रलभ्भे प्रतारयामि सेयमहं अनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काकुः। युवाभ्यामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न वञ्चनीयौ का वा रीतिरियं वञ्चनकरणसाम्यात् समदोषगुणौ युवामहं चेति भावः। अर्हन्तीति अर्हः प्रशंसायामिति शतरि उगित्वान्ङीप् नुम् युवां कर्तृत्वेन चावृत्त्या योज्यं॥ ११९॥

कर्ण इति। ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीसुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्य्यं कुर्व्वाणे च बहु नितरां स्मयमाने हसन्त्यौ च ते कलासखीलक्षणे सख्यौ भैम्या वा सहचर्य्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यं आचख्यतुः। चावन्योन्यसमुच्चये। अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां द्विरुक्तिः॥ १२०॥

अथेति। अथान्योन्यकर्णे तत्तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः सख्या कलयैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता हे दम-

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवं।
वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः॥ १२२॥
आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित्।
वयस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्रम्भमीदृशि॥१२३॥

यन्ति त्वं मे मह्यं मा कुप्य अहं यदब्रुवं तदस्या द्वितीयतोऽपि कर्णात् सङ्गोऽस्येवाब्रुवं, अस्या एकेनैव कर्णेन श्रुतं न तु द्वितीयेनेति लौकिकादाभाषणात् परिहासोऽपि। एवमिति पाठे एवम्प्रकारेण सङ्गोऽस्येति। कुप्य मे क्रुधद्रुहेति (पा०१।४।३७) सम्प्रदानत्वं मा निरनुबन्धकः अब्रुवं लङ्॥ १२१॥

प्रिय इति। अथ सख्युक्त्यनन्तरं प्रियः प्रियां आचष्टे इति ऊचे। इति किं हे भैमि त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः किन्तु मयि कदाचिद्विश्वसिहि सखीषु मैव विश्वसीः किन्तु मय्येवेति वा। यद्वा मा विश्वसीरेव॥ १२२॥

आलापीति। कलयाऽपि इयं भैमी मधुरकाकूक्त्या आलापि इत्युक्ता। इति किं। हे वयस्ये असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने वा त्वद्रहस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव। तत्तस्मादीदृशि एतत्सदृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्रम्भं विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया अयं सर्व्वस्याग्रे त्वद्रहस्यं प्रकटयत्येव, असभ्यश्चाज्ञोऽयमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव विश्वसीरिति। नालपति अपित्वालपति विस्रम्भमपि तु नेति काकुर्वा। आलपीत्यपि क्वचित्पाठः॥ १२३॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियां ।
भण भैमि बहिःकुर्व्वे दुर्व्विनीते गृहादमू ॥ १२४ ॥
शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।
चुलुकं तुच्छमुत्क्षिप्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

इतीति । नलस्तस्यां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रतिबन्ध्या व्युतिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति इत्यूचे । इति किं । हे भैमि अहं दुर्व्विनीते दुष्टे नितरां विश्वासघातिन्यौ अमू सख्यौ गृहाद्बहिःकुर्व्वे निष्कासयामि भण आज्ञापय । एतेन नलस्य सम्भोगेच्छा व्यज्यते तदर्थमेव कुर्व्व इति लट् । व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधानादूर्द्धकर्म्मलाभावात् उदोऽनूर्द्धकर्म्मणीति (पा०१।३।२४) तङ् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतोद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिर इति । अथोक्तविषयकथानन्तरं सुदत्या भैम्याः शिरःकम्पेन या सखीनिष्कासनस्यानुमतिरनुज्ञा तया कृत्वा प्रीणितो जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्क्षिप्य उदस्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थं अक्षिपत् । सख्योर्दुष्टत्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या तद्बहिष्करणमङ्गीकृतं, नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि सम्भोगेच्छयैवैते बहिष्कर्त्तुमिच्छति मत्सम्भोगोऽनुमतोऽस्या इति सन्तुष्टोऽत एव तन्निर्गमनार्थं जलं क्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तया सुदत्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं।
ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥
वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः।
एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥
तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः।
हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

तदिति। तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन चित्रे आश्चर्य्ये दत्तं स्थापितं चित्तं ययोस्ताभ्यां दूरेऽपि स्थिताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्व्वमाप्लावयन्ति तच्छीलैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वस्त्रस्य सेचनमार्द्रीभावोऽलम्भि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेणेति। अयं नलो वरुणवरेण सुलभैरनायासलभ्यैरम्भसां भरैः पूरैः तथाऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयं उरःस्थलमन्तरञ्च स्तिमितीचक्रे पूर्व्वमनार्द्रमप्यार्द्रीचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे वारिपूरसेकेनातितरां आश्चर्य्यं जातमित्यर्थः। तिमस्तिम आर्द्रीभावे ॥ १२७ ॥

तेनेति॥ क्लिन्नीकृत्येति॥ युग्मं॥ ततो जलसेकानन्तरं अयं नलः तेन तावता जलसेकेनापि गृहाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ अनिर्गच्छन्त्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तीं अदर्शयत्। हस्तेनेति पाठे कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेन, ननु तन्वि

क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितीकृते ।
सख्यौ सचौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥
अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियं ।
तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

त्वं मे पुर इमे सख्यौ पश्य। किम्भूते सख्यौ। अम्भसा कर्तृभूतेन करणेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्लिन्नीकृत्यार्द्रीकृत्य जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिव्राजिकात्वं प्रापिते। यतः सचौमभावे दुकूलसाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं ययोस्ते सूक्ष्मतरे वस्त्रे जलसिक्ते निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति तथा च नग्नप्राये एते सख्यौ ममाग्रे विलोकयेति तयोर्लज्जात्याग-द्वारा वहिर्निर्गमनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शयदित्यर्थः। दृशेर्बुध्यर्थत्वात् दमयन्तीमित्यत्र, अणौ कर्तुर्णौ-कर्मत्वं। जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्राव्राजिकास्त्र अता दृश्यौ तादृश्यौ कृते, अभूततद्भावे (पा० ५।४।५०) इति च्विः ॥१२८॥ ॥ १२९ ॥

अम्बुन इति। अदः जलं कर्तृ, अनयोः सख्योः पटावृतमप्यङ्गं स्तनजघनादिकर्म यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः नीरक्षीराम्बुशम्बरमित्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञत्वेनाथ च शम्बराख्यदैत्यभावेन मायेवाविरभूत् प्रकटाऽजनि। शाम्बरी हि माया अविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति। अत्रापि निर्जले जलदर्शनात् अनग्ने नग्नीकरणाच्चेयं शाम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदितिच्छलेन नलवचः कविवचो वा। एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १३० ॥

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।
चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥
ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।
तयोर्वीक्षारसात् सख्यः सर्व्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह । वासस इति । वा अथवा स्नानाद्य-ङ्गानां इयं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मव-स्त्रविशेषत्वेनाथचाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपानमत् समागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि च दृश्यते तर्हि तत्राम्बरत्वमेव हेतु-रित्यर्थः । किम्भूता । चारवः स्थूलतरनिर्म्मलमनोहरा मणयः मौक्तिकानि तेषां श्रेण्यः पङ्क्तय एव ताराणि नक्षत्राणि तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तदत्रापि वस्त्रावृ-तत्वेऽपि जलसेकाद्धारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्मादम्-म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं बहुधा दर्शितं ॥ १३१ ॥

ते इति । ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्गोप्याङ्गदर्शनरूपां निजावस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते सत्यौ ततस्तद्राजगृहात् निर्ययतुः, बहिर्निर्जग्मतुः । अन्या अपि सर्व्वाः सख्यः तयोर्जला-र्द्रीकृतवस्त्रयोः सख्योर्वीक्षारसात् दर्शनकौतुकातिशयात् तयोः पश्चात् क्रमान्निश्चक्रमुः ॥ १३२ ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि।
उपेच्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू॥ १३३॥
उच्चैरूचेऽथ ता राजा सखी यमिदमाह वः।
श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः॥ १३४॥

ता इति। ताः सख्यो वहिर्भूय गृहाद्बहिःस्थिता वैदर्भीमूचुः हे नीतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भैमि ते त्वया मर्मज्ञे त्वद्रहस्यवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनाऽपि पूर्वं यत्कृतं तत् कृतमेवेतःपरमपि यावद् दूरं न गमिष्यतस्तावत् पुनर्नोपेच्ये "विरोधयेन्न सर्व्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनम्। प्रसादयेदशक्यं तु" इत्याद्युशनः स्मरणात् मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीण-योपेक्षा नैव कार्य्या किन्त्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये वेत्यर्थः। मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो विकरोतीति नीतिज्ञत्वं तस्मा-देते आकारणीये प्रसादनीये वेत्यर्थः॥ १३३॥

उच्चैरिति। अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयोग्यं तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोचे। हे सख्यः वो युष्माकमियं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह, एताभ्यां मम मर्म रहस्यं श्रुतमित्येता-वन् मया तु पुनरनयोः सख्योर्मर्म गुह्यमङ्गं दृष्टं श्रुताद्दृष्टं बलव-दिति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न काऽपि मे भीति-रिति वक्ष्यमाणञ्च भैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः। राज्ञेति पाठे ताः प्रति राज्ञा, ऊचे इत्यर्थः॥ १३४॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः।
अभ्यषिञ्चद्विमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥
धौतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः।
मृषामषीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

मदिति। हे सख्यः वह्निर्निष्कासनाद्यनुमितिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्न कार्य्या, विरोधिनो हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः। किञ्च विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्याऽसत्यानाञ्च सिंहासने कपटासत्यसर्व्वाधिपत्ये अभ्यषिञ्चत्। योऽनयोर्जलसेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः। तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः ॥ १३५ ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते। धौतेऽपीति। कीर्त्तिधाराभिः कीर्त्तिपूरैः धौते अत एव चारुणि मनोज्ञे धवले एवंविधेऽपि द्विषच्चरिते मृषामष्याः लवैः लेशैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लिखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति अपि तु सर्व्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्व्वन्त्येवेति मद्विरोधितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः। अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते स्मरणीये कुड्यादौ मस्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति केचिद्द्विषः शिल्पिनो वा ॥ १३६ ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न किञ्चिद्ब्रूमहे बह्न ।
वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्व्वा निर्वासिता वयं ॥ १३७ ॥
स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।
कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणां ॥ १३८ ॥
अपयातमितो धृष्टे धिग्वामश्लीलशीलतां ।
इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

ते इति । ततस्ते सख्यौ इति आचचाते ऊचतुः । इति किं । आवां अन्यत्किञ्चित् बह्वधिकं न ब्रूमहे किन्तु यस्मै प्रयोजनाय सर्व्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्बहिर्निर्वासिता निष्कासितास्तदेव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्व्वेषामग्रे सुरतार्थं वयं निष्कासिता इति कथयिष्यावो न चान्यत्किञ्चिदिति ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौविदल्लैः करकम्पेन कृतामपि वारणां निषेधं न वित्तःस्म जानीतः स्म यस्माद्वर्षीयस्त्वेन वार्द्धकेन चलन्तः कराः येषां तैः वार्द्धकातिशयजनितदोषवशेन स्वाभाविककरकम्पनभ्रान्त्या कृतमपि निषेधं न वित्तः स्मेत्यर्थः । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते, इत्यमरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, इयसुनि प्रियस्थिरेति (पा० ६।४।१५७) वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपेति । हे धृष्टे अतिनिर्लज्जे सख्यौ युवामितो गृहात्

आह स्म तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।
ईदृग्भण्डसखी काऽपि निस्त्रपा न मनागपि ॥ १४० ॥

अपयातं निर्गच्छतं यस्माद्वा युवयोरश्लीलशीलतां ग्राम्यभाषण-सखीभावत्वं धिक् धिक् इति तैः स्थापत्यैरुक्ते गदिते सति ते सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायाञ्चक्रतुः, एवं उक्तवन्तस्ते कञ्चुकिनश्च पलायाञ्चक्रुः । तयोः पलायमानयोः पश्चात्त्वगन्ति स्म तयोर्भोगेच्छुतां ज्ञात्वा सखीतर्ज्जनव्याजेन तेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति व्यतिद्राते इति द्विवचनबहुवचनश्लेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते इति वचनत्रयेऽपि तुल्यं रूपं । द्रातेः परस्मैपदत्वादात्मनेपदं चिन्त्यं । व्यतिद्राति स्मेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवन्तश्च सर्व्वे व्यतिद्राति स्मेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आहेति । नलरतार्थं सर्व्वे निर्व्वासिता इति तयोः सख्योर्गिरा ह्रीणां लज्जितां अत एव नतमुखीं प्रियां इति आह स्म । इति किं । ईदृश्यश्लीलभाषणशीला भण्डा निर्लज्जाः सख्यो यस्यास्तादृशी काऽपि मनागपि निस्त्रपा निर्लज्जा न । अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति न्यायादनुरूपयो र्हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि लज्जां मुञ्चेति सकामस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि ईदृक् कलासदृशी न दृष्टा ॥ १४० ॥

'अहो नापत्रपाकान्ते जातरूपमिदं मुखं।
नातितापार्ज्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति। अहो भैमि ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्य्यं यस्यैवंविधं सदपत्रपाकं गतलज्जं न भवति किन्तु सलज्जमेव, स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः। नापत्रपाकमिति समासेनैकपद्यं वा। अथ च पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलभूतः पूगादियोगसञ्जातो रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत्, अत एव नितरां जातलावण्यं। अथ च सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जं। अहो चित्रम्, असुन्दरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति। इदन्तु सुन्दरमपि स्वं न दर्शयतीत्याश्चर्य्यं। अतिनम्रत्वान्मुखं किञ्चिदपि न दृश्यत इत्यर्थः। अथ च त्रपैवाकं दुःखमपगतंत्रपाकं यस्मादपत्रपाकं तादृङ्न भवति लज्जारूपदुःखसहितमत एव न जातं रूपं यस्य सुरतार्थं सर्व्वनिर्व्वासने ताभ्यामुक्तं लज्जातिशयान्मुखं नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः। अथ च पत्रयोर्मृत्पुटयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति यत्तदपत्रपाकं कृतपुटपाकमिति यावत्, एवम्भूतं सुवर्णमेव तव मुखमहो चित्रं मुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्य्यकारीत्यर्थः, यतः सलज्जमत एव नितरां तापस्य क्रोधाग्नेरर्ज्जने सम्पादने सत्यपि समत्वमश्लीलभाषणादिना सखीकोपे समुत्पादिते सत्यपि, इतो मुखात् सकाशात् दुर्व्वर्णानां परुषाचराणां निर्गमो न स्यात्

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुं ।
निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्य्यमसिस्वदत् ॥ १४२ ॥
न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च ।
स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमं ॥ १४३ ॥

कोपे सत्यपि लज्जाबाहुल्यात् सखीः प्रत्युत्तरमपि परुषं न भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थः। अथच कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतोऽतएव पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्यप्यस्मात् सुवर्णाद्दुर्वर्णस्य रजतस्य निर्गमो न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्टस्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टाश्रयस्य पूर्व्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव। तथा सति तापार्जनेऽप्यस्मान्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात् सपत्रपाकजातरूपं ते मुखमित्यर्थः। अथच वर्णसाम्येन सुवर्णसदृशं ते मुखं यद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्माद्दुर्वर्णं निर्गच्छत्येव। अतितापार्जनेऽपि ते मुखाद् दुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्चर्य्यमित्यर्थः। अत्युत्तमशोडशवर्णसुवर्णवर्णापरुषभाषिणी चासीति भावः। अपत्रपाक्रं पत्रे न कपीति (पा॰ ७।४।१४) ह्रस्वनिषेधः॥ १४१॥

तामिति। अथैष नलस्तां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तनुं शरीरं ददौ पृष्ठेन शय्यां पस्पर्शेत्यर्थः। तदालिङ्गनसुखवशादेव निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्य्यमसिस्वदत्, अनुबभूव च॥ १४२॥

न्यस्येति। स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्वकरं न्यस्य निक्षिप्य तथा

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन्।
तदुद्वहनकर्त्तव्यमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥
खिद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया।
फूत्कार्य्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्वकरस्य तस्याः करग्रहणे पाणिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे। स्तनजघनादिस्पर्शसुखानुभवादित्यर्थः। एतदेव विवाहफलं यत् स्तनादिस्पर्शसुखानुभवनं। अथच तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः ग्रहणं तज्जनितस्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे स्तनादिमर्द्दनमेव राजदण्ड इत्यर्थः। अथच स्वपाणेर्भैम्याः करे यद्ग्रहणं निरोधनं तज्जनितं तस्याः श्रमं सफलं चक्रे। कुचनीवीस्पर्शमात्रेण निर्वृत्तो न लज्जान्तरे करं निवेशितवान् न च सम्भुजे इत्यर्थः। एतच्चो-त्तरत्रसम्भोगनिषेधाल्लभ्यते ॥ १४३ ॥

स्थापितामिति। स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्था-पितां वक्षसि निवेशितां तां वहन् मुमुदे सुखातिशयाज्जहर्ष। स्पष्टमुत्प्रेक्ष्यते। आत्मनस्तस्या भैम्या उद्वहनं विवाहं प्रति अथचो-र्ध्वधारणं प्रति कर्त्तव्यमाचष्ट चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥ १४४ ॥

खिद्यदिति। स प्रियास्तनौ खिद्यन्तीभिः सञ्जातसात्त्विकखे-दाभिः कराङ्गुलीभिः लुप्तया कस्तूरीलेपसम्बन्धिन्या मुद्रया पत्रवल्लीरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये फूत्कार्य्यं महाकल-कलकथनीयं पीडनं मर्द्दनं ययोर्याभ्यां वा तौ चक्रे। भैमी-

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्व्वंस्तयेक्षितः।
सोऽवादीत्त्वां हृदिस्थन्ते किं मामभिनदेष न॥ १४६॥
अहो अनौचितीयन्ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत्।
अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम॥ १४७॥

कुचयुगले स्वरचितां कस्तूरीपत्रवल्लीरचनां प्रोञ्छितां दृष्ट्वा प्रियेण गाढमेतौ पीडिताविल्यन्योन्यमुच्चैः कलकलं सख्यो यथा फूत्कारं कुर्व्वन्ति, त्वत्तं कुचमर्दनं स्वयमेव यथा जानन्ति तथा तत्कुचौ ममर्देति भावः। लोकेऽपि स्वकृतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वा अन्यथाभावशङ्कया उच्चैः फुत्कारं कुर्व्वन्तीति॥ १४५॥

तदिति। तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कुर्व्वन्नङ्गसङ्कोचाभिनयपूर्व्वं शङ्कमानो नखक्षतपीडाविशेषादेव तया किञ्चित्कोपेनेक्षितः, हे भैमि एष नखस्ते हृदिस्थं मां किं नाभिनदपि तु मामपि व्यदारयदेव। अन्यथा कथं त्वदीये हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति॥ १४६॥

अहो इति। हे भैमि तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशितांग्रैर्मम नखैः शुद्धे निष्कपटेऽपि हृदि अशुद्धं रुधिरं वर्त्तते कल्प्यते यच्च तद्यथा तथाऽङ्को मयूरपदादिचिह्नमकल्पि आकारीति यत्सा इयं महती अनौचिती अहो चित्रं। कैरिव। दोषारोपरूपपरुषभाषणवशात् तीक्ष्णमुखैः दुःसहवदनैः खलैरिव। यथा खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशुद्धवत् सदोषे पुरुष इव अङ्को दोषारोपः कल्प्यते सा यथाऽनौचिती, नखक्षतेन रुष्टायाः स्वेनैव

यच्चुम्बति नितम्बोरू यदालिङ्गति च स्तनौ।
भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितं ॥ १४८ ॥
लीनचीनांशुकं स्वेदि दरालोक्यं विलोकयन्।
तन्नितम्बं स निश्वस्य निनिन्द दिनदीर्घतां ॥ १४९ ॥

नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः। अ-शुद्धवदिति पचे सप्तमीसामर्थ्याद्वतिः ॥ १४७ ॥

यदिति। हे भैमि गुणमयं सूक्ष्मं अत्युत्तरतन्तुकं ते वासः नितम्बोरू जघनमूरू च यद्यस्माच्चुम्बति स्पृशति तथा यस्माच्च ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात् कारणाच्छुभानां रमणीयानां दशानां प्रान्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः। यत्तदौ वासोविशेषणे वा। अथच यो गुणमयः शौर्य्यौदार्य्यादि-गुणपरिपूर्णो निर्दोषस्य शुभाया दशायाः पूर्व्वाचरितपुण्यपरि-पाकोपनतशुभग्रहयोगानुकूलसमयविशेषस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनञ्च भज-ते नान्य इति त्वन्नितम्बादिचुम्बनकारिणो मत्तोऽपि वसनमेव धन्यमिति भावः। नितम्बोरू प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव इति ॥ १४८ ॥

लीनेति। सात्त्विकस्वेदवशादतिसूक्ष्मत्वात् समच्छवीभूय लीनं संलग्नं चीनाख्यं अंशुकं यत्र, तथा स्वेदि सात्त्विकस्वेदयुक्तं अत एव च दरालोक्यं ईदृशं नितम्बं व्यलोकयन् स कामोन्मत्तो भूत्वा निश्वस्य दिने सुरतनिषेधान्निराशतया निश्वासमोच-नेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमि-

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकं।
चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलं॥ १५० ॥
न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथां।
तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत्॥ १५१ ॥

व्यतीत्यादिना निनिन्द। सुरतार्थं दिनावसानमभिललाषेत्यर्थः। कामपरवशत्वात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः॥ १४९ ॥

देशमिति। असौ प्रियादन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपवर्त्तिनं देशं कपोलचिबुकादिभागमेव पूर्व्वं दशनैर्ददंश, अनन्तरं तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपानस्यालीकमेव चापलं पुनरोष्ठचालनं चुङ्कारादित्वरां चकार। चापलस्यालीकत्वञ्च तादृगभिनयमात्रकरणात् तात्त्विकचापलकरणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाज् ज्ञेयं। सम्भुत्त्यातिशयाद् यावता क्षणेनाधरं चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः सन्नयमधर एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदंशादि चकारेति भावः। अतिरिरंसोरियं जातिः॥ १५० ॥

नेति। स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्व्वं प्रीतां प्रसन्नामपि तां इत्युक्त्वाऽकोपयत्। इति किं। हे चपलापाङ्गि अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्तोऽस्मि यतस्तस्मात् त्वं मम प्रसीद प्रसीद मह्यं सुरतं देहि देहीति दिने रन्तुमनुचितत्वात् कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः। प्रसादनमपि

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजं।
ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः॥ १५२॥
इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी।
झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः॥ १५३॥

कोपं विना न सम्भवतीति कोपसम्पादनं। शरव्यतामिति च पाठः। चपलापाङ्गि अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५४वा०१) ङीष्॥ १५१॥

नेत्रे इति। निषधनाथस्य नेत्रे पूर्व्वं प्रियाया वदनाम्बुजं ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशाद् घनं पीवरं जघनं इयतुः प्रापयतुः सुरतौत्सुक्यात् सादरं वदनादिक्रमेणालोकयदिति भावः। अम्बुजतटजघनपदैः सादरालोकनार्हत्वं सूचितं। घनपदं सादरालोकनद्योतनार्थं। क्रियाविशेषणत्वेन सर्व्वत्र वा योज्यं॥ १५२॥

इतीति। इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्व्वं जघने चिरकालं सादरदृष्टिस्थापनद्वारा धीरतया रतौत्सुकतयाऽस्य हठवृत्तौ बलात् सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना सम्भावयन्ती असौ झटिति सद्यःसद्यादुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय सोत्कण्ठं यथा तथा कलाद्याः सखीरन्वसरत्। सख्यनुसरणोत्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्य्यहार्षीदिति भावः। अतितरां रसपरवशता दोषाय रसत्यागश्च नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण सम्भोगशृङ्गारं परां काष्ठामापादयितुं श्रीहर्षेण भैमीनलयोर्भिन्नदेशावस्थायित्वकथनोपक्रमः कृतः॥ १५३॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दमन्दं वितन्वता ।
भैमीकुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५४ ॥
अपि श्रोणिभरस्वैरां धर्त्तुं तामशकन्न सः ।
तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥
आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यर्द्धगिरं प्रियं ।
स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

न्यवारीवेति । नलसम्भोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं शनैः स्पन्दगमनं वितन्वता स्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तुमददता सता भैमीशक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूपनिजशक्त्यनुसारेणैतौ रतिमुत्सृज्य द्वारदेशं गच्छन्त्या न गन्तव्यमिति न्यवारीव न्यषेधीव । निर्गताऽपि स्तननितम्बभराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं न शशाकेति भावः । कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । लोभिना अत इनी (पा० ५।२।११५) इनिः ॥ १५४ ॥

अपीति । स श्रोणिभरेण नितम्बभाराक्रान्तत्वेन स्वैरां मन्दगामिनीमपि समीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्तम्भवदुरू दीर्घौ च पीवरौ दोषौ बाहू यस्यैवम्भूतः सन् अङ्कपाल्यां धर्त्तुं नाशकत्, यतस्तस्या अङ्गसङ्गाज्जघनाङ्गस्पर्शाज्जातो निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः सात्त्विकस्तम्भवशात् तां धर्त्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्येति । असौ भैमी इति पूर्व्वोक्तप्रकारेणार्द्धगिरं वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वाऽधीरत्वेन हसित्वा नि-

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।
शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुं ॥ १५७ ॥

वृत्य परावृत्य वलितग्रीवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं देहली-बहिःप्रदेशमगात्। इति किं। हे तन्वङ्गि प्रियं आलिङ्गालि-ङ्गापरिपूर्णवाग् वाणी यस्य तमित्यर्थः। कामोन्मादबाहुल्येन गद्गदभिन्नस्वरतया आलिङ्गालिङ्ग मां सुखय पश्चाद्गच्छेति वाक्यशेषः। स्मितादयः सम्भोगशृङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽलङ्काराः ॥ १५६ ॥

प्रियस्येति। प्रियस्य तत्सम्भोगप्रातिकूल्यलक्षणमप्रियमारभ्य कृत्वा तद्वशादेवान्तर्हृदये दूनया उपतप्तया प्राप्तपश्चात्तापयेति यावत्। द्वारबहिर्देशं प्राप्तयाप्यनया प्रियस्यान्येप्सिताचरणा-नन्तरं तस्य प्रसादनमकृत्वैव सखीं प्रतिगन्तुमयुक्तमिति विचा-र्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके समर्थाऽभूत् तत्रैव तस्था-वित्यर्थः। सखीभ्यः सकाशान्निवर्त्तितुं नलं प्रति परावर्त्तितु-मपि न शेके यतः शालीनयाऽधृष्टयाऽतिसलज्जया, अस्मदुद्देशे नागताऽपि सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिष्यन्ति तथा च लज्जा स्यादिति भिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः। नलविष-यैव वा लज्जा। क्षणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तूष्णीं स्थितेति भावः। आलीभ्यः गत्यर्थकर्मणीति (पा० २।३।१२) चतुर्थी। निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात् पञ्चमी वा ॥ १५७ ॥

अकथयदथ वन्दिसुन्दरी द्वाः-
सविधमुपेत्य नलाय मध्यमह्नः।
जय नृप दिनयौवनोष्णतप्ताऽऽ-
प्लवनजलानि पिपासति चितिस्ते॥ १५८॥
उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात्।

अकथयदिति। अथ परिहासपूर्व्वं भैमीवहिर्निर्गमनानन्तरं पुरुषस्यान्तःप्रवेष्टुमशक्यत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं श्रावणीयत्वाद्वन्दिसुन्दरी विदग्धमागधवनिता द्वाःसविधं द्वारदेशसमीपमुपेत्य इति अह्नो मध्यं मध्याह्नमकथयत् व्यज्ञापयदित्यर्थः। इति किं। हे नृप जय सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व दिनस्य यौवनं मध्याह्नस्तत्सम्बन्धिनोष्णेन तप्ता, आतपसन्तापेन कृतसन्तापवती चितिः ते आप्लवनजलानि माध्याह्निकस्नानजलानि पिपासति पातुमिच्छति। माध्याह्निकस्नानावसरो वर्त्तत इत्यसूचयदित्यर्थः। मध्याह्नतप्तो हि जलं पातुमिच्छति। अकथयदिति लङ्। अचकथदिति पाठे एन्ताच्चङ्। नलाय क्रियया यमभिप्रैतीति (पा०१।४।३२।वा०१) सम्प्रदानत्वं॥ १५८॥

उपेति। अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्त्तमानमुपहृतं भागीरथ्याः सकाशादानीतं कम्बुच्छवि शङ्खधवलं अम्बु तव कृष्णतरकुटिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात् सम्बन्धात्, अनन्तरं सम्बन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमाऽतुल्यरूपा विषमा वा

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
समशमनस्वसमिश्रभावशोभां ॥ १५९ ॥
तपति जगत एव मूर्द्ध्नि भूत्वा
रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः।
पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

अतिकृष्णा वा शमनस्वसा यमभगिनी यमुना तया सह मिश्र-भावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या शोभा तां गङ्गायमुनासम्भूत-प्रयागकामनीकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति। शुभ्रतरस्य जलस्य कृष्णतरकेशपाशसङ्गे सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गा-जलेच्छां पूरय माध्याह्निकस्नानं कुर्व्विति भावः। अधिगङ्गं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५९ ॥

तपतीति। हे राजन्, अद्भुतोऽसह्यः प्रकृष्टस्तापः करौष्ण्यं यस्य स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्द्ध्नि भूत्वा तपति। क इव। त्वमिव। यथा अद्भुतः प्रतापः चात्त्रतेजो यस्य स त्वं विश्वस्य मूर्द्ध्नि चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या दीप्यसे तथे-त्यर्थः। मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्त्तत इत्यर्थः। अत एव पुर-मथनं हरमुपास्याराध्योपार्ज्जितैरिति शेषः। एवम्भूतैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्य्यमधरितं मस्तकोपरिभागाच्च्या-वितं तिर्य्यग्गगनभागे वर्त्तमानमेनं सूर्य्यं पश्य। देवपूजानन्तरं हि सूर्य्यो नमस्क्रियत इत्याचारात्त्वमप्यपराह्णे सूर्य्यं नमस्कुर्व्विति

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः।
पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्रागनिर्गतप्रेयसी-
प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान्॥१६१॥

भावः। अधुना तु लत्सदृशः यत्पूजाजनितपुण्यैस्त्वया जितोऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

आनन्दमिति। असौ भूपतिः स्नानाद्यर्थं वहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सकाशादुत्तस्थिवान्। किम्भूतः। द्राक् झटिति वहिर्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया परावृत्यागमनस्य बुध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति सम्भावनया तद्विलोकनार्थं पक्षद्वारदेशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्षीकृत्य प्रतिमुहुर्मुहुर्मुहुर्दृशं दिशन् ददानः, तथा प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तज्जन्येन खेदेन दुःखेनालसोऽपि तथा हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य मध्याह्नस्यासत्तौ, अतिनैकट्ये सत्यामपि हठं यथा स्यादेवं वलात्कारेण गतमप्यानन्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव, अर्चनादिरेव क्षण उत्सवस्तदासत्त्याऽपीति वा विरहखेदायासे सत्यपि नित्याह्निककाललोपभिया शिवभक्त्या च सानन्दवलाद्वहिर्निर्गत इत्यर्थः। श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसङ्गतिः सूचिता इति ज्ञेयं। प्रतिमुहुरित्यर्थे प्रतेर्मुहुः शब्देन सह सुपेति (पा॰२।१।४) समासः मुहुर्मुहुरित्यर्थः॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं ।
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१६२॥

समाप्तो विंशः सर्गः ॥

श्रीहर्षमिति। पूर्वार्द्धः पूर्ववत्॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविभिरक्षुण्णा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समासोक्त्युत्प्रेक्षादेश्च भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशेऽपूर्व्वरसादिमति महाकाव्ये विंशः सर्गः विंशतेः पूरणः व्यगलत् समाप्तिमितः। भणितौ। भाषितपुंस्कं विंशः तस्य पूरणे डटिति (पा०५।२।४८) डट्॥१६२॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे विंशः सर्गः॥

उत्तरनैषधचरित।

एकविंशः सर्गः।

तं विदर्भरमणीमणिसौधा-
दुज्जिहानमनुदर्शितसेवैः।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रै-
रात्मनः करदता पुनरूचे॥ १॥

इदानीं पूर्व्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नस्नानदेवपूजादिवर्णनार्थमेकविंशं सर्गमारभते। तमिति। विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौधान्मणिबद्धसुधाधवलितप्रासादात् सकाशादुज्जिहानं बहिर्निर्गच्छन्तं नलमनुलक्षीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना ज्ञापिता सेवा यैः, अवसरपर्य्यन्तं बहिःस्थितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रैर्नलहस्तावलम्बनार्थं निजकरस्यार्पणाद्धेतोरात्मनः स्वस्य करदता पुनरूचे पुनरुक्तीचक्रे इत्यर्थः। पूर्व्वं सर्व्वेऽपि राजानः बलिरूपकरसमर्पणात् करदा अभूवन्, इदानीन्तु सोपानमार्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिसमर्पणात् करदा जाता इति छलेनोत्प्रेक्षा। एतेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं द्योत्यते॥ १॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा
पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
तां प्यधत शिरसा खलु माल्यै
राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
द्रागुपाक्रियत तस्य नृपैस्त-
द्दृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।

तस्येति। खल्वितीव हेतोः अभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती राजराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसा माल्यैः शिरोधृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत आच्छादयति स्म। इति किं। चीनसिचयैः देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा सज्जिता आच्छादितापि सती पद्धतिः तस्य नलस्य पदयुगात् सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां भुवि गमनं युक्तं इति शिरोधृतपुष्पसंस्रंसनं यावद्भवति ताव-त्पर्य्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत् प्रणामं सर्व्वेऽपि चक्रु-रित्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागिति। अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्र-निरीक्षणं तल्लक्षणेन बहुमानेन कृतार्थैः सफलश्रमैर्नृपैः देशे भवं देश्यं स्वस्वदेश्यं स्वीयस्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वाऽपूर्व्वं दुर्लभं अत्युत्तमं, तथा यत्नेन बुद्धिपूर्व्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितै-र्वृत्तलोज्ज्वलत्वादिरमणीयकलादिगुणविशेषैरधिकं अतितरां चित्रमाश्चर्य्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्चर्य्यकारि-

स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्व्वं
यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रं ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-
भ्रूतरङ्गविनिवेदितदानं।
रत्नमन्यनुपढौकितमन्ये
तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

मणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शीघ्रं प्रणामानन्तरमव्यहितमेवोपाह्रियत उपदीकृतं। तत्र उपदीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान इति वा। केनेदमिदमानीतमित्यादरप्रश्नपूर्वं तेषु दृष्टिदानमेवेति वा यत्नेति पाठे यत् कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति किन्तु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेतद्रत्नमिति सम्बन्धः। देश्यं भवार्थे दिगादित्वाद्यत् दिश्यमिति पाठेऽपि, रत्नजातावेकवचनं, एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति। अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा नृपा अन्यनुपढौकितं उपदीकृतं तत्पूर्व्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजातमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त। किम्भूतं। अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्ग्या प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण भ्रूतरङ्गेण च एतस्मै एतद्देहीति सेवकान् प्रति एतत् त्वं गृहाणैतत् त्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य। अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु कोषागारे निवेशितवानि-

तानसौ कुशलसूनृतसेकै-
स्तर्पितानथ पितेव विसृज्य।
अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये
शैष्यकोपनमितानमितौजाः॥ ५॥

त्यनेनौदार्य्यातिशयश्चातुर्य्यञ्च सूच्यते। चतुरो हि तदीयमेव तस्मै न ददाति। अङ्गुल्यादिचालनेन आदानादिवेदनमीश्वरजातिः॥ ४॥

तानिति। अथ नूतनागतराजस्वीकृतोपदानानन्तरं चिरागतराजेभ्यो वितरणानन्तरं असौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूनृतसेकैः कुशलप्रश्नसम्बन्धिसत्यप्रियवचनामृतसेचनैः भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं भवतां कार्य्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सवङ्मानं स्वशिबिरं विसृज्य शैष्यकेन शिष्यभावेन प्रयोजकेनोपनमितान् समीपमानीतान् अस्त्रादिशिक्षार्थं समीपमागतानन्यनृपान् अस्त्राण्याग्नेयादीनि शस्त्राणि वाणादीनि तेषां खुरलीषु हस्तचरणादिसंस्थानचातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषयं कौशलमशिक्षयदित्यर्थः। क इव, पितेव। शैष्यकेति भावे षोपधाद्वुञ्। शिष्यतेति च पाठः॥ ५॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्रविचार-
श्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य।
स्वेदविन्दुकितगोधिरधीरं
स श्वसन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥
यक्षकर्दममृदून्मृदिताङ्गं
प्राक्कुरङ्गमदमीलितमौलिं।

मर्त्येति। स नल आप्लवेच्छुः जलावगाहनाय साभिलाषोऽभवत्। किम्भूतः। मर्त्येषु दुःप्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैः दुःप्रचर्य्यते दुःप्रचरं नलातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषं अस्त्राणां आग्नेयाद्यस्त्राणां विचारं मोचोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः प्रौढप्रतिभःशिष्यजनस्तत्समूहं चारुसम्यग्वा अनुशिष्य शिक्षयित्वा स्थितोऽनन्तरं श्रमवशाज्जाता ये स्वेदविन्दुकास्ते सञ्जाता यस्य तादृशो गोधिः ललाटं यस्य अत एव धीरं दीर्घं न धीरमल्पं श्वसन्। विन्दुकेत्यत्राल्पार्थे कन्। तारकादित्वादितच्। ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यक्षेति। उच्चकुचा अङ्गनास्तं बकुलपरिमलेनानुबन्धिताः मिलन्तो भृङ्गा येषु तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सिषिचुः अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः। किम्भूतं। प्राक् पूर्वं कर्पूरागरुकस्तूरीचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यक्षकर्दमेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा मृदु यथा तथा शनैः उन्मृदितं अङ्गं यस्य तथा पश्चात् कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया मीलितः सम्बन्धं प्रापितः

गन्धवारिभिरनुबधितभङ्गि-
रङ्गना सिषिचुरुच्चकुचास्तं॥ ७॥
भूभृतं पृथुतपो घनमाप्न-
स्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः।
सन्दधज्जलधरस्खलदोघ-
स्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्टात्॥ ८॥

मौलिर्यस्य कस्तूरिकानिर्व्वासिततैलशिरसमिति यावत्। तथा।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा।
कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यचकर्द्दमः॥

इति* विष्णुपुराणात्॥ ७॥

भूभृतमिति। अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साचार आप्तो हितः स्वकुलपरम्परायातः पुरोधाः पुरोहितः जलधराज्जलपूर्णात् स्वर्णकलशात् स्खलन् पतन्नोघः सन्ततधारापरम्परा यासान्ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरिष्टात् सन्दधत् प्रक्षिपन् सन् पृथुना तपसा चान्द्रायणादिजन्येन च पुण्येन घनं पूर्णं तं भूभृतं नलं स्नपयति स्म। पूर्व्वमुष्णोदकस्नानेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा सङ्कल्पपूर्व्वं शीतलोदकेन वेदोक्तमन्त्रस्नानमकारयदिति भावः। शुचिराषाढः पृथुना तपसा माघमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वादगहनं एवम्भूतं पर्व्वतमभिषिञ्चती विशिष्टा लहरीरुपरि धारयन्

* शबड इति पा०।

प्रेयसी कुचवियोगहव्यभुग्
जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत्।
स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं
तस्य गर्भधृतदर्भमराजत्॥ ९ ॥
कल्प्यमानममुनाचमनार्थं
गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि।
निर्म्मलत्वमिलितात् प्रतिबिम्बा
द्यामयच्छदुपनीय करे नु॥ १० ॥

मङ्गजलं विक्षिपन् आषाढः पृथुतपो येषां तैस्तपस्विभिर्घनं निरन्तरव्याप्तं पर्व्वतमभिषिञ्चतीति वा। तपा माघ इत्यमरः शुचिस्त्वयमाषाढ इति च॥ ८॥

स्नानक्रममाह॥ प्रेयसीति। स्नायिनो मन्त्रवत्तीर्थजलावगाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्व्वाणस्य करसरोरुहयुग्मगर्भयोस्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भौ येन एवम्भूतमराजत् शुशुभे। किम्भूतमिवोत्प्रेच्यते। प्रेयस्याः कुचवियोग एव हविर्भुक् तस्माज्जन्म यासान्ताः धूमविततीर्बिभ्रदिव दर्भाणां श्यामत्वाद्धूमविततित्वं युक्तम्॥ ९ ॥

कल्प्येति। अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्त्तुं वा कल्प्यमानं स्वीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकमध्यवर्त्ति गाङ्गं अम्बु कर्त्तृ निर्म्मलत्वेन मिलितस्तस्मिन् जातः प्रतिबिम्बो यस्यास्तां द्यां स्वर्गं उपनीय समीपस्थां कृत्वा हस्तप्राप्यां

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या
भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे
तं मृदो जलमृदुग्रहयालुं ॥ ११ ॥

कृत्वा करे आयच्छत् । दाण्दाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भानन्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वाद्दयितं प्रियं भर्त्तारं नलं स्नानकाले दमनस्य भगिन्या भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा धृतो रागो लौहित्यं यया अथ च सानुरागा सती ऊषरादिमृत्तिकानिषेधात्तत्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण शिथिलावयवाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीताः मृदो गङ्गादिमृत्तिका गृहयालुं गृह्णन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं तं अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । श्रौतमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु रक्तमृत्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुःप्रापं स्ववल्लभं भूरालिलिङ्गेति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याऽपि सपत्नीमुक्तं वल्लभं चिरात्प्राप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति कं सुखं लघीकृत्य सुखोद्रेकेनालिलिङ्गेति वा ।

शुक्ला विप्रस्य रक्ता तु क्षत्रियस्याथ मृद्विशः ।
मिश्रा शूद्रस्य कृष्णा तु क्रमान्मृद उदाहृताः ॥

इति स्मृतेः । अनुकं अनुकाभिकाभीकःकमिता (पा॰५।२।७४)

मूलमध्यशिखरस्थितवेधाः
शौरिशम्भुकरकाङ्घ्रिशिरस्थैः ।
तस्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्भैः
वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

इति साधुः । अनुकिमिति पाठे सर्व्वाण्यङ्गानि लघीकृत्य परि-रेभे किमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलेति । साग्रमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्द्ध्नि शुचि निर्म्मलं कुशाग्रसम्बन्धात् पवित्रतरञ्च मार्जनं मन्त्रं तत्सम्बन्धि वारि च करे विक्षिप्तं । कुविक्षेपे किम्भूतैः ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयो देवाः कुशे स्थिताः ॥

इति वचनान् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थितानां वेधःशौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डलौ अङ्घ्रौ पदाम्बुजे शिरसि च गङ्गा सर्व्वदेति पुराणप्रामाण्यस्थितेरेवम्प्रकारेण दर्भेषु सम्भवद्भिर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैर्वान्तमिव उद्गीर्णमिव कुशमूलादिस्थितब्रह्मादिदेवता यत्र करकादिनिष्ठगाङ्गतरङ्गभ्रष्टैरिव पवित्रैर्दर्भाग्रजलैः स्नानाङ्गभूतं मार्जनमकरोदित्यर्थः । कमण्डलौ करक इत्यमरः । वान्तं उद्गीर्णं यस्य विभाषेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायामिण्णिषेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये
मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य।
आपगा परिवृढोदरपूरे
पूर्व्वकालमुचितस्य सुधांशोः॥ १३॥
मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
विभ्रदभ्रविशदद्युतितारम्।

प्राणमिति। सुवर्णघटितमहापात्रस्थतीर्थलोपकल्पितसमन्त्रककरकृतावगाहनजलमध्ये।

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः॥ इति।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः कृतवतः जलमध्ये मुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुखश्वासनिरोधपूर्व्वं अघमर्षणं कृतवत इति यावत्। एवम्भूतस्यास्य नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वामिनः समुद्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्थनात् पूर्व्वकालं उषितस्य कृतवासस्य सितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्य्यमभजत् सागरोदरस्थचन्द्रतुल्यमभूदित्यर्थः। पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरोक्तेः प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेकवचनं चिन्त्यं। आयतवतः यमेः क्तवतुः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥ १३॥

मर्त्येति। मर्त्यलोकमदनो नलः दशदिश एव वसनं यस्य तस्य दिगम्बरस्य विधुमौलेश्चन्द्रशेखरस्य स्पर्द्धयेव अम्बरं वस्त्रं अथ

अम्बरं परिदधे विधुमौले
स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥
भीमजामनुचलत् प्रतिवेलं
संयियंसुरिव राजऋषीन्द्रः।

च गगनं परिदधे। अत्र कृतदशदिग्रूपविभागं गगनमुच्यते तेन गगनवसनस्येत्यर्थः। किम्भूतं। सदृशत्वं दशाभिर्दीर्घप्रान्ततन्तुभिः सह वर्त्तते तद्भावं अथ च दशभिःसहवर्त्तमानं तद्भावं दशत्व-सङ्ख्यायोगिदिग्विभागोपाधिरेव दशत्वसङ्ख्यायोगित्वं बिभ्रत् सद्-शत्वमुदितभाग्यत्वं बिभ्रदिति नलविशेषणं वा। तथा अभ्रव-दौचित्याच्छरन्मेघस्येवाभ्रका परिपर्य्या यस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेष-स्येव वा। विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य अत एव तारं सूक्ष्मतरं धवलद्युतिवत् तारश्चेति एकपद्यं वा अभ्रवद्विशदा द्युतिर्यस्य तद्भावस्तातामारात् आदत्ते तद्धवलतरं वा शरन्मेघवदभ्रक-द्रव्यवद्वा निर्म्मलाद्युतिर्यासां तादृश्यस्तारका यत्र। यद्वा अ-भ्राणि मेघा विशन्ति अत एव मेघावृतत्वाद्द्युतयः कान्ति-रहितास्तारका यत्रेति वा। अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदध इत्यर्थः ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्ते शिवकामयोर्विशे-षात् स्पर्द्धा युक्ताः। अभ्राणि विशन्तीति पक्षे द्वितीयेति योग-विभागात् समासः॥ १४॥

भीमजामिति। राजऋषीणां सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः स नलः उत्तरी यस्योपरितनवस्त्रस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन

प्राववार हृदयं स समन्ता-
दुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
स्नानवारिघटराजदुरोजा
गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
केशशेषजलमौक्तिकदन्ता
तं बभाज सुभगाप्लवनश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वक्षःस्थलं समन्तात् प्राववार ववन्ध पिदधे च। किम्भूतं। यतः प्रतिवेलं वारं वारं भैमजामनुलक्षीकृत्य अनुरागातिशयाच्चलदभिमुखं धावत्। किम्भूत इव तद्धृदयं संयियंसुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव क्षणमात्रं त्वया न गन्तव्यमिति गाढं सयत्नं कर्त्तुमिच्छति वा स्नात्यादावेकवाससः कर्म्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं। अन्योऽप्यन्यत्र गमनोत्सुको बलाद्रज्ज्वादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः। राजा ऋषिरित्यक इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति। सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती आप्लवनश्रीः स्नानलक्ष्मीस्तं बभाज सिषेवे स्नानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः। किम्भूता। स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजन्तौ उरोजौ कुचौ यस्याः सा तथा ऊर्द्धवृत्ततिर्य्यगर्द्धचन्द्राकाराः वर्णानां क्रमात्तिलका इति दक्षवचनात्। ललाटे धृतो गौरमृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोपीचन्दनादिरचितो वर्त्तुलस्तिलकः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवस्त्रैर्न मार्ज-

श्वैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-
स्वादुताप्रमुदितां चतुराचीं ।
वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं
घ्राणमस्य सलिलघ्रमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वेधस्नानानन्तरं वस्त्रादिना केशमार्जनस्य निषेधात् केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलबिन्दवस्त एव मौक्तिकानि दन्तास्य यस्याः, यद्वा जलमौक्तिकानि मुक्तावत् स्थूलजलबिन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवम्भूता रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः। अन्याऽप्येवंविधा तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

श्वैत्येति। श्वैत्येन शैत्येन च जलदैवतं येषां तैराप्यैः तज्जलदैवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया मधुररसतया च जलगतत्रिशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसलक्षणस्तस्त्रविषयलाभेन प्रमुदितां अतितरां सन्तुष्टां चतुराचीं इन्द्रियचतुष्टयं क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तदसम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्नापनादिधर्मकर्मसु प्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो निष्फल एव धृतः सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयस्पर्द्धा, विगलितविवेकं सत् ऋतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति सलिलघ्रं जलाघ्राणं कुर्व्वदिवाभूत्, लोभस्य-

राज्ञि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-
न्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण।
भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रु-
स्त्वष्टृतर्कुचलदर्कवितर्कं॥ १८॥

र्द्वाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्त्तते। सन्ध्याघमर्षणं चकारेति भावः। श्वैत्यं वर्णवाचित्वात् ष्यञ्। चतुराचीं समाहारे द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप्। सलिलघ्नं आदन्तत्वात् कः॥ १७॥

राज्ञीति। अस्मिन् राज्ञि भानुमतः सूर्य्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थं आत्तं गृहीतमर्घ्यदानसम्बन्धि स्वकरेण स्वपाणिना अर्घ्यदानानन्तरं वा "असावादित्यो ब्रह्म" इत्यादिमन्त्रपूर्व्वकं जलं शिरः परितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्बिन्दु क्रमेण किरति सति भ्रान्तयः चिप्तोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणस्तर्कुः शाणचक्रं तत्र घर्षणवशाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्य अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमूहं चक्रुः। प्रकाशमानसौरप्रभा प्रक्षिप्तगलद्बिन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्म्मणा सूर्य्यः पुनरपि शाणचक्रे धृतः किं। अत एव तत्कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः। भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपन् यस्मिन् राज्ञि विषये लोकस्य तदानीं भ्रान्तयो नखाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति शाणचक्रपरिभ्रमसूर्य्यसम्भा-

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः
सन्निधानमभजन्त कराब्जे।
शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः
स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः॥ १९॥

वनां लोकस्य चक्षुरिति वा। राज्ञा यदम्बु गृहीतं तस्मिन् चिप्ते जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रमणानि लघुस्तचणं चलदर्के वितर्कञ्चक्रुः। उत्क्षिप्ता आपो वियति भ्रमन्त्यः पतन्ति तत्प्रतिबिम्बितेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते तत्रोत्प्रेचा इति वा। अर्घदानं सूर्य्योपस्थानञ्च कृतवानिति भावः। स्फुरिततेजसीति पाठे जलविशेषणं॥ १८॥

सम्यगिति। श्रुतिमन्त्राः सम्यग् जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमावृत्त्योपांशु उच्चारयतः अस्य कराब्जे सन्निधानमभजन्त अशोभन्त। किम्भूताः शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्म्मलैर्वह्निवारुणादिबीजैः कृत्वा विशदस्फुटाः मात्रादिसाकल्योच्चारणेनासन्दिग्धा वर्णाः अक्षराणि येषु। अथ च शुद्धेषु त्रासादिदोषरहितेषु बीजेषु स्फटिकगुटिकासु विशदो धवलः प्रकटो वर्णः कान्तिर्येषां। यद्वा निर्द्दोषः स्फाटिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा वर्णा अक्षराणि येषु। तथा स्फाटिकाक्षाणां वलयस्य मालाया छलं भजन्ति ते तदाकारेण परिणता भक्त्यतिशयात् मूर्त्तीभूय तत्पाणिपद्मे वसन्ति स्मेति भावः। उपस्थानानन्तरं सावित्रीजपञ्च कृतवानिति भावः॥ १९॥

पाणिपर्व्वणि यवः पुनराख्या-
द्देवतर्पणयवार्पणमस्य।
न्युप्यमानजलयोगितिलौघैः
स द्विरुक्तकरतालुतिलोऽभूत्॥ २०॥
पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चै-
रध्वना नितरपाद्दृतेन।

पाणीति। अस्य पाणिपर्व्वणि हस्ताङ्गुलीनां ग्रन्थौ काण्डे वर्त्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्म्मभूतं पुनरुक्तमाख्यात् अकरोदित्यर्थः। देवतर्पणं हि यवैः क्रियते ते चाङ्गुलीपर्व्वसु पूर्व्वमेव वर्त्तन्ते एतावतैव पौनरुक्त्यं। तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन योगिभिः सहजक्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः करतालुतिलः करकमलमध्यवर्त्तीसामुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारो अङ्को यस्य तादृशोऽभूत्। पितृतर्पणं हि तिलैः क्रियते स च तिलस्तलहस्तमध्ये वर्त्तत एवेति पौनरुक्त्यं ब्रह्मयज्ञदेवपितृतर्पणमपि तेनाकारीति भावः। आद्यन्तयोर्देवपितृतर्पणयोर्मध्ये वर्त्तमानं ऋषितर्पणमपि तेन कृतमिति ज्ञेयं। न्युप्यमानं यज्ञादित्वात् सम्प्रसारणं॥ २०॥

पूतेति। एष राजा चासौ ऋषिः श्रुतिधर्म्माचरणशीलो नलः देवपूजागृहप्रवेशौचित्यार्थं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणौ येनैवंभूतः सन् शुचिना गोमयलिप्तेन पवित्रेण तथा नितरस्य नला-

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चा-
वेश्म राजऋषिरेष विवेश ॥ २१ ॥
क्वापि यन्नभसि धूपजधूमै-
र्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
भूयते स्म सुमनः सुमनःस्र-
ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

तिरिक्तस्य पादेनाहतेऽन्यचरणस्पर्शदूषितेनेत्यर्थः । उच्चैः ऊर्द्धं अध्वना सोपानबद्धमार्गेण । यद्वाऽनितरपादहतेन अत एवोच्चैर्नितरां शुचिनाऽध्वना ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो देवसेवाकारिणो यत्र एवम्भूतं सुरार्चावेश्म सुवर्णादिनिर्मितमन्त्रसंस्कृतप्रतिमा गृहं देवपूजासम्बन्धिनो गृहं विवेश ॥ २१ ॥

क्वेति । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे क्वापि कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः पुष्पाणि तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः । यद्वा स्रजः कण्ठमाला दामानि शिरोमाल्यानि तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेणुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये तेषामुपरिष्टात् मेचकागरुसमूहैः कृष्णागरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूमोत्पन्नैर्धूमैरेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते स्म जातं । पुष्पाणामुपरि भ्रमरैर्भाव्यं तथा च धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां मालापरम्परास्तासां स्थानं तद्रचितमिति यावत् एवं पटलं वितानं

साङ्कुरेव रुचिपीततमायै-
र्यैः पुरास्ति रजनीरजनीव।
ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो
यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥ २३ ॥

यत्र तादृशे वा देवानामुपरि पुष्पवितानमपि निबद्धं यत्रेत्यर्थः। देवपूजार्थं उपहृतपुष्पमालापरम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृह-प्रान्तच्छदिर्यत्रतादृशपदान्तरप्रदेशे देवतागारे हि छदिः प्रान्ते। सौरभरामणीयकार्थं पुष्पमाला बध्यन्ते तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थं इति वा। बहुतरा धूपाः पुष्प-मालाश्च यत्र सन्तीति भावः। सुमना मालतीजातिरित्यमरः। प्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ २२ ॥

साङ्कुरेति। यत्र देवगृहे ते दीपा हेमलतिका इव त्रिद-शेभ्यो वितरितुं धृताः स्थापिताः सन्ति ते के यैः यैर्दीपैरुच्या दीप्त्या पीतं ग्रस्तं तमो यस्यास्तादृशी सा भूता भविष्यति वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्यग्रतेजोऽङ्कुरसहितेव पुरास्ति अभूत् भविष्यति वा। तथा यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा अतितरां पीतवर्णा अत्यन्तगौरी रात्रिः उद्भिन्नप्रत्यग्राङ्कुरा रजनीव हरिद्रेव अभूत् भविष्यति वा। रात्रिः पीतीभूततया हरि-द्रावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षोपमा वा। निशा-ख्या काञ्चनी पीतेत्यमरः। पीततमा पक्षे सान्तं पक्षे तमबन्तं। पुरास्तीति पुरिलुङ् चेति (पा० ३।२।१२२) यावत् पुरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति वा लट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण
प्रीतिकामवृतवह्निपदेन।
कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः
शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति। यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य स्वोद्दीपनहेतुतया प्रीतिस्तया कामं वृतं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वह्नेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारः तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कुङ्कुमेन केसरेण परिपूरितं अन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो बिभ्राणाः शुक्तयः शुशुभिरे वियोगिन्योऽपि विरहाग्नितप्तं हृदयमनुभवन्ति। कुङ्कुमपूर्णाःशुक्तयो वियोगिन्यो रूपकेन वर्ण्यन्ते। यद्वा मौक्तिकमणेर्विरहेण उपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोद्दीपने हेतुतया या प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन। अन्यत् पूर्ववत्। वृतदाहकत्वरूपाधिकारेण कुङ्कुमेन परिपूरितं अन्तः अनुभवन्त्यः शुशुभिरे इति वा। प्रीतो हि किञ्चित् पदं ददाति। शुक्तयः विशिष्टेन कुङ्कुमेन उपलक्षिताः सत्यः मौक्तिकमणेर्विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा। प्रीतेति पाठे स्वोद्दीपकत्वेन प्रीतात् कामात् वृतवरेण लब्धवह्निपदं येनेत्यर्थः। मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्दाहं वहन्ति तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशुभिरे इति वा॥ २४ ॥

अङ्कचुम्बिघनचन्दनपङ्कं
यत्र गारुडशिलाजममत्रम्।
प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः
सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि॥ २५॥
गर्भमेणमदकर्दमसान्द्रं
भाजनानि रजतस्य भजन्ति।
यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-
रङ्करङ्ककलषीकृतकुक्षेः॥ २६॥

अङ्केति। यत्र देवागारे अङ्कचुम्बी मध्यवर्त्ती घनश्चन्दनपङ्को यस्य तत् गारुडशिलाजं अतिनीलस्थलगरुडोद्गारमणिघटितममत्रं पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् ग्रासीभवन् मुखमध्यवर्त्त्यर्द्धभाग इन्दुर्यस्य तस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतलान्नभोजनसुखानि प्राप तत्सममभूदित्यर्थः। गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्दनभरितानि सन्तीति भावः। अमत्रमिति जात्या एकवचनं भवदिन्दोर्भाषितपुस्तकं॥ २५॥

गर्भमिति। यत्र देवागारे एणमदकर्दमेन कस्तूरीपङ्केन सान्द्रं पूर्णगर्भमध्यं भजन्ति बिभ्राणानि रजतघटितानि भाजनानि पात्राणि अङ्करङ्कुः कलङ्कमृगः तेन कलुषीकृतो मलीनीकृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत्। देवपूजार्थं रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णाणि यत्र सन्तीति भावः॥ २६॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का
यत्र धर्म्मगहने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीना-
मालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

खर्व्वमाख्यदमरौघनिवासं
पर्व्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षीद्
यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥ २८ ॥

उज्जिहानेति । धर्म्मेण गहने निविडे, अथ च पुण्यकानन-रूपे यत्र देवपूजार्थरचितगृहे उच्चवर्त्तुलधवलतराणां सुगत-सौधानां बौद्धदेवालयानां वा सखायः सदृशास्तेषां भूरि शर्करा येषु तेषां करम्भवलीनां दधिसक्तूपहाराणां दध्योदनोपहा-राणां वा आलिभिः पङ्क्तिभिः उज्जिहान उद्गच्छन् सुकृता-ङ्कुरस्य शङ्का सम्भावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि। आम्रा-दिवने हि आम्राद्यङ्कुर एवोद्गच्छति तथा धर्म्मकानने धर्म्मा-ङ्कुर एवेति। यत्र शर्करामिश्रितं दध्योदनवल्लिश्रेणय उपक-ल्पिताः सन्तीति भावः। सुगतसौधसखानां राजेति (पा० ५। ४।९१) टच् ॥ २७ ॥

खर्व्वमिति। यत्र क्वचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां सम्पत् उच्चतरपुञ्जः अमरौघाणां निवासभूतं पर्व्वतं मेरुं खर्व्वं ह्रस्वमाख्यत्, सुमेरुवर्णस्त्रम्पकराशिर्मेरोरप्युच्चतरो यत्रास्ती-

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं
कुर्व्वती कुलवधूमवजज्ञौ।
हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशा-
द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा॥ २९॥
यत्र कान्तकरपीडितनील-
ग्रावरश्मिचिकुरास्तु विरेजुः।

त्यर्थः। तथा मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं कैलासं पर्व्वतं अनुच्चं खर्व्वं अकार्षीत्। शुद्धतरस्फटिकवर्ण-कैलासतुल्यो मल्लिकापुष्पराशिः कैलासादप्युच्चतरो यत्रासी-त्यर्थः। पृथगन्वयात् खर्व्वानुच्चपदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयं॥ २८॥

स्वात्मन इति। यत्र हृद्यानां वर्णरसादीनां मनोहारिणां देवतासम्बन्धिनां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशाद्-वस्थापनाद्धेतोः तिलमात्रावकाशेनापि दरिद्रा रहिता भूमिः स्वात्मनः प्रियं नलं प्रत्यपि लक्षीकृत्य गुप्तिं सर्व्वाङ्गं सुवर्णरूपं गोपनं कुर्व्वती, शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्व्वती वा, तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजज्ञौ, अवमेने, कुलस्त्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः। कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रति लज्जातिशयात् स्वशरीरं गोपयति। बहूनि निवेद्यानि यत्र स्थापितानि सन्तीत्यर्थः॥ २९॥

यत्रेति। यत्र वर्त्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादि-मणिबद्धभूमिषु देवपूजावसरे गातृणां गायकानां गानवशात्

गाढमूर्द्धविधुतेरनुबिम्बात्
कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ ३० ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे
स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं
तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मूर्द्धविधुतेः शिरःकम्पस्यानुबिम्बात् प्रतिबिम्बाद्धेतोस्तद्व्याजेन कुट्टमितानि हठक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसितानीव विरेजुः। किम्भूतासु। भौमा भीमसेनस्तद्वत् सूर्य्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः पुरस्ताद्गन्तुं प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत्। नीलग्रावरश्मयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीला केशा यासां तासु। कामिन्यो हठपरिचुम्ब्यमाना प्रियपाणिगृहीता नीलमणिरश्मितुल्याः। सुनीलाः केशा यासां। कृतकचग्रहाःसत्यः चुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विलासान् कुर्व्वन्ति। मणिबद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥ ३० ॥

नेति। स क्षितीन्दुः भूचन्द्रो नलः तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभीरत्नैः खचितं पीठमध्यतिष्ठत्। किम्भूते। नैकवर्णा मणयोऽत्रेषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैः भूषणैः पूर्णे। तथाऽनवद्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन्। तथा चित्राणां नाना-

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं
भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः।
श्रद्दधानहृदयं प्रति चान्तः
साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत्॥ ३२॥

वर्णानामाश्चर्य्यकारिणां देवार्थमानीतानां विचयानां वस्त्राणां उच्चयेन राशिना चारौ रमणीये। मणिपीठं अधिशीङिति (पा०१।४।४६) कर्म्मत्वम्। चार्विति पाठे पीठविशेषणं॥३१॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्य्यपूजाया विहितत्वात् प्रथमं सूर्य्यपूजामाह। सम्यगिति। नले सूर्य्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादि-घटितप्रतिमारूपं वाऽर्कं सम्यक् श्रौतस्मार्तमार्गेण अतूर्णं त्वरार-हितं सावधानतया चिरकालं अर्चति सति अमुना सूर्य्येण कर्णो राधेयो भक्तिगन्धः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृश अकलि अज्ञा-यि, सूर्य्यभक्तोऽपि कर्णो नलापेक्षया अतिहीन एवेति सूर्य्येण अन्तर्निश्चित इत्यर्थः। तथा नले अर्कं शनैरर्चति सति अम्ब-रमणिः सूर्य्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बं अन्तःकरणे श्रद्दधानहृदयं प्रति श्रद्दधानहृदयमात्रं निरचैषीत् निश्चितवान्। साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्न तु नलवदत्यन्तभक्त इति नि-श्चिकायेत्यर्थः। उभाभ्यामपि सकाशान्नलस्य सूर्य्ये महती भक्ति-रभूदिति भावः। अर्चतीत्यचैरादिकादर्चतेः शता। भक्तिगन्धि अल्पाख्यायां (पा०५।४।१३६) इति गन्धस्य इत्। हृदयं प्रति सुप्रतिना मात्रार्थे (पा०२।१।९) इत्यव्ययीभावः॥ ३२॥

तत्तदर्य्यमरहस्यजपेषु
स्रङ्मयः शयममुष्य बभाज ।
रक्तिमानमिव शिक्षितुमुच्चै-
रक्तचन्दनजवीजसमाजः ॥ ३२ ॥
हेमनामकतरुप्रसवेन
त्र्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

तदिति । तेषामर्य्यमसम्बन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्तमन्त्राणां जपेषु उपांशुमन्त्रावृत्तिषु विषये स्रङ्मयो जपमालिकारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमध्यवर्त्तिवीजानां वा समाजःसमूहः जपतोऽमुष्य नलस्य शयं हस्तं बभाज सिषेवे। उत्प्रेक्षते। तत्करे वर्त्तमानं उच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तत्वं शिक्षितुमिव। अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव। रक्तचन्दनवीजजपमालिकाजापेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात् सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः। स्रङ्मयः एकावत्वान्मयट् ॥ ३२ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह हेमेति। हेमनामकधत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेन उपकल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः शुशुभे। उत्प्रेक्षते। कयेव। रतीशं युधि विजित्य बलात् आत्तया गृहीतया कुसुमरूपया काहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणेव, कुसुमकाहलयोपलक्षित इवेति वा। शराणां कौसुमत्वाद् वादित्राणामपि कौसु-

आत्तया युधि विजित्य रतीशं
राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥
अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा
नागकेसरतरोः प्रसवेन।

मतया युक्तत्वात् कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव। परा-भूतात् कामाद्बलात् गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण राजत इत्यर्थः। अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलाद् गृहीतेन छत्रवादित्रादिना शोभते सौन्दर्य्येण स्वस्पर्द्धितया स्वस्य शिवभक्ततया कामस्य च शिवविरोधित्वात् स्वविरोधिनं स्वामिविरोधिनञ्च स्मरं रणे जित्वा तस्माद्बलान्नलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलया धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन उपकल्पितपूजः शुशुभे। सेवको हि स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनञ्च रणे जित्वा तच्छत्रवादित्रा-दिबलाद् गृहीत्वा स्वामिन उपढौकरोति तेन च स्वामी शोभते इति वा। प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण स राजा नलः शिव-मपूजयदिति भावः। धत्तूरः कनकाह्वय इत्यमरः। वाद्यभा-ण्डविशेषे तु काहलेति विश्वः॥ ३४॥

अर्चयन्निति। स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विक-सितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सु-वर्णादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिं अर्चयन् पूजार्थं स्थूलतरं शुभ्रतरं केसरतरुकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं नलः तिरश्चा दिशः तिर्य्यग्वर्त्तमानप्राच्यादिदिगष्टकान्

सोऽयमापयदतिर्य्यगवाग्दिक्-
पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥
नीलनीररुहमाल्यमयीं स
न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम्।
स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-
न्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

अवाच्या अधोदिशः सकाशाच्चान्या अतिर्य्यगवाग्दिक् ऊर्द्धा तस्याः पालो रचको ब्रह्मा तस्य चिरकालघर्षणाद्गतकृत्तिं पाण्डुरं धवलं शिरः तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषां अलङ्कृतिं कपालरूपां विभूषां आपयत् अलम्भयत्। हरेण ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः छिन्नं तत्प्रायश्चित्तं कुर्व्वतो हरस्य भिक्षार्थं करे तिष्ठति ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेसरपुष्परूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलञ्चकारेत्यर्थः। चाम्पेयः केशरो नागकेसरः काञ्चनाह्वय इत्यमरः। हरकरमर्चनापेक्षया कर्म्मत्वम्, पक्षे आप्नोतेर्गत्यर्थत्वादणौ कर्त्तुर्णौ कर्म्मत्वं। तिर्य्यगवागिति अव्ययं तिर्य्यगवाक्चासौ दिक्च वा इति समासः॥ ३५॥

नीलेति। स नलः तस्य हरस्य स्फटिकनिर्म्मितामपि तनुं हरप्रतिमां नीलनीररुहाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः कण्ठः तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठवाचकं यत्पदं तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठो यस्येति सम्बन्धसार्थक्याय निरमासीत् निर्म्मितवान्। नीलोत्पलमालां कण्ठे

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेह-
कर्म्मणा पुररिपुर्मदनारिः।
तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षी-
द्धूपरूपमथ कामशरञ्च ॥ २७ ॥

बध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरो-दित्यर्थः। कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार अन्यत्र तु चन्द-नश्वेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रीतिमिति। पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य अरिः शिवः मम कृते ईदृशा कर्म्मणा पुरकामशरदाहरूपव्या-पारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति। अतो हेतोरिव इति बुद्ध्येव अयं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरः धूपस्वरूपं अथच धूप-वेषधारिणं पुरं गुग्गुलं अधाक्षीत् ददाह। अथ च तद्दाहानन्तरं धूपविशेषरूपं कामशरञ्च ददाह यस्यारिर्यद्रिपुः शरस्य यदग्रे येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव। शिवभयेन वेषान्तरधारिणं पुरं दैत्यं कामवाणञ्च मोहनाख्यं ददाहेत्यर्थः। धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरोदिति भावः। ईदृशपुष्पपूजां तेन भक्तियुक्तेनापि कर्म्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न यास्यति एतावताऽपि सन्तुष्टो न भविष्यति, अतः कारणादिव तदग्रे पुरं कामशरञ्च ददाह। एवं कृते सन्तुष्टो भविष्यतीति धियेति भाव इति वा। पुररिपुर्मदनारिः इति च योगस्यैवात्र प्राधान्यान्न पौनरुक्त्यं। गुग्गुलौ कथितः पुर इति

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-
विप्रयोगमसहिष्णुरिवायं ।
शूलिमौलिशशिभीततयाऽभु-
द्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥
दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम
त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

विश्वः । तत्पुरः शेषषष्ठीसमासः । अन्यथाऽव्ययेन सह षष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तषष्ठीकविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं, पृथक् पदं वा ॥ ३७ ॥

तदिति । तन्मुहूर्त्तं तस्मिन् देवपूजाक्षणेऽपीत्यर्थः । भीमतनुजायाः विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्त्तमानाच्छशिनो भीततयेव त्रिनेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनं एकाग्रतालक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते सङ्कोचितपक्ष्मीकृते नेत्रे येनैवम्भूतोऽभूत् । विरहित्वाद् हरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नितरां सन्तापकारित्वभिया ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः । शूलधारिणाऽपि यः शिरसि धृतः तस्मादधिकभयं सूचयितुं शूलिपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्त्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० २।३।५) इति द्वितीया । विप्रयोगं न लोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति । स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गयोगेन भुवि

आत्मशस्त्रविशिखासनबाणान्
न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥
त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि
न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
दण्डवद्भुवि लुठन् किमु काम-
स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

लुठन् सन् त्र्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा । तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य । तत्रोत्प्रेक्ष्यते । तान्येव कुसुमानि आत्मनः शस्त्रं खड्गादि, विशिखासनं धनुः, बाणान् स्वशस्त्रभूतानि पुष्पाणि तस्य हरस्य पदयुगे न्यस्य समर्प्य शरणंभाक् काम इवाद्यप्रभृतिशस्त्रं न धारयामि दासोऽस्मि मच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणेत्यादिवचनपूर्व्वकं चरणयुगसमीपे स्वशस्त्राणि कुसुमानि परित्यज्य दण्डवद्भुवि लुठन् सदा रक्षेत्यादि वदन्, शरणं रक्षितारं शिवमेव भजमानो रूपसाम्यात् काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्व्वकं भक्त्यतिशयेन दण्डवत् प्रणाममकरोदित्यर्थः । विशिखासनं तूणीरं वा । अन्योऽपि शरणागत एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

त्र्यम्बकेति क्षेपकः । सैष इत्यत्र सोचिलोपे चेदिति (पा० ६।१।१३४) सुलोपः । पूर्व्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजप्तौ
पाणिमस्य नवपल्लवलीलं ।
भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-
श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥
उत्तमं स महति स्म महोभृत्
पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

व्यापृतेति । रुद्रशब्दात् परेषां पश्चादुच्चार्य्यमाणानां रुद्राक्षाणामित्यर्थः । रुद्रः परो दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्ताः तत्सम्बन्धिनां तैर्धार्य्यमाणानामिति यावत् । तादृशानाञ्च अक्षाणां मणीनां श्रेणिर्माला भृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपङ्क्तिरिवास्य नलस्य नवपल्लववल्लीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करं आश्रयत, सिषेवे । किम्भूतस्य । रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य अत एव शतं रुद्रा देवता अस्य, शतरुद्रसम्बन्धिनः शतरुद्रियसञ्ज्ञस्य "नमस्ते" इत्यादिशिवसूक्तस्य जप्तौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य, रुद्राक्षाणां रुद्रप्रियत्वात् नमस्त इत्यादिषडङ्गरुद्रजपं रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थः । भृङ्गमालाऽपि नवपल्लवं सेवते । शतरुद्रियेत्यत्र शतरुद्राद्घश्चेति वक्तव्यात् (पा० ४।२।२८वा०) घः । जप्तौ तितुत्रेति (पा० ७।२।९) इड् निषेधः । "पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैः" इत्यादि हारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः। अणिमादिसिद्धये पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्यं॥ ४१ ॥

उत्तममिति । स महीभृन्नलः उत्तमं पूरुषं पुरुषोत्तमं

द्वादशापि च स केशवमूर्त्ती-
र्द्वादशाक्षरमुदीर्य्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

पुरुषसूक्तस्य सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चैा त्रिधानैरनुष्ठानप्रकार-विशेषैः।

"दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरं ॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्तस्य देवताः।
पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः" ॥

तथा। "ॐकारपूर्व्वकैश्चैव सर्व्वैर्मन्त्रैः पृथक् पृथक्।
आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं ॥
स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च गन्धमाल्यादि च क्रमात्।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं।
षोडशोद्वासनं कुर्य्यादेष नारायणो विधिः" ॥

इत्यादिस्मृतिवाक्यविहितप्रत्यृक्क्रमं निर्द्दिष्टषोडशोपचारैर्महति स्म अपूजयत्। तथा स नलः "यवादेसुवातेवगभमोन" इति व्युत्क्रमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेण उदीर्य्य सम्यगुच्चार्य्य द्वादशापि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तीर्व्वैष्णवो द्वादशशालग्रामशिलामूर्त्तीर्ववन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा ता अप्यपूजयदिति भावः।

"शिला द्वादश भो वैश्य शालग्रामसमुद्भवाः।
विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ।
यत्स्याद्द्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत्'' ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः। पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य्य द्वादशसङ्ख्याका अपि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तीः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचिताः। ''ॐ केशवाय धात्रे नमः'' इति प्रकारेण

''द्वादशादित्यसहिता मूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याःक्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥
ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।
अर्य्यम्णा हृदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥
वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।
अंशुना विष्णुमंसस्थे भगेन मधुसूदनं ॥
गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरं ।
वामपार्श्वस्थमित्रेण वामनाख्यमथांसके ॥
पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतं ।
हृषीकेशाह्वयम्पृष्ठे पद्मनाभं ततःपरं ॥
त्वष्टा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् ।
द्वादशार्णमहामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत्'' ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगर्भितमिति ज्ञातव्यं। इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यं। महीयानिति पाठे नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्तश्चेत्यर्थः। पुरुषाः पूरुषा नराः, इत्यमरः ॥ ४२ ॥

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन
स भ्रमीवलयितेन कृते तं ।
आसने निहितमैक्षत साक्षात्
कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजं ॥ ४३ ॥
मेचकोत्पलमयी बलिबन्धु-
स्तद्वलिस्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकेति । स नलो भ्रमीभिर्भ्रमणैर्वेष्टनैर्वलयितेन वलयाकारीभूतेन मल्लिकाकुसुमसम्बन्धिना दुण्डुभकेन निर्विषनिष्फणस्थूलराजिलतुल्येन घनस्थूलतरदाम्ना कृत्वा नलेनैव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषोत्तमं साक्षात् तत्त्वतः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवसामिन्द्रः शेषस्तस्य तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवलयाकारशरीरभागं तद्भजत इति कुण्डलाकारे शेषशरीरे वर्त्तमानमिवैक्षत। दुण्डुभस्य विफणतया साम्यात् स्थूलघनतरे पुष्पदाम्नि दुण्डुभपदं लाक्षणिकं। दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः। इवेति प्रतिकृताविति (पा० ५।३।९६) कन्। दुडि निमज्जने दुण्डतीति दुण्डुभ इत्यौणादिकः पृषोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेचकेति। मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तेन नलेन समर्पिता वलिस्रक् पूजामाला वलिबन्धुः वलेर्बन्धनकारिणः श्रीविष्णोरुरसि स्फुरति स्म, अशोभत। उत्प्रेक्षते। कौस्तुभाख्यमणेः सम्बन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूः वक्षोलक्षणं

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-
श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥
स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः
पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
मालयाऽरुणमणेः करवीरं
तस्य मूर्द्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

तद् वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्या श्रियः कटाक्षाणां विकटायितानि विस्तारान्नीलतरनेत्रगोलकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषां कोटिः परम्परेव। नीलोत्पलमालायाः वक्षस्येव वर्त्तमानत्वात् तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्त्तमानत्वात् साम्यं। तत्कटाक्षविकटायितकोटिरिव अशोभत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। वलिबन्धुः इनि पूर्व्वेण द्वितीयेति योगविभागात् समासः। विकटायितं आचारक्विबन्तत्वाद्भावे निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्णेति। स नलः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्ध्नि हेम्नः सुवर्णघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा रजतस्य रूप्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां घटनां समर्पणां, तथाऽरुणमणेः समर्पितमाणिक्यपद्मरागादिरक्तवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि एतत् सर्व्वं पुनरुक्तमकार्षीत्। सुवर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात् स्वर्णकेतकादिनिरर्थकं चकारेत्यर्थः। स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटितपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूजयदिति भावः। विष्णुपूजायां

नाल्पभक्तबलिरन्ननिवेद्यै-
स्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः।
शङ्खचक्रजलजातवदर्चः
शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत्॥ ४६॥

कमलकरवीरजपाबाणपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः। महारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेध इत्यविरोधः। पुनरुक्तं नपुंसकमनपुंसकेन (पा०१।२।६९) इत्येकशेषैकवद्भावौ॥ ४५॥

नाल्पेति। स पुरुषोत्तमः तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैः तेन समर्पितैर्नानाविधौदनानामुपहारैः कृत्वा नाल्पोऽतिमहान् भक्त बलिः, ओदनोपहारो यस्य, अथ च अतिमहानभक्तःश्रद्धापरो बलिर्वैरोचनिर्यस्यैवम्भूतोऽभूत्। तथा नलसमर्पितेन हारिणमदेन कस्तूर्या कृष्णवर्णोऽथ च कृष्णनामाऽभूत्। तथा हेमरूप्यादिबद्धदक्षिणावर्त्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन जलेन कृत्वा या पूजना अभिषेकार्घ्यदानादिरूपा तया कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवती सम्पन्नाऽर्चा पूजा यस्य, अथ च शङ्खःपाञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मं तानि निवेद्यन्ते यस्यास्तादृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ताऽर्चा प्रतिमा यस्यैवम्भूतोऽभूत्। पुरुषोत्तमसम्बन्धिनामेतेषां शब्दानामन्वर्थत्वं। एतत्कृतान्ननैवेद्यादिसमर्पणेन इदानीमभूदित्यर्थः। एतन्निबन्धना एवास्य एताः सञ्ज्ञा इति वा। अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। प्रतिकृतिरर्चा पुंसि इत्यमरः। नाल्पेति न समासः। हारिणेऽपि सम्बन्धेऽण्॥ ४६॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः
पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-
र्दुर्यशो मलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥

अर्घनिस्वमणिमाल्यविमिश्रैः
स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
तं पिधाय विदधे बहुरत्न-
क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

राज्ञीति। कृष्णलघु कृष्णागुरुः तस्य धूपजधूमा धूपकरणसम्बन्धिनो धूमा अस्मिन् राज्ञि नलेऽहिरिपुर्गरुडो ध्वजे यस्य तं गरुडध्वजं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षैर्वहिर्निर्ययुः। उत्प्रेक्षते। भीरेव दुर्यशो गरुडाशङ्कितः भयजन्येन अयशसा स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृता देवतागारस्थितेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा इव। अयमस्मद्रिपुकेतुं याजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमशक्यमिति हराश्रिताः सबला अपि सर्पा दुर्यशोमलिनिता इव दण्डायमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः। अन्योऽपि भीमलिनो जालादिद्वारेण निर्गच्छति। अगुरुपर्य्यायो लघुशब्दः तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्घेति। एष नल अर्घेन मूल्येन निस्वा दरिद्रास्तेषां अत्युत्तमानां मणीनां माल्यैर्मालाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिम-

अक्षसूत्रगतपुष्करवीज-
श्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य।
शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्
पद्मसद्मचिरवासविलासं॥ ४९॥

यद्दामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैः तं पुरुषोत्तमं पिधाय आच्छाद्यैव बहूनि रत्नानि यस्मिन् एवम्भूतो यः क्षीर-नीरनिधिस्तत्र मग्नमिव विदधे चकार। मध्ये मध्ये मणि-मालाभिर्मध्ये पुष्पमालाभिः संवेष्ट्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रशायिन-मिव चकारेत्यर्थः। रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि दामानि तै राशिभिः पर्य्यपूपुजदिति भावः। सम्पत्त्यतिशयो भक्त्यतिशयश्च सूचितः। बहूनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन् स चासौ निधिश्चेति वा॥ ४८॥

अक्षेति। अक्षसूत्रजपमालां तां गतानि प्राप्तानि तत्र वि-द्यमानानीति यावत्। ईदृशानि यानि पुष्करवीजानि कमल-वीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता जपमालिका शौरिसूक्त-जपितुः "विष्णोर्नुकं" इत्यादिविष्णुसूक्तजपशीलस्य अस्य नलस्य करसङ्करं पाणिपद्मसम्बन्धमेत्य प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्मनि स्वगृहे चिरं वासः स्थितिस्तेन कृत्वा यो विलासः शोभा त आपत्, प्राप। विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते नलक-रस्य पद्मसदृशः तत्सम्बन्धात् पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्म-निवासं प्राप्तेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। पुष्कराम्भोरुहाणि चेत्य-

कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्ध्ना
सञ्जिता विचकिलस्रगनेन।
जह्नुजेव भुवनप्रभुणाऽभात्
सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ५० ॥

मरः। जपितुः तात्स्थ्ये इनि द्वितीयेति योगविभागात् पूर्व्वेण समासः ॥ ४९ ॥

कैटभेति। अनुनयता अर्थादात्मानमेव चरणसमीपं प्रापयता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्द्ध्ना नम्रशिरसा प्रणामलक्षणं षोडशमुपचारं कुर्व्वता अनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलिलेन समर्पिता आयतमाना अतिदीर्घा विचकिलस्रक् मल्लिकामाला जह्नुजा गङ्गेवाभात्। चरणसम्बन्धादतिदैर्घ्याद्धवलतरत्वाच्च गङ्गेव शुशुभ इत्यर्थः। साप्येवंविधा। अथ च अन्याऽपि मानिनी नायिका एवंविधा प्रियेणैवमनुनीयते। अथ च भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना सप्रयत्ना अतएवानु पश्चान्नयता परावर्त्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं प्राप्य पुनरत्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्द्ध्ना लोकनाथेन ब्रह्मणा सेविता जाह्नवीव। भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा भक्तविशेषणविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा। प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः। स्रतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि चेति विश्वः ॥ ५० ॥

स्वानुरागमनघः कमलायां
सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः
श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥
इत्यवेत्य वसुना बहुनाऽपि
प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।
सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारै-
र्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति । इतीति युग्मं । स नलः इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोरभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बहुनाऽपि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना लक्ष्मीस्थानीयेन समर्पितेन कृता या अर्चना तया मुदं न प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः । अथ पश्चात् सूक्तयो ये सरसशोभनपदवन्धास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिहारैरेव उपहारैः पूजनैः कृत्वा भक्तिमैहत तेन हरेर्भक्तिर्महती कृतेत्यर्थः । सम्यग्वैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदशावतारादिस्तुतिं प्रारेभ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अघं दुःखं पापं दारिद्र्यञ्च यस्मात् सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदि न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्यानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहान्निजहृदयादूर्द्ध्वमुपरिभागे वर्त्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात् स्थापनाद्धेतोः वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित बहुस-

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते
रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामी-
त्युक्तिपूर्व्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

स्थानमकृत। अन्योऽपि राजादिः एकां प्रियामधोभागे स्थापयन्नालिङ्गनादिना सम्भावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदीयमुरहस्तोर्द्धदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषञ्च कुर्व्वंस्तस्या गौरवं करोति। तथा विष्णोर्वक्षसि लक्ष्मीः तिष्ठति तदुपरिभागे कण्ठे सरस्वती तिष्ठति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिश्चक्रे इत्यर्थः। मौक्तिकरूपसूक्तैर्नैर्मल्यं सूच्यते। स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयस्य ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

स्वमौद्धत्यं परिहरन् स्तुतिमाह। दूरत इति। अयं नलः इत्युक्तिपूर्व्वं यथातथा पूर्व्वमेवमुक्त्वा एतद्वक्ष्यमाणप्रकारमवोचत्। इति किं। हे स्वामिन् ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरां अवाग्विषयो वाचामगोचरो यतस्तव रूपं "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादि श्रुतेरर्थाद्गोचरो नेति मदीया स्तुतिः कथङ्कारं कर्त्तुं शक्या स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात् तव स्तुतिरप्यशक्यकरणैतेऽत एवास्माभिः कृताऽभिधा भवद्गुणवर्णनविषया वाणी तव निन्दैव। अत्यन्ताल्पकस्तावकत्वादवाग्गोचरस्यापि वा गोचरकरणाच्चेत्यर्थः। एवं सत्यपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरू-

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते
वर्णनं यदभिलष्यति कर्त्तुं।
नन्वहर्पतिमहः प्रति स स्या-
न्न प्रकाशनरसस्तमसः किं॥ ५४॥
मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
स्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते।

पाज्ञानान्निरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति। प्रलपामीत्यनेन नि-तरामनौद्धत्यं सूचितं॥ ५३॥

स्वेति। ननु हे स्वप्रकाश सूर्य्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष परमात्मन्, एष मल्लक्षणो जडोऽविद्याच्छादितचैतन्यो जनस्ते वर्णनं कर्त्तुं यदभिलपति सोऽहर्पतेः सूर्य्यस्य महस्तेजः प्रति लक्षीकृत्य सूर्य्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव वर्णनं जडस्य ममाभिलाषः सूर्य्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः। आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्त-सिद्धान्तः॥ ५४॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि त्वदीये वाङ्मनसी कथं मत्परायणे इत्याशङ्कां परिहरन् स्तुत्यवसरं दातुमाह। मैवेति। हे भगवन् त्वं "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मैव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यस एव यद्यपि तथापि ते

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्
तृप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५५ ॥
छद्ममत्स्यवपुषस्तव पुच्छा-
स्फालनाज्जलमिवोद्गतमब्धेः ।

वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशतां, अपि तु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्त्ततामेवेत्यर्थः। दृष्टान्तमाह। अतिदूरवर्त्तित्वात् घनं मेघं अनाप्नुवतोऽलभमानस्यापि उत्कस्य जलार्थमुत्कण्ठितस्य चातकस्य स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति दृष्टान्तेन अविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिं कर्त्तुं युक्तमेवेति भावः। वाङ्मनसयोः अचतुरेत्यादिना (पा० ५।४।७७) साधुः ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह। छद्मेति। हे हरे शङ्खासुरापहृतवेदोद्धरणरूपेण छद्मना मत्स्य एव वपुर्यस्य तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्द्धमुद्गतं क्षिप्तमुच्छलितं अब्धेः सागरस्य जलमेव गगनाङ्गणस्य सङ्गात् सम्बन्धात् श्वैत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति। तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः। वेदरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तत्तच्छरीरं धार्य्यते इति भावः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं। श्वैत्यमेवेति वाऽन्वयः। "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत" इत्यादिश्रीकृष्णवचनमेव छद्मपदेन सूचितं। सागरोदकस्याश्रयो-

श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-
दाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥
भूरिसृष्टिधृतभूवलयानां
पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः।
चुम्बिताऽवतु जगत्क्षितिरक्षा
कर्म्मठस्य कमठस्तव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

पार्थिवतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरूपाधिकं शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरशरीरत्वं सूचितं। नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति न त्वधः पततीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते। यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तत्वाद्विष्णुस्तुत्यैव च शिवस्य प्रीतिसम्भवादैकरूप्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणं श्रीहर्षस्य च परमवैष्णवत्वात् पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः। अत एवोपसंहारेऽपि हरिहरं परिपूज्येत्युक्तं ॥ ५६ ॥

कूर्म्मं वर्णयति ॥ भूरीति। हे भगवन् तव कमठसञ्ज्ञा मूर्त्तिर्जगदवतु। किम्भूता। भूरिषु सृष्टिषु धृतानां प्रतिसर्गभूवलयानां किणैः अतिघर्षणनिष्ठुरीभूतसञ्जातवैवर्ण्यत्वग्व्रणैरेव चक्रैः चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठसीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा। किम्भूतस्य। क्षितौ क्षये प्रलये रक्षायां च कर्म्मठस्य कर्म्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य। पृथ्वीधारणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः। सम्पाता-

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-
मभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान्।
तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा
तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः॥ ५८॥
उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-
त्तोमभिर्वहिरितैर्वङ्कहृष्टैः।

लान्तेऽधस्तात् फणिमण्डलेन शेषो भुवं विभर्त्ति ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरणरूपे जले कूर्म्मराजो वर्त्तत इति पुराणं। एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डल-धारणेन अनिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितं। कमठपृष्ठे च स्वभावतस्त्र-क्राणि भवन्ति॥ ५७॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति॥ दिक्ष्विति। अहं चतसृषु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसञ्जातभूगर्भ-मेव अभ्यवैमि जाने। तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्त्त्याऽऽनन्दाय अस्तु। किम्भूता दंष्ट्रा। जगत्याः पातालादुद्धरणावसरे दंष्ट्राग्रधारणाद् भूमेर्वास्तु व-सतिगृहं धृतमभूदित्यर्थः। कोलःपोत्री किरिः किटिरित्य-मरः॥ ५८॥

उद्धृतीति। हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप भगवन् हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात् सकाशादुद्धृतौ उद्धु-

ब्राह्ममण्डमभवद्बलिनीयं
केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥
दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं
सिंह मामव रवैर्घनघोरैः।

रणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इलाया भुवः परिरम्भात् समारम्भेण धारणात्, आलिङ्गनाच्च हेतोः बहु नितरां हृष्टैः उन्नतीभूतैः अत एव ब्रह्माण्डं निर्भिद्य बहिरितैर्निर्गतैर्लोमभिः कृत्वा ब्राह्ममण्डं तव बलेः पूजायाः सम्बन्धिनीयं तत्कालविकसितकदम्बकुसुममिव अभवत्। किम्भूतस्य। तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वान्न मातः सम्मातुमशक्तस्य। एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव भवसीत्यर्थः। अन्योऽपि योषिदालिङ्गनादुदितरोमाञ्चो भवति। ब्राह्मं जाताविति साधुः। मातः मामान इत्यस्माच्छता॥५९॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति। दानवेति। हे नृसिंह दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गहनं मरणरूपं सङ्कटं तदर्थं प्रभव उत्पत्तिःप्राकट्यं यस्य तन्मारणार्थं कृतावतारः, अथ च दानवो हिरण्यकशिपुः तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वनं तत्र प्रभवो यस्य,पुरातने हि वने सिंहसम्भवो युक्तः,अथ च दानवानामाद्यभक्तः श्रीहरिभक्तत्वान्मुख्यः प्रह्लादस्तस्य गहने पितृकारितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृशस्त्वं घनवन्मेघवद्घोरैर्गम्भीरैर्निविडैर्भीषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मामव। किम्भूतः। वैरिणः

वैरिदारिदिविषत्सुकृतास्त्र-
ग्रामसम्भवभवन्मनुजार्द्धः ॥ ६० ॥
दैत्यभर्त्तुरुदरान्धुनिविष्टां
शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
पातु पाणिरुहणिपञ्चकमस्मां-
श्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्त्रं ॥ ६१ ॥

शत्रून् दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानाञ्च सुकृतानि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्माद् सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन् सम्पद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्द्धं एकदेशो यस्य। दानवाघेति पाठे दानवानां पापानि तेषां गहनं लक्षणया बाहुल्यं तेन प्रभवो यस्य दानवदुरितोद्रेकात् तिर्य्यग्योनिः सिंहरूपस्त्वं दिविषत्पुण्योद्रेकाच्चोत्तमयोनिर्मनुष्यस्त्वमित्यर्थः। दानवनामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने प्रभवः प्रकटनं यस्य वा। एतेन स्वर्गवासिनां पुण्यैरस्त्रैश्च कृतमनुष्यार्द्धदेहः स्वतेजोनिर्म्मितसिंहार्द्धश्च नरहरिर्हिरण्यकशिपोर्महासभोपवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः। प्रकटितस्तम्भादिति तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्यं ॥ ६० ॥

दैत्येति। हे श्रीनृसिंह ते पाणिसम्बन्धिनां रुणीनां तीक्ष्णतरनखरूपाणामङ्कुशानां पञ्चकमस्मान् पातु। किम्भूतस्येव तव। दैत्यभर्त्तुः हिरण्यकशिपोः उदरलक्षणे अन्धौ कूपे निविष्टां पतितां शक्रसम्पदं उद्धरत इव, तस्माद् वहिर्निर्गमयत इव।

स्वेन पूर्य्यत इयं सकलाशा
भो बले न मम किं भवतेति।

किम्भूतं पञ्चकं। छिन्नरज्जुनिभानि मध्यत्रुटितपूर्वकपतितदोरकतुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोः उदरस्य चान्त्राणि यत्र यस्य वा। यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धर्त्तुं लोहनिर्म्मिताङ्कुशपञ्चकं कूपमध्ये निक्षिप्य वलयित्वा पूर्व्वनिमग्नरज्जुखण्डसहितं तद्यथाऽऽदाय निर्गच्छति तथा तव रज्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजसृणिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसम्पदमुद्धरच्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्त्रं सन्नामवत्वित्यर्थः। सृणाति हिनस्तीति सृणिरौणादिकः। अस्मान्, अस्मदो द्वयोश्चेति (पा०१।२।५९) बहुत्वं ॥ ६१ ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति। स्वेनेति। हे वामन इति पूर्व्वार्द्धोक्ता या कपटवाक् तस्यां विषये पटीयान् अतिनिपुणो वटुर्ब्रह्मचारिवेषधारी च यतस्त्वं नोऽस्मदादीनां मम वा मनसः प्रमदं हर्षं देहि। सर्व्वाभिलाषपूरणं कुर्व्वित्यर्थः। वटुवाचस्तु कपटवाचो भवन्ति। इति किं। पादत्रयमात्रस्थलयाचिनि वामने, किमेतदल्पीयस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण अहं ददामीति दानशूरत्वाद्बलिचक्रवर्त्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्रोक्तिच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्। भो बले चक्रवर्त्तिन् भवता स्वेन आत्मना हेमरत्नादिद्रव्येण वा इयं मदीया सकला आशा सर्व्वोऽप्यभिलाषो न पूर्य्यते, अपि तु परिपूर्णीकरिष्यत एव, परं

त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान्
देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

मम तस्य भिक्षोर्निस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः। त्वं सर्व्वं दातुं समर्थ एव परन्तु मम प्रयोजनं नास्ति कुटीनिर्म्माणार्थं पादत्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः। स्वेन आत्मीयेन बलेन सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्य्यते आद्रियत एव तथाऽपि मम किं तेन यो यद्याचते तस्मै तद्ददासीति प्रत्यक्ष-दर्शनाद्बलाभिनयदर्शनीयेयं सकलानां तृष्णा। भो बले त्वया परिपूर्णीक्रियते, अतो मम कलया लेशेन सहिताऽस्तीयसीति यावत्। एवम्भूता पादत्रयमिता। तस्मात् किं न पूर्य्यते अपि तु पूरयिष्यते एव। अथ च भो बले इयं सकलाऽपि विदित्वा मम स्वेनात्मना न पूर्य्यतेऽपित्वावरिष्यत एव। भवता किं कर्त्तुं शक्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा। मया सकलाऽपि दिगात्मना पूर्य्यते भवता बलेन किं कर्त्तुं शक्यत इति वा। अथ च भो बले पादत्रययाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्य्यतेऽपि तु पूरयिष्यत एव मदीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पादद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-श्रुतं तृतीयं पादमदातुं निरयो भविष्यतीति भिया अवशिष्ट-पदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यत इत्यर्थः। त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः। भूस्वर्गरूपलोकद्वयमेव बलेः स्वं नरक-पतनभिया स्वशरीरमेव तृतीयपादत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते।

दानवारिरसिकाय विभूते-
र्वश्मि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिं।
इत्युदग्रपुलकं वलिनोक्तं
त्वां नमामि क्रतवामनमायं ॥ ६३ ॥

"पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजं" इति वचनात्। इत्यादिकपटवाग् ज्ञेया। प्रमदसम्मदौ हर्ष इति (पा० ३।३।६८) साधुः ॥ ६२ ॥

एवं वामनेनोक्ते वलिरुत्तरमाह। दानेति। हे वामन अहं क्ता वामनस्य ह्रस्वपुरुषस्य माया येन तथाऽहमनेन ज्ञात इति ज्ञात्वा जाताश्चर्य्यवशादुदग्रपुलकं सञ्जातरोमाञ्चमिति पूर्व्वोक्तप्रकारेण वलिचक्रवर्त्तिना उक्तं भाषितं त्वां नमामि। इति किं। हे ब्रह्मन् अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय क्ताभिलाषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसम्पदः सुतरां प्रतिपत्तिं सङ्कल्पेन दानं वश्मि इच्छामि। सर्व्वामपि सम्पदं तुभ्यं दातुमिच्छामि। अथ त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि कीदृशं महच्छरीरं धारयिष्यसि तद्द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः। यद्वा तव कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितं सुखेन धारणीयमित्यहं कामये इत्यर्थः। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं ॥ ६३ ॥

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं
बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः।
पाणिरेष भुवनं वितरेति
च्छद्मवाग्भिरव वामन विश्वं॥ ६४॥

एवं वलिनोक्ते वामनः प्राह। भोगिभिरिति। हे वामन इति एवंरूपाभिः छलवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वं अव रक्ष। इति किं। भो वले चिरं चिरायुषेन बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिः सुखिभिर्मित्रभ्रातादिभिःसह सम्बन्धं संयोगं एष्यसि प्राप्स्यसि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र वा मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः। इत्याशीः। एष प्रतिग्रहार्थं प्रसार्य्यमाणः प्रत्यक्षदृश्यो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाणौ यद्दानसम्बन्धिभुवनं जलं वितर देहीति। अथ च क्षित्यास्तले पातालक्षणे दिवि रमणीयत्वात् स्वर्गे भोगिभिःसर्पैर्ध्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबहुलत्वाद् वसतिरूपं बन्धनं प्राप्स्यसि। यद्वा चिरञ्जीवन् पाताले सर्पैः सह वासं बन्धनञ्च एष्यसि वा। इवार्थो वा। दिवि वेत्यर्थः। यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् सम्बन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्पैः सह सम्बन्धमेष्यसि। यद्वाऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात् सकाशात् त्वमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यसीत्यर्थः। एष चक्रविक्षेपतत्परो

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
विश्वमित्यभिहितो बलिनाऽस्मान्
वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

मम करोऽस्ति, इन्द्राद् गृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति, भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । जीवनं भुवनं जलं, पिष्टपं भुवनं । इति चामरः ॥ ६४ ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह । आशयस्येति । हे वामन प्रणतपावन, बलिना इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण अभिहित उक्तस्त्वं अस्मान् पायाः रक्ष । इति किं । भो वामन त्वया शयस्य पाणेर्विवृतिःप्रसारणं किं क्रियतेऽपि तु तन्न कर्त्तव्यं । आशब्दोऽयोग्यतया शिरःकम्पपूर्व्वकं वारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्त्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्त्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियतेऽपि तु तन्न कर्त्तव्यमिति वा, वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवच्चरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि च दित्सुर्दातुमिच्छुरस्मि, चरणशब्दः पूजार्थः । अहं सर्व्वमिदानीमेव ददामि किमिति पाणिप्रसारणेनैतावदधैर्य्यं प्रकटीक्रियत इत्यर्थः । अथ च सहस्रपात्त्वाद् बहुभ्यो भवदीयपादेभ्य सर्व्वं दित्सुरस्मि सर्व्वस्वदानेन भवच्चरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रसारणं किं क्रियते ॥ ६५ ॥

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां
या तवैव भुवनं सृजतः प्राक्।
जामदग्न्यवपुषस्तव तस्या-
स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेतां ॥ ६६ ॥
पांशुला बहुपतिर्नियतं या
वेधसाऽरचि रुषा नवखण्डा।

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति ॥ क्षत्रेति। हे भगवन् तव तौ भुजौ विजयेतां सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तेतां। तौ कौ। प्राक् सृष्ट्यादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव "बाहू राजन्यः कृतः" इति श्रुतिप्रामाण्याद् भुजाभ्यां सकाशाद् या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्र उदियाय उत्पन्ना तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं क्षयार्थं जामदग्न्यवपुषस्तव यौ भुजौ उचितौ, कारणे कार्य्यलयस्यौचित्यात्।

"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं।
एषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति" ॥

इति भारतवचनात्त्वावतारप्रयोजनमुक्तं। जातेर्नित्यत्वादुत्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभावयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः। वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्नित्यत्वाभाव इत्यपि। जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद् यञ् इति ज्ञातव्यं। विजयेतां विपराभ्यां जेरिति (पा० १।३।१९) तङ् ॥ ६६ ॥

पांशुलेति। नियतं सर्व्वदा पांशुला धूलिबहुला बहवो मन्वादयः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां
युक्तकारितरता तव जीयात्॥ ६७॥
कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये
रैणुकेय भवता सुखनाश्ये।

भूः वेधसा एषेव नवखण्डा भारतादिनवसङ्ख्यविभागाऽरचि निर्म्मिता। तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्तां, अथ च ब्राह्मणैर्गृहीतफलां कृतवतः त्रिसप्तकृत्वः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं ब्राह्मणेभ्यो ददतस्तव युक्तकारितरता नितरामुचितकरणशीलता जीयात् सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्। एवंविधमतिशूरं दानशूरञ्च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः। नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा। एषा नियतं एषैवेत्यर्थं इति वा। अथ च या स्वैरिणी अत एव बहुभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्भर्त्त्रा कोपेन करचरणादिसन्धिषु पृथक् तत्कालच्छेदेन नवानि प्रत्यग्राणि खण्डानि यस्यास्तादृशी कृतखण्डां तामग्निसंस्कारनिवारणाद्धेतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्व्वतो भर्त्तुर्युक्तकारिता सर्व्वैः कीर्त्त्यते। स्वैरिणी पांशुला समेत्यमरसिंहः॥ ६७॥

कार्त्तवीर्य्येति। हे रैणुकेय रेणुकापुत्र कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण यदीयकारागारे निबद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत् तं कार्त्तवीर्य्यं सहस्रार्ज्जुनं हतवता भवता दशास्ये रावणे सुखेन अनायासेन नाश्ये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहादु-

कालभेदविरहादसमाधिं
नौमि राम पुनरुक्तिमहं ताम् ॥ ६८ ॥

भयोरवतारयोरेककालीनत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावात् तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात् प्रयोजनाभावादहं ते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपजामदग्न्यरूपां दाशरथिरूपां वाऽहं नौमि स्तौमि। अन्यत्र पुनरुक्तेः कार्य्यभेदात् कालभेदाद्वा परिहारः कर्त्तुं शक्यते। वीप्सायामप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भयादरसम्भ्रमादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र तु पूर्व्वेणैवोत्तरावतारकार्य्यस्यापि कर्त्तुं शक्यत्वात् कार्य्यभेदाभावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः। खतन्त्रस्य तव केनाप्यनुयोगः कर्त्तुं न शक्यत इति भावः। जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैवज्ञानस्य तथैव सद्भावाद्देवाद्यावध्यत्वस्य रावणे कृतत्वात् तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वाद्रावणवधपर्य्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव तस्य हन्तुं शक्यत्वात् कार्य्यभेदादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात् सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव। तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयं। नर्म्मदायां जलक्रीडां कुर्व्वता सहस्रार्ज्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः। रैणुकेय इति क्षत्रियत्वसूचनं। अपत्यार्थे स्त्रीभ्यो ढक् (पा० ४।१।१२०) इति ढक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमसृजत् खलु जन्म-
स्थानरेणुकमसौ भवदर्थं।
राम राममधरीकृततत्त्त-
ल्लेखकः प्रथममेव विधाता॥ ६८॥

दशभिः श्लोकैः श्रीरामचन्द्रं वर्णयति। हस्तेति। भो राम दाशरथे असौ विधाता भवदर्थं त्वादृशोत्तमशिल्पनिर्म्माणार्थं जन्मस्थानं रेणुकैव यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षयाऽऽद्यं जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासृजत्, चक्रे। त्वन्निर्म्माणार्थं जामदग्न्यं हस्ताक्षराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः। खल्विवार्थे वा हस्तलेखमिव चक्रे। किम्भूतः। अधरीकृताः एतादृशनिर्म्माणसमर्थत्वान्नितरां हीनाः कृता ते प्रसिद्धा लेखका देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः। अथ वा स अधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमौ अवतारितास्ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः। प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपत्वेन हीनत्वं न तु द्वितीयस्येत्यत्रोक्तं। प्रथममेवाद्यमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा। उत्तमशिल्पनिर्म्माणार्थं हि हस्तलेखा पूर्व्वं क्रियते। हीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखका लिपिकरा येन स इति वा। अक्षराभ्यासेऽप्येवमेव क्रियते। जन्मस्थाने रेणुः घृष्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांसुर्यस्यैतादृशं। हस्तलेखं शेषाद्विभाषेति (पा०५।४।१५४) कप्॥ ६८॥

उद्भवाजतनुजादज कामं
विश्वभूषण न दूषणमत्र।
दूषणप्रशमनाय समर्थं
येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवेति। हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र। अजस्य रघुपुत्रस्य तनुजाद्दशरथात् सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्भव उत्पत्तिर्यस्य भो विश्वविभूषण जगदलङ्कारभूत, अत्र दशरथादपि जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति। यस्य पितामहेनाप्यजेनोत्पन्नस्तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्त्वामुत्पन्नः तत्पुत्रः स्वयं कुतस्त्वमामुत्पत्स्यते। तथा स्वयमप्यजः कथं जायत इत्याशङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशङ्कापरिहारः। ब्रह्मैव हि स्वाविद्यया संसरति मुच्यते चेति न्यायात्। विश्वभूषणस्य तव दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः। अथ वाऽजतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव, अजो हि छागस्तत्पुत्रोऽप्यज एव जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः। दूषणाभावे हेत्वन्तरमप्याह। येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रभाव एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय नाशाय समर्थं यत्स्मरणादिवैभवादन्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति तत्स्वरूपे दोषलेशसंस्पर्शोऽपि कथङ्कारं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः। अथ च दूषणाख्यराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यतस्तस्मादत्र तवोत्पत्तौ सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति छलं। अथ च परशु-

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे
यच्छ मोहमपि तं रघुवीर।
येन रावणचमूर्युधि मूढा
त्वन्मयं जगदपश्यदशेषं ॥ ७१॥
आज्ञया च पितुरज्ञभिया च
श्रीरहीयत महीप्रभवा हि:।

रामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात् सुखेनोत्पद्यस्व। अत्र तवोत्पत्तिविषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नास्ति। यतो दूषणादि-रावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं न तु परशुरामस्ये-त्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपर:। तस्मादेककालोत्पन्नत्वेऽपि का-र्य्यभेदान्न पुनरुक्तिदोष:। एतेनावतारप्रयोजनमुक्तं। अनुका-ममिति पाठे कामं लक्षीकृत्य यथेच्छमित्यर्थ: ॥ ७० ॥

नो ददासीति। हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर, ईश्वरतम श्रीर-घुनाथ त्वं तत्त्वधियं मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वं साक्षात्कारं यदि मे मह्यं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विशिष्टां भ्रान्ति-मेव यच्छ देहि। तं कं। येन मोहेन भयसञ्जातभ्रान्तिविला-सेन युधि मूढा भ्रान्ता रावणचमूरशेषं सकलं जगत् त्वन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत्। रावणसेनया च मोहेन जगद्रामा-त्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति। हे श्रीरामचन्द्र भवता महीप्रभवा कृष्याद्युपा-यैर्भूलोकोत्पन्ना श्री राज्यलक्ष्मी:, अथ च भूमेरुत्पन्ना लक्ष्मव-

लङ्घितस्य भवता किमु न द्वि-
र्वारिराशिरुदकाङ्कगलङ्कः ॥ ७२ ॥

तारूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञया च अन्येभ्यो भिया च मूर्ख-जनापवादभयेन च द्विर्द्विवारमहीयत त्यक्ता। वनवासाङ्गीकारा-द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च वह्नौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्ता, इत्येवं द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः। एवं पितुराज्ञाकारी लोकप्रवाद-भीरुस्य कोऽपि नास्तीति भावः। चावन्योन्यसमुच्चये। तथा वा-रिराशिररिराशिर्वा द्विवारं द्विधा च न लङ्घितः किमु, अपि तु सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव। तथा रावणादिशत्रुसमूहो-ऽपि पराभूत एव। वा चार्थ इवार्थौ वा। अरिराशिस्य अरिरा-शिरिव वागन्धनार्थाद्धातोः क्विपि वातीति वाः स चासावरिरा-शिस्य स सकलो वैरिसङ्घ इत्यर्थः। किम्भूतः। उदकाङ्कगा जलम-ध्यगा लङ्का यस्य यदीयजलमध्ये लङ्कास्तीत्यर्थः। अरिराशिर-पि समुद्रजलमध्यवर्त्तिनी लङ्का यस्य। समुद्रपक्षे यस्येत्यस्योदकेन सम्बन्धः। अरिराशिपक्षे तु लङ्कायाः। एतावान् विशेषः। उत्कृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अङ्कगा लङ्का यस्येति वा। उत्कृष्टमकं कर्त्तनलक्षणं दुःखमुदकं तदेवाङ्कश्चिह्नं येषां ता-दृशा गलाः कण्ठा यत्र क्रियायां यथा तथा कः किमु शत्रुसङ्घो न लङ्घितः, अपि तु सर्व्वोऽपीति वा। सागरस्यापि बन्धना-द्रावणस्यापि बधाच्च एतादृशो महाप्रभावः शूरतमस्य त्वदन्यः कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं
माऽर्पयज्जनकजामिति रक्षः।
देवताद्मरणे वरवाक्यं
तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः॥ ७३॥
तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं
शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि।

कामदेवेति। रक्षो रावण इतीव हेतोर्दैवतान्मरणाभाव-विषये देवाद्धेतोर्न मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं यत् सत्यं कुर्व्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्रैरपुनात् धूतकल्मषं चकार। इति किं। जनकजां सीतां रामायार्पयद्ददद्हं रक्षः कामदेवस्य मोहनशोषणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहसन्तापवशान्मृतो मा भूवमिति। सीताप्रत्यर्पणे कामदेवस्य देवत्वात् तद्बाणैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादितीव तामददद् वरवाक्यसत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवद्बाणैरात्मानं नाशितवानित्यर्थः। कामबाणात् शरीरविनाशमात्रं त्वद्बाणात् तु मरणे संसारहेतुनिःशेषकल्मषचय इति महान् विशेषोऽपुनादित्यनेन सूच्यते। नेशं माङ्योगादडभावः। तथ्ययत् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६वा०) एन्ताच्छता॥ ७३॥

तदिति। हे रघुनाथ नामशेषिजः कथाशेषीकृतो हतः सेनया सहितो दशास्यो येन तत्तस्मात् तव हस्तादसौ शम्बुकः यत् अस्तं विनाशं आप तत् शम्बुकस्य शम्बुकनाम्नः शूद्रस्य अम्बु-

नामशेषितससैन्यदशास्या-
द्दस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥
मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-
त्रासदानजमुपार्ज्य यशस्तत्।
क्षीणवानसि कथं न विहाय
क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

धिचुम्बि समुद्रमध्यवर्त्ति यशःकम्बु कदम्बं शङ्खवृन्दं धवलतया किं न हसति अपि तु हसत्येव तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः। येन त्वत्करेण अतिशूरो रावणो हतः तेनैवान्त्यवर्णोऽधमो दुर्बलः शम्बुकोऽपि हत इति महत् तस्य भाग्यमित्यर्थः। यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद् यशो भवति। ब्राह्मणस्य बालपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितधूमपानमधोमुखं कुर्व्वन्तं शम्बुकं शूद्रं श्रीरघुनाथो हतवानितीतिहासः। अथ च शम्बुकस्य जलशुक्तेः श्वेत्यरूपं यशः समुद्रमध्यस्थं शङ्खवृन्दं हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव। नामशेषितेति। तत्करोतीति (पा० ३।१।२६ वा० १) ण्यन्तान्निष्ठा ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति। यस्मात् मृत्योर्यमादन्येषां भीतिस्तस्यापि मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरणपर्य्यन्तं त्रासदानाद् भयोत्पादनाद्धेतोर्जातं तत् अतिप्रसिद्धं लोकत्रयेऽपि गीयमानं यश उपार्ज्य क्षुद्रोऽत्यल्पको दुर्जनस्तस्माद्भिया भयेन पामरलोकापवादभिया निजदारानात्मनः

दुष्टदारविरहौर्वपयोधि-
स्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि।
लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ
यः स्वजीवितटणाहुतियज्वा॥ ७६॥

प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न ह्रीणवान् लज्जितवानसि, लज्जितव्यं तावत् त्वयेत्यर्थः। यो रावणाय भयं दत्तवान् तस्य दुर्जनभीत्या निष्ठुरजनापवादभयेन प्रियापरित्यागे लज्जैव युक्ता। अभिमानान्निजस्त्रीहर्ता रावणो नाश्रितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यक्तेति एतादृशः शूरोऽभिमानी लोकापवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः। यातुधानः पुण्यजन इत्यमरः। भीतिकरेति ताच्छील्ये टः॥ ७५॥

दुष्टेति। हे शरण्य शरणागतभक्तरक्षक रघुनाथ स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भव। स कः। यस्त्वं दुष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहत्वादौर्वो वडवानलः तस्य पयोधिः आश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहत्वात् कृशानुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव टणानामाहुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता। योऽहि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढुमशक्तस्तृणवदिच्छामात्रेण स्वप्राणांस्तत्याज। स यावज्जीवं सीताविरहानलं कथं सोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यं। यज्वना चाहुतिरग्नौ हूयते। सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधुर्य्यत्वं सूचितं। इन्द्रजितः शक्त्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमूर्च्छ

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः
श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः।
स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं
श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध॥ ७७॥

तथा मुनिरूपकालकृतसमयभङ्गभग्नप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञया शरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षणमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा। एतेन स्त्रीवियोगदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितं। परमकारुणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितं॥ ७६॥

क्रौञ्चेति। दैवी वाक् येन भुवं प्रथममानीता स आद्यः प्रथमः कविर्वर्णको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये रिंरसावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं शोकमपि वीक्ष्य तिर्य्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा शोकेन हेतुना।

मानिषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितं॥

इत्यादिकमेकं श्लोकमसृजत्। स कविस्त्वयि उत्पन्नः करुणरसो यस्य सीताविरहविक्लवमहानुभावभवद्दर्शनोत्पन्नशोक इव श्लोकानां सिन्धुः सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितरामायणाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रबबन्ध। तिर्य्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः कृतः तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्म्माणमुचि-

विश्रवःपितृकयाप्तुमनर्हं
सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः।
त्वं चकर्त्तिथ न शूर्पणखायाः
लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

त्वमेव। अथ च त्वया सिन्धुर्बद्धः। अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं बबन्धेत्युचितं। परित्यक्तसर्व्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्दर्शनं कृतवान्। एतादृशः परमपुरुषोऽसीति खल्वित्यर्थः॥ ७७ ॥

विश्रव इति। हे रघुनाथ, इति हेतोः उचितं जानाति यः स उचितकारी त्वं चतुर्द्धावतीर्णत्वात् लक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्पनखायाः श्रवसी कर्णौ त्वं न चकर्त्तिथ, अपितु कर्त्तितवान् एव। इति किं। विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च कर्णरहितः पिता यस्यास्तयाऽनया शूर्पनखया सश्रवस्त्वं सकर्णत्वं प्राप्तुमनर्हमयोग्यमिति स्त्रीवधस्यानौचित्यात् कर्णच्छेद एवोचितः, यतः अकर्णपितृकाया अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्त्तयामासिथेत्येवंविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽसीति भावः। वा इवार्थो वा इतीव हेतोरिति योजना। विश्रवःपितृकया न वृतस्येति (पा०५।४।१५३) कप्। शूर्पणखा पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञायामिति (पा०८।४।३) णत्वं। नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि नखमुखात् सञ्ज्ञायामिति (पा०४।१।५८) ङीवभावः। अन्वर्था चेयं सञ्ज्ञा॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितव्रततिं मे
यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः।
छद्मयादवतनोरुदपाटि
स्पर्द्धमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति। त इति। कंसादितत्त-द्दैत्यमारणरूपछद्मना यादवसञ्ज्ञा तनुर्यस्य, अथ च छद्मया नीतिछद्मया एवम्भूताचासौ आदवतनुश्च, मायावान् कंसादिवं-शवनवह्निरूपशरीरस्य तस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिः भुक्ति-मुक्तिप्रदैश्चतुर्भिर्हस्तैरतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदान-समर्थः पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलितः। किं कुर्व्वन्निव। तादृशकल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानमदेन दर्पेण तैर्भुजैः सह स्पर्द्धमान इव। ते बाहवो मे दुरितानां व्रततिं लतां दैन्यसंहतिं रहन्तु उन्मूलयन्तु। पारिजातलक्षणमहा-वृक्षोन्मूलने समर्थानां तेषां लतोन्मूलते सुतरां सामर्थ्यं। कपट-दावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमे-वेत्यर्थः। दानशूरो महाप्रभावश्च त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः। सत्यभामया याचितः पारिजातः इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः। निर्ऋति-व्रततिमिति पाठे स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यमरः ॥ ७९ ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः
कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान्।
भाविबाणभुजभेदनलीला-
सूत्रपात इव पातु तदस्मान्॥ ८०॥
कर्णशक्तिविफलां खलु कर्त्तुं
सज्जितार्ज्जुनरथाय नमस्ते।

बालेति। हे कृष्ण त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु बालकेलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुनाजले तरङ्गानभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा ताननेकप्रयत्नेनालावीः अच्छैत्सीः इति यत् तत् कर्परीभिस्तरङ्गलवनं कर्त्तृ उषाहरणावसरे भावि·करिष्यमाणबाणासुरभुजच्छेदनं तल्लक्षणलीला विलासः तत्सम्बन्धी सूत्रपात इव प्रथमसार्जवच्छेदनाभ्यासरूपमिव अस्मान् पातु रक्षतु। अक्षरपङ्क्तेः रजुत्वार्थं बालैः प्रथमं खटिकादिप्राचितसूत्रपातनं क्रियते। तक्षादिभिरपि काष्ठस्यार्जवेन छेदनार्थं गैरिकादिप्रचितसूत्रपातनं क्रियते तद्वद्बाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यदकारि तव बालक्रीडनमस्मानवतु इत्यर्थः। कर्पर्य्याघाते ते तरङ्गच्छेदनमिति बालजातिः। अवतारप्रयोजनञ्चोक्तं॥ ८०॥

कर्णेति। हे कृष्ण ते नमोऽस्तु। किम्भूताय। ते उरसि लग्ना इन्द्रजिन्मुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मणं द्रोणाचलानीतविशल्यकरौषधिप्रक्षेपेण हृतं निष्काशितं शक्तिलक्षणं शल्यं यस्य तादृशं

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं
लक्ष्मणं कृतवता हृतशल्यं ॥ ८१ ॥
नापगेयमनयः सशरीरं
द्यां वरेण नितरामपि भक्तं ।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

कृतवता। केतनेन ध्वजस्थपताकारूपेण कपिना हनूमता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं बलं, अथ च इन्द्रदत्तां शक्तिं अफलां कर्त्तुमिव सज्जितो योजितो अर्ज्जुनरथो येन तस्मै नरनारायणरूपाय। यो हि यत्र कर्म्मणि शक्तः स तत्र नियोक्तुमुचितः स हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात् कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवार्ज्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सलाय तुभ्यं नम इत्यर्थः। यो मर्मभूतां उरःस्थितां शक्तिं विफलीकरोति सश्रवणस्थां सुतरां विफलीकरोत्येवेति छलेनोक्तिः,खलु इवार्थः उरसि शक्तिः अमूर्द्धमस्तकादिति अलुक् (पा०६।३।१२) ॥ ८१॥

नेति। हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सुशरीरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य्य कारणात् वा द्यां स्वर्गं न अनयः न प्रापितवानसि। इति किं। स भीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्याम्यद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्य्यमिति नियमवान् व्रतस्य विलोपाद्भीतस्तथा भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति। भक्तमस्य वरदानेन

घातितार्कसुतकर्णदयालु-
र्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः।
अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं
साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः॥ ८३॥

यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितं तथाऽपि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात् तच्छरीरं विनाश्य यतः स्वर्गमनयः न तु तुच्छशरीरसहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः। यद्वा भक्तेरतितुच्छत्वाच्छरीरं विनाश्य मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः। आपगेयं अपत्यार्थे स्त्रीभ्य इति (पा०४।१।१२०) ढक्॥ ८२॥

घातितेति। अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातितो योऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन् विषये दयालुः सकरुणः। तथा स्वसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इत्यर्थः। इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्ज्जुन-स्तेन कृत्वा कृतार्थःसम्पादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात् सहर्षः, अत एव क्रमेण साश्रुः पुत्रशोकवशाद् रुदन् भानुः सूर्य्यः पुत्र-विजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्व्वन् विधुश्चन्द्रः तावेव दक्षिणवामनेत्रे यस्य एतादृशः त्वं यथाक्रमं अर्द्धदुःखं अर्द्धसु-खञ्च अभ्यनयः, अभिनयेन युगपद्दर्शनवानसि। परमार्थतोऽवि-द्यमानमप्यनाद्यविद्याविलासाद्बहिर्नाटितवानसीत्यर्थः। सूर्य्य-चन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्य्यपुत्रत्वात् नाशे शोकात् सूर्य्यस्य साश्रुत्वं, अर्ज्जुनस्य च सोमवंशत्वात् तद्विजये चन्द्रस्य

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा-
पुत्रशत्रुसखता सदृशी ते ।
श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-
वत्समात्महृदि धर्त्तुमजस्रं ॥ ८४ ॥

हर्षेण विडम्बितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुखदुःखाभिनयेन अद्भुतरूपो ऽसीति भावः। घातितेति हेतुमण्ण्यन्तान्निष्ठा। जैत्रितेति तत् करोतीति (पा०३।१।२६वा०) ण्यन्तान्निष्ठा। पार्थेति कुरुत्वात् ऋष्यन्धकेत्यण् (पा०४।१।११४) अर्द्धञ्च तद्दुःखसुखञ्चेति द्वन्द्व-गर्भः कर्मधारयः ॥ ८३ ॥

प्राणेति। प्राणवत् प्रणयिनी निरूपाधिपरप्रेमास्पदं राधाख्या गोपिका यस्य एवम्भूत हे श्रीकृष्ण ते तव राधापुत्रः कर्णः तस्य शत्रुरर्ज्जुनस्तत्सखता तन्मैत्री सदृशी योग्या न। राधावल्लभस्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कथंकारमुचिता, अपि तु अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः। एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्त्तवधूरिति परिहारः। श्रियः प्रियस्य श्रीवल्लभा यस्य वा तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपादन्यासरूपला-ञ्छनं। अथ च श्रियो वत्सं पुत्रमजस्रं आत्महृदि धर्त्तुं सदृगेव उचितमेव, यस्य श्रीर्वल्लभा स तत्पुत्रं स्ववक्षसि सदा बिभर्त्तीति युक्तमेवेत्यर्थः। एतादृशः स्वपक्षपातदक्षो लोकशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरश्च कोऽपि नास्तीति भावः। प्रणयिराधेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा०६।३।३४) ॥ ८४ ॥

तावकापरतनोः सितकेश-
स्त्वं हली किल स एव च शेषः।
साध्वसाववतरस्तव धत्ते
तज्जराचिकुरनालविलासं॥ ८५॥

तावकेति। हे श्रीकृष्ण हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव शेषावतारूपोऽपि बलभद्रो भवानेव न तु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः। त्वं बलभद्रः स एव शेषः त्वत्तो हली न भिद्यते। हलिनश्च शेषो न च भिद्यत इति वा। यतः कायस्य सम्बन्धाज्जरसा सितकेशः धवलितकचः किलेत्यागमे। विष्णुपुराणादौ च यदुक्तं "उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ ततः प्रभुः" इति। तव इयं तावकी न विद्यते परा उत्कृष्टाऽन्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्सम्बन्धिनी सर्व्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्त्तिस्तस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तव अवतारः अंशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात् तस्य, स च हल्येव शेष इति वा। शेषरूपबलदेवलक्षणोऽसाववतरो मूर्त्तिः, अत एव तस्याः त्वदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते। अतिगौरो बलदेवस्त्वदियापरतनुर्धवलकेश इव भातीत्यर्थः। केशस्यापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव। कारणगुणा हि कार्य्ये गुणानारभन्त इति न्यायाच्च युक्तमेव। अंशावतारो बलभद्र इति चोक्तं। अत्र श्वेतकेशः सहज एव

न तु जरायोगादिति वा। यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः। वस्तुतस्तु कस्य ब्रह्ममुखस्य सदृशौ सुखस्वरूपावित्यर्थः। प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वात् मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात् सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मकावेतावंवतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात् प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थसितकृष्णपदस्यार्थः। "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं"इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधारी परब्रह्मैव। "समोऽहं सर्व्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः"इति भगवद्वचनात्। बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामश्च रामश्चेति वचनात्, अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्त्तित्वं कृष्णस्य तमोगुणमूर्त्तित्वं प्रापद्येत, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमः प्रधानत्वदर्शनादित्याशयः। शितिकेश इति पाठे शितौ धवलमेचकावित्यभिधानात्। त्वदीयपुराणतनोः सम्बन्धी शितिकेशः श्यामकेशरूपस्त्वं,हली च धवलकेशरूपः स एव च हलीति शेषः। बलभद्रः शेषावतार इति पुराणादौ। स त्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु। कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद् हलिनश्चातिगौरत्वाद्यथाक्रमश्यामसितगौरत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्तरेण। तावकापरेति पाठः साधीयान्, यतः युष्मदस्मदोरिति खञि (पा० ४।३।१) तवकादेशे वृद्धौ च वृद्धिनिमित्तस्येति (पा० ६।३।३९) पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्म्मधारयत्वात् पुंवत्कर्म्मधारयेति (पा० ६।३।४२) प्रतिप्रसवात् पुंवद्भावः। अवतरः। पूर्व्ववत्॥ ८५॥

हृद्यगन्धवह भोगवतीश:
शेषरूपमपि बिभ्रदशेष:।
भोगभूतिमदिरारुचिरश्री-
रुल्लसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वं॥ ८६॥

हृद्येति। हृद्यो हृदयानन्दकारी गन्धश्चन्दनादिसौरभं तं वहसि धारयसि तत्सम्बोधने हे एवंविधरम्यसौरभधारिन् श्रीकृष्ण त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपं। अथ च नागाधीशरूपं बिभ्रत् धारयन्नपि अशेष उभयविधोऽपि शेषो न भवसि इति विरोधः। अथ च न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मात् असौ ऽशेषः सकल-जगदात्मकस्त्वमिति तत्परिहारः। अथ च बलभद्रोऽप्यतिशृङ्गारित्वाद् हृद्यगन्धवहः, अत एव भोगवतीनां सुखीनां गोपिकादीनां ईशः प्राणप्रियः। अथ च भोगवत्या अतितरां सुखिन्याः रेवत्या ईशः पतिरिति। श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धशरीरं स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यञ्च गन्धं वहतीनां भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनामीशः। शेषोऽपि जलक्रीडाचालितचन्दनकर्पूराद्यङ्गरागसम्बन्धिहृद्यसौरभधारिण्याः भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः। कर्पूरादिवज्जलसौरभयुक्ताया नागर्य्या वा तृप्तिहेतुत्वाद् हृद्यो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्य्या नद्या वा पतिः। तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोः मदिरावत् रुचिं सुखं राति जनयति या तादृशी श्रीःकायकान्तिर्यस्य सः। भोगः शेषफणा तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या ऊतिः अवनं

स्वाधिष्ठानेन रचणं तेन माद्यति हृष्यतीति भोगभूतिमती। तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वादलश्यामला श्रीः कान्तिर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकान्तिरित्यर्थः। इरायाः भारत्याः प्रियायाः धरण्या वा रुचिरा रमणी श्रीः कान्तिर्यस्मादिति वा। तयोरुभयोः सपत्न्योरपि रुचिं प्रीतिं ददाना समवर्तिनी श्रीः हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा। भोगानां कालियफणानां भूतिरैश्वर्य्यजनितो दर्पः तं मथ्नाति तादृशो वा। पृथग्वा पदं। गोपिकादिसम्भोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिः तद्वान् स चासौ उक्तरीत्या इरारुचिरश्रीश्चेति वा। अथ च बलभद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशी या मदिरा तया कृत्वा रुचिरा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा यस्य। बलदेवो हि सर्व्वदा मदिरामत्तः। अथ च शेषरूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिः तद्वान् अतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणासमृद्धिमान् वा। तेन माद्यति स चासौ स्वशिरःसु धारणेन भूमेः रुचिं राति ददातीति रुचिरा श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः। तथा कृष्णरूपस्त्वं उल्लसन्ती कुमुदवन्धोः चन्द्रस्य सम्बन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन् सर्व्वाह्लादकारित्वाच्चन्द्र इव सर्व्वप्रेमास्पदभूत इत्यर्थः। कुमुत् श्वेतं कैरवं तस्य अबन्धुः तद्विरोधिनी कृष्णा रुचिः श्रीर्यस्य जलदश्याम इत्यर्थः इति वा। उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे सुहृदि रुचिः प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा। पृष्ठे दंष्ट्रायां वा उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मिन्मोदत इति मुदः स चासौ स

रेवतीश सुषमा किल नील-
स्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा।

च तया बन्धुषु बन्धौ वा बलभद्रे वा रुचिः प्रीतिर्यस्य स चासौ स चेति वा। उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगौरे बन्धौ बलभद्रे रुचिः प्रीतिर्यस्येति वा। उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एव उद्दीपकत्वाद् बन्धुर्यस्य सः प्रद्युम्नावतारः कामः तत्र रुचिः पुत्रत्वात् प्रीतिर्यस्येति वा। अथ च बलभद्ररूपस्त्वं, उल्लसन्ती कुमुदबन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा रुचिः कान्तिर्यस्य। उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्मुदे सहर्षे बन्धौ अनुजे श्रीकृष्णे रुचिः प्रीतिर्यस्य वा। उत्कर्षेण लसनकुमुदबन्धुः पार्व्वणचन्द्रः तस्येव रुचिर्यस्य। उल्लसत् कुमुदबन्धौ उक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने रुचिर्यस्येति वा। अथ च शेषरूपस्त्वं उल्लसन्ती कुमुदनाम्नि सूर्य्ये सुहृदि प्रीतिर्यस्य। उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य वा। उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुःसदृशी कान्तिर्यस्य वा। उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्प्रीतिर्यस्य वा। कुमुदेऽपि कुमुत्प्रोक्तमिति विश्वः। गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः। भोगः सुखं वधे वाहे शरीरफणयोर्मत इति विश्वः। इरा वारिसुराभूमिभारतीषु इति च। ऊतिः। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेति (पा० ६।४।२०) वस्योपधायाश्च ऊठि। मत् इति माद्यतेर्मज्ञातेश्च क्विपि। मुदः इगुपधलक्षणकः॥ ८६॥

रेवतीशेति। हे रेवतीनाम्न्याः प्रियाया ईश, तथा हे कामपालपूरक कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन

कामपाल भवतः कुमुदावि-
र्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

भाविता सञ्चारिता रुतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः श्रीकृष्णतनुभासा कायकान्त्या कृत्वा नीलस्य अम्बरस्य तत्तुल्यस्येत्यर्थः। तव रुचिराः शोभना लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना वा। रेवतीशसुषमा चन्द्रसम्बन्धिनीपरमा शोभा उचितैव किल। आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितैव। अथ च बलभद्रस्वरूपत्वाद् रेवतीशसुषमा बलभद्रस्य परमशोभा उचितैव। किम्भूतस्य। कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्य आविर्भावेन प्रकटनेन भाविनी त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन। कुमुदस्य चन्द्रस्य आविर्भावेन वा। अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया सदृशी। तथा हे कामपाल बलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता सञ्चारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः तव तनुभासा कायकान्त्या नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषुमा उत्कृष्टशोभा उचिता योग्यैव किल। धवलवस्तुसम्पर्कान्नीलं अतिशयेन शोभते। अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक रेवतीश चन्द्रकुमुदानां कैरवाणां अविकासेन भाविता स्फुरिता रुचिः कान्तिः प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभासा विम्बतेजसा नीलस्य अम्बरस्य आकाशस्य सुषमा परमा शोभा उचितैवेति ध्वनिः॥ ८७॥

एकचित्ततनिरद्वयवादिन्
न त्रयीपरिचिताध्वबुधस्त्वं।

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति ॥ एकेति। हे अद्वयवादिन् द्वैतवाह्यघटपटादिभेदानामसत्यतया प्रतिपादनेनैकस्याज्ञानकारणतयैव सत्यताङ्गीकारादद्वैतवादिन् त्वं मां पाहि। किम्भूतः। एकैव चित्ततति: ज्ञानसन्ततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैकोयस्य मतेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिदप्यस्ति तादृशः। अत एवाद्वयवादिन्निति योजना। तथा त्रय्या अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितो नञ् समासो वा। नेति पृथग्वा। वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः। अथ च वेदत्रय्या परिचितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिचिता अभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवसि। सर्व्वस्य क्षणिकताङ्गीकाराद्धर्म्माधर्म्मभोगव्यवस्थाया निरासादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः। अत एव बुधः पण्डितः। न हि पण्डितं विना वेदादिसर्व्वदूषणसमर्था अन्यस्य बुद्धिः सम्भवति। अथ च अत्रयीपरिचितोऽपि बुध इति विरोधाभासः। न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डितत्वं सम्भवति। अथ च यः पण्डित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः। वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्। अथ च अद्वयवादाद् द्वित्वसङ्ख्यामपि यो नाङ्गीकरोति स त्रित्वसङ्ख्यां न मन्यत इति युक्तमेवेत्यर्थः। तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्मात्रमतभेदेन बौद्धसिद्धान्तपातित्वात्।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः
पञ्चबाणविजयी षडभिज्ञः ॥ ८८ ॥

न सन्नासन्नसदसन्न चाप्यनुभयात्मकं।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिकं विदुः॥

इति। अनिर्व्वचनीयप्रपञ्चवादित्वाद् विधुतं निराकृतं सत्, असत्, सदसत्, तद्भिन्नलक्षणं, कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन, अथ च त्रित्वनिषेधान्निरस्तचतुष्टयः, तथा विरक्तत्वाद्दिगम्बरत्वाच्च पञ्चबाणः कामस्तद्विजयी मारजित्, अथ च वणशब्दे इत्यस्माद् घञिः वाणशब्दः। तं पञ्चसङ्ख्यावाचिनं पञ्चशब्दं न सहत इत्यर्थः। यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहत इति युक्तमेवेत्यर्थः। तथा देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनं देशादिव्यवहितशब्दश्रवणमतीतजन्मस्थितिस्मरणं परचित्तज्ञानमविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशक्षयः, अणिमादिसिद्धिश्चेति षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य स षडभिज्ञः। वेदानुसारिभिर्दैत्यैः पराभूता देवा ब्रह्माणं शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य्य दैत्यबुद्धिं वेदार्थेभ्यश्चावयित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, ततस्ते देवानां जय्याः सम्पन्ना इति। अत एव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि। परिचितोऽप्यबुद्धबुधस्त्वमिति पाठे नेति पदं भित्वा त्वया वेदत्रयी न

---

* चतुष्काणेति पाठान्तरं।

5 v

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-
त्कुर्व्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ।
पुष्पवृष्टिरपतत् सुरहस्तात्
पुष्पशस्त्रशरसन्ततिरेव॥ ८९ ॥

परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या। अप्यविरोधे। तथापि बुध-स्त्वमित्यर्थः। परिचिताध्वबुध इति पाठे त्रयीपरिचितानां वैदि-कानामध्वनि मार्गे बुधः पण्डितो न भवसि, अवैदिकमार्गमेव जानान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्नवतारस्वरूपे सौन्दर्य्याज्जितेन्द्रियत्वाच्च मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वात्, तथा आत्मनिषेधस्य, "समनस्केन्द्रियजन्यनीलपीताद्याकारसवि-कल्पकनिर्विकल्पकवासनोपहितचित्सन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चे-तयन्ते, मनसा संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा न तु नित्योऽन्यः कश्चित्" इत्यादिप्रकारेण सर्व्वभावानां क्षणमात्राव-स्थायितां नैरात्म्यञ्च स्वदर्शनोक्तसमाधिना साक्षात् कुर्व्वति सति पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसन्ततिर्बाणपरम्परारूपा सुरहस्तात् पुष्प-वृष्टिरेवापतत्। अतिबले हि शत्रौ भीतानां करादायुधा नि-पतन्ति। कामोऽपि त्वत्तो भीतः, पुष्पशरस्य तथा च तस्य करात् लङ्घयेन पतिता पुष्परूपबाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ सा-क्षात् कुर्व्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युत्प्रे-क्षा। कामोऽपि देव एव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः। यो हि लोको-

तावके हृदि निपात्य कृतेयं
मन्मथेन दृढधैर्य्यतनुत्रे।
कुण्ठनादतितमां कुसुमाना-
ञ्छत्रमित्रमुखतेव शराणां ॥ ९० ॥

त्तरं वस्तुप्रत्यक्षगोचरं करोति यस्य कश्चन विजयते तयोरु-परि दैवैः पुष्पवृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ८९ ॥

तावक इति। मन्मथेन दृढमभेद्यं धैर्य्यमेव तनुत्रं कवचं यस्य तस्मिंस्तावके हृदि मनसि अथ च वक्षसि अर्थात् शरान् निपात्य नितरां दृढपातपूर्व्वं यथा तथा पातयित्वा दृढत-नुत्रत्वादेव अतितमां कुण्ठनात् तैक्ष्ण्यत्यागाद्धेतोः कुसुमरूपाणां शराणां छत्रं मित्रञ्च येषां तानि, छत्रस्य वा मित्राणि मुखानि येषां ते भग्नत्वाद्विशकलितमुखास्तेषां भावस्तत्ता सूचीमुखताप-रित्यागेन छत्रतुल्यवृत्तमुखतेयं प्रत्यक्षदृश्या कृता। दृढतनुत्रे हि पतितो वाणः कुण्ठितत्वाद्वृत्तमुखो भवति। स्मरशराः शरत्वात् पूर्व्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं धैर्य्यकञ्चुके त्वदीये हृदि नि-पात्य नितरां कुण्ठनादिव तेषां पुष्परूपाणां शराणां छत्रा-कारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमा वा। विकसितानि पुष्पाणि छत्रतु-ल्यानि भवन्ति। अथ च छत्रं छायाकारित्वात् सुखदमेव न तु दुःखदं यथा तथा कामशरा अपि त्वद्धृदयस्य निर्वापका एव जाताः, न तु त्वां जेतुमशक्नुवन्नित्यर्थः। एतादृशो जितेन्द्रियः कोऽपि नास्तीति भावः। निपात्य णन्तात् क्यप् ॥ ९० ॥

यत् तव स्तवविधौ विधिरास्यै-
श्चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः।
त्वय्यशेषविदि जाग्रति शर्व्वः
सर्व्वविद्ब्रुवतया शितिकण्ठः॥ ८१॥

यदिति। विधिः तव स्तवविधौ स्तुतिविधौ बहुभिरास्यैर्मुखैः चातुरीं वैदग्ध्यं यत् यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि वर्णनं करोति तत् तर्ह्येव। चतुराणि वर्णननिपुणानि आस्यानि यस्य वा तादृशो भवेन्नान्यः। अथ च त्वद्वर्णनाविधौ यस्माच्चातुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्यानि यस्येति चतुरास्यो न तु चत्वार्य्यास्यानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः। आस्यानाञ्चतुष्के सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवसद्भावात् तथैवोच्यत इत्यर्थः। त्वदीयस्तुतिपरत्वाद् ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्त्तिरजनीति भावः। तथा शर्व्वो हरः त्वयि बुद्ध एव अशेषविदि सर्व्वज्ञे जाग्रति सति सर्व्वविदं सर्व्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्व्वविद्ब्रुवस्तत्तयैव,परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्केन शितिकण्ठो नीलकण्ठः न तु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्स्पर्द्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमपयशो जातमित्यर्थः। ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव परमपुरुषः सर्व्वज्ञश्चेति भावः। अन्यस्य यथाऽऽत्मस्तुत्या सर्व्वज्ञसन्निधौ लज्जया मालिन्यं भवति॥ ८१॥

धूमवत् कलयता युधि कालं
म्लेच्छकल्पशिखिना करवालं ।
कल्किना दशतयं न मम कल्कं
त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ६२ ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युद्धे कलयता धारयता कालं मृत्युरूपं करवालं खड्गं धूमवद् धूममिव धारयता वा । अत एव म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छप्रायाणां वा, एवम्भूतेन कल्किना कल्किसञ्ज्ञेन दशमावतारेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवकं कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः स्वयं कल्की सोऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः कल्किशब्दस्य विष्णुनामत्वात् तत्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयोजनमुक्तं । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं, यागीयातिरिक्ता हिंसा, परस्त्रीगमनञ्चेति त्रिविधं कायिकं । पारुष्यं, अनृतं, पैशून्यं, असम्बद्धप्रलापश्चेति चतुर्विधं वाचिकं । परद्रव्यग्रहणेच्छा, परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिध्यानञ्चेति त्रिविधं मानसं । इति दशविधं पापं । चक्षुस्त्वक् श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणिपादपायूपस्थमनोजन्यं वा दशसु मासेषु भवतीत्याहुः, गर्भवासलक्षणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाशये पापे, इति विश्वः ॥ ६२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्वीं
पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः।
विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
न्नाम विष्णुयशसस्य सदर्थं॥ ६३॥
सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
त्रेयमर्ज्जुनयशोर्ज्जुनबीजं।

देहिनेति। हे कल्किन् विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः पितुः विष्णुरितिनाम भवतैव त्वयैव कृत्वा सदर्थं सान्वयमभूत्। किम्भूतेन भवता। रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरीरधारिणा तथा दुष्टगवेषणार्थं उर्व्वीं भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुमञ्ज्ञकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वाच्च देहिना शरीरधारिणा यशसेव यशोरूपेणेव विष्णुव्यापकं यशो यस्य त्वया पुत्रेणेति यावत्। तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूज्जातप्रायमेवेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः। अतीतकलियुगावतारापेक्षया अभूदिति निर्द्देशो वा। पूर्व्वं तु डित्थादिवत्तन्नामाभूत्, त्वय्युपपन्ने तु सार्थकमभूदित्यर्थः॥ ६३॥

सन्तमिति। दत्तात्रेयं स्तौति। अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि। किम्भूतं। अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्म्यवादे सन्तं वर्त्तमानं। तथा अर्ज्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य यशसो यदर्जनं तस्य बीजं मूलं। पूर्व्वं कार्त्तवीर्य्येणाराधितो दत्तात्रेयः, तव यशो लोकत्रयव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान्। अर्ज्जुन इति

नौमि योगजनितानघसञ्ज्ञं
त्वामलर्कभवमोहतमोर्कं ॥ ९४ ॥
भानुसूनमनुगृह्य जय त्वं
राममूर्त्तिहतवृत्रहपुत्रः ।
इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजं ॥ ९५ ॥

पाठे अर्ज्जुनयश एवार्ज्जुनवृक्षस्तस्य वीजं। वृक्षस्योत्पत्तिर्वीजादेव युक्ता। यद्वा अर्ज्जुनं धवलं यशो यस्य एवंविधोऽर्ज्जुनः कार्त्तवीर्य्यस्तस्य वीजं। तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पादिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा यस्य तद्वा हि देवैर्योगबाहुल्यादनघेति सञ्ज्ञा कृता। अलर्कनाम्नः ऋतुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादिरूपः संसारमोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कस्तं। योगोपदेशेन तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ९४ ॥

एवं दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्तानेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ बालमुकुन्दञ्च सङ्क्षेपेण चतुर्विंशतिश्लोकैर्वर्णयति। भानुसूनुमिति। हे विष्णो भानुसूनुं सूर्य्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य वालिनं हत्वा तद्वधूं तारां तस्मै दत्त्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थीकृत्य राममूर्त्त्या रामावतारेण हतो मारितो वृत्रघ्नस्य इन्द्रस्य पुत्रः वाली येन स त्वं रामो जय उत्कर्षेण वर्त्तस्व। नमस्तेऽस्मीत्यर्थः। तथा भो कृष्णावतार अहं

वामनादणुतमादनुजीया-
स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिक्कः।
वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्
कल्किना हृतसमस्त नमस्ते ॥ ९६ ॥

इन्द्रनन्दनस्य अर्ज्जुनस्य सपत्नं मित्रभूतं अत एव निहतो मारितोऽर्कतनूजः कर्णो येन तं त्वामपि नौमि स्तौमि। अपिशब्दाद्राममपीत्यर्थः। कृष्णेन अर्ज्जुनेन कृत्वा निहतोऽर्कतनूजो येनेति वा। यो भानुसूनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः। कथं। तथा यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः। निग्राह्यानुग्राह्ययोस्तत्पुत्रयो रामकृष्णावतारयोश्च भेदाद् विरोधपरिहारः। एतादृग्विरुद्धचरितत्वाद् दुर्विज्ञेयः। परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ ९५ ॥

वामनादिति। रामकृष्णौ वर्णितौ। हे विष्णो अणुतमात् ह्रस्वतमशरीराद् वामनाद् वामनावतारादनुपश्चात् त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण, त्रिविक्रमावताररूपया वा तन्वा भृता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीयाः, सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व। त्रिविक्रमेति सम्बुद्धिर्वा। तथा वीता निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिबधवार्त्ताऽपि यस्मादेवम्भूताद् बुद्धावतारात्, अथ पश्चात् कल्किना दशमावतारेण कृत्वा हृतं मारितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन तादृशविष्णो ते तुभ्यं नमः। यो ह्यणुतमः स तनुभृद्दिक्को व्यापकदेहः कथं। तथा यश्च वीतहिंसन-

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लगन्नजनि राहुरुपानत्।
किं प्रदक्षिणनकृद्भ्रमिपाशं
जाम्बवानदित ते बलिबन्धे॥ ९७॥

कथाः स एव हतसमस्तः कथमिति विरोधः। अवतारभेदेन परिहार इति भावः। वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ॥ ९६॥

मामिति। हे त्रिविक्रम त्वं मां पुनीहि, तथा गगनव्यापिनी ऊर्द्ध्वीकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्त्ती श्यामरूपो राहुरुपानदजनि पादरक्षिकेव जाता किं। एतावदतिमहच्छरीरं धृतं। यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहुः उपानदिव जात इत्यर्थः। साऽपि श्यामा चरणे च लगति। तथा प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान् ऋक्षराजो ब्रह्मावतारो बलिबन्धननिमित्ते ते तुभ्यं भ्रमिपाशं भ्रमणरूपवलयाकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेव अदित दत्तवान् किं। यो हि कश्चिद्बद्धुमुपक्रमते तस्मै केनचित् पाशो दीयते। यद्यपि देवेन च बलिर्वाग्बन्धमेव प्रापितो न तु रज्ज्वादिबन्धं तथाऽपि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद् बन्धशब्दच्छलेन कविः पाशशब्दं प्रायुङ्क्त। जाम्बवान् किल तदा त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः। अत्रापि त्रिविक्रमो वर्णितः। बन्धे इति पाठे हलन्ताद्बन्धेश्चतुर्थी। ते इत्यस्य विशेषणं। बन्ध इति पाठे तस्मादेव सम्बुद्धिः॥ ९७॥

अर्द्धचक्रवपुषाऽर्ज्जुनबाहून्
यो लुनात् परशुनाऽथ सहस्रं ।
तेन किं सकलचक्रविलूने
बाणबाहुनिचये ऽश्नुति चित्रं ॥ ९८ ॥
पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
पाञ्च जन्यमसुरानिव वक्ति ।

अर्द्धेति । यो जामदग्न्यो भवान् चक्रस्यार्द्धं समो भागस्तस्येव वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमर्ज्जुनबाहून् शीघ्रमेव अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन सम्पूर्णेन चक्रेण सुदर्शनाख्येन विलूने छिन्ने बाणासुरबाहुनिचये विषये लोकश्चित्रमाश्चर्य्यमश्नुति किं, अपि तु न प्राप्नोति । अथ च किमश्नुति किमिति प्राप्नोति, अपि तु वृथैव तत् । येन पूर्व्वं एकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैव यदान्यस्य बाहुसहस्रे छिन्ने न किञ्चिच्चित्रं तस्य तत्र कृतशक्तित्वादित्यर्थः । येन च अर्द्धेणैव चक्रेण बाहुसहस्रं छिद्यते तेन समग्रेण चक्रेण बाहुसहस्रे छिन्ने सुतरां न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ वर्णितौ ॥ ९८ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं शङ्खमधिगत्य धृत्वा तथा अपां जलानां जन्यन्तु उत्पाद्य कमलवद्दक्षिणकरे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति वक्तीव प्रतिवदसीव । इति किं । हे दैत्या अचेतनोऽपि अयं शङ्खः मयि

चेतनास्थ किल पश्यत किं ना-
चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः॥ ६९॥
तावकोरसिलसद्वनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव।

विषये मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव। किल यस्मात् पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोतीति यूयं पश्यत। यतः सचेतनाःस्थ चैतन्ययुक्ता वर्त्तध्वे कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुथेति। अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत मरणभीताः सर्व्वज्ञाः, तस्मान्मयि विरोधं मास्माकर्द्ध। शब्दत एव विरोधोऽर्थद्वयेन तत्परिहारः। अथ वा अचेतन एव मयि मुक्तविरोधः शङ्खवत्, यूयं तु सचेतनाः स्थ तस्मान्मयि विरोधं माऽऽचरथेति शङ्खवङ्गवतोऽपि यावदचेतनान्न कुर्व्वे तावद्वि-रोधो न त्यज्यत इति। अथ च अचेतनोऽपि शङ्खो मयाऽद्यापि न मोच्यते सचेतनास्तु शङ्खादयो भवन्तः कथं वा मया मो-च्येरन्, अपि तु युष्मान् मारयिष्याम्येवेति वचीत्यर्थः। अधिगत्य च अधिगत्यैवेति पचे सम्बन्धः। अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं न पश्यतेति वा। अपामिति कृत्यानां कर्त्तरि (पा० २।३।७१) इति षष्ठी॥ ६९॥

तावकेति। कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी माला वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्तावकोरसि श्रीफलस्य विल्ववृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया ह्रस्वकोमलशाखयेव स्तोय-

श्रीयते कमलया त्वदजस्र-
स्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥
त्यज्यते न जलजेन करस्ते
शिक्षितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
आननञ्च नयनायितबिम्बः
सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

ते। किम्भूतया श्रिया। तव अजस्रं अनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन कण्टकितया सञ्जातसात्त्विकरोमाञ्चया, तथा उत्कुचया च उन्नतपीवरस्तनया च। यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया पलसहितया च बिल्वशाखया श्रीयते। तथात्रापि लसद्वनमालत्वादिविशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टबिल्वशाखयेव श्रीयत इत्युपमोत्प्रेक्षा वा। शाखिका। अल्पे इति ह्रस्वे इति वा (पा० ५।३।८५।८६) कः॥ १०० ॥

त्यजत इति। जलजेन शङ्खेनाथ च पद्मेन ते करः कदाचिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात् तवैवेत्यर्थः। तत्रोत्प्रेक्षते। उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं त्वत्करकमलरक्तिमादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव। गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः। तथा कुमुदहासकरांशुः कैरवविकासकारिणोंऽशवो यस्य स चन्द्रः, नयनायितं नेत्रमिवाचरितं बिम्बं यस्य तथाभूतः सन् त्वदीयवामनयनीभवंश्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्वदाननञ्च गुरुं सेवते। अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै-
रावणञ्च कुरुवीरचयं च ।
हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-
स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥
क्वेयमर्द्धभवता भवतो हे
मायिना ननु भवः सकलस्त्वं ।

नागतमिति सूच्यते। पाञ्चजन्येत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता। नयनायितेति आचारक्यङन्तान्निष्ठा। हासकरेति ताच्छील्ये टः ॥ १०१ ॥

य इति। हे विष्णो ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेः सुग्रीवस्य च तथा नरस्य अर्ज्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं रावणं हन्तुं तथा उच्चै-रिपुं कुरुवीराणां भीष्मादीनां चयं समुदायं हन्तुं अभवन्, ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते हन्त आश्चर्य्ये। अवतारत्रयेऽपि नरहरियोगावलम्बनाद्योगः संश्लेषो मैत्री च ॥ १०२ ॥

केति। हे विष्णो तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्द्धं भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्द्धभवः, तत्ता हरिहरमूर्त्तिता काऽप्यपूर्व्वा आश्चर्य्यकारिणी। मायिना भवता देहः मुखात् प्र-भृति चरणपर्य्यन्तं श्यामत्वादितत्तदसाधारणचिह्नयुक्तताऽर्द्धस्य,

शेषतामपि भजन्तमशेषं
वेद वेदनयनो हि जनस्त्वां ॥ १०२ ॥

अर्द्धस्य च धवलत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्तता ईदृशी लोकोत्तरा तव माया आश्चर्य्यकारिणीत्यर्थः। अथ च केयं अपि तु अनुचितैव। ननु यस्मात् त्वं सकलः समग्रो भवो महेशः। अथ च चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्वतन्त्रमूर्त्तिः स त्वमेव। तथा च सकलभवरूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधादयुक्ता। आश्चर्य्यकारित्वेऽप्ययमेव हेतुः। हरिहरात्मकता च अवतारान्तरमिति। अवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः। भवत इयं अर्द्धभवता का कथमूढेत्यर्थ इति वा। अथ च तवेयमर्द्धसंसारता काऽपि तु विरुद्धा चित्ररूपा वा। यतः सकलः समग्रः कलाभिरवयवैः सह वर्त्तमानश्च भवः संसारः, उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा। हि यस्मात् वेदा एव नयनानि यस्य सः सकलवेदार्थनिश्चयदृढप्रत्ययी जनो लोकस्त्वां शेषतां एकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरं जगद्रूपं वेद जानाति। सर्व्वं विष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तव चराचररूपत्वप्रतिपादनात् त्वयि सकलभवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। किं पुनर्हरिहरादिचित्ररूपधारणं। अथ च शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्त्तिः, अनन्ततां भजति स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः, व्याख्यान्तरेण तत्परिहारः ॥ १०२ ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-
न्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत्।
नापरः स्फुरति कस्यचनापि
त्वत्समाधिमवधूय समाधिः॥ १०४॥

प्राग्भवैरिति। प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्व्वजन्मोपार्जितैः कर्म्मभिर्हेतुभिः उदगुदग्भवस्य उत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फाद्ग्रथनाद्धेतोः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यास्तमयो वा मोच इत्येव लचणा मुक्तेर्युक्तिर्योगः प्राप्तिरिति यावत्। तस्याः विहतौ अनेकजन्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्म्मार्जनान्मूलसद्भावात् संसारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः सम्भवतीत्यादिभिर्युक्तिभिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्यां इहैव पूर्व्वपचे विषये कस्यचनापि वादिनः त्वयि समाधिश्चित्तैकाग्र्यं ध्याने सन्ततानुचिन्तनं तदवधूय परिहृत्य अपरोऽन्यः समाधिः परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते। उक्तयुक्त्या यद्यपि मुक्तिविहतिस्तथापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाचात्कारेण च प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्म्मणां समूलमुन्मूलनादिदानीमन्यकर्म्मानारम्भे प्रारब्धकर्म्मणो भोगादेव चयान्नैष्कर्म्यसम्पन्ने मुक्तिर्युज्यत एवेति सर्व्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव सिद्धान्त इत्यर्थः। मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः। न तावत् स्फुरतीति वा॥ १०४॥

ऊर्द्धदिक्कदलनां किरकार्षीः
किं ननु हरिहरीभवनाय।
किन्न तिर्य्यगभिनो नृहरित्वे
कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः॥ १०५॥

ऊर्द्धेति। हे विष्णो त्वं हरिहरीभवनाय अहरिहरयोरपि हरिहरयोर्भवनाय हरिहरमूर्त्तीभवितुं ऊर्द्धा दिग्यस्मिन् तदूर्द्धदिक्कमेवम्भूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं किंप्रकारं किं किमर्थमकार्षीः, हरिहरमूर्त्तौ चरणादिमूर्द्धपर्य्यन्तं तत्तच्चिह्नदृश्यवर्णादिधारणेऽधोभागमारभ्योर्द्धभागपर्य्यन्तं किमर्थमकार्षीः। नृहरित्व इव तिर्य्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः। चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्त्तुं युक्तत्वादूर्द्धदिक्केत्युक्तं। यदि च हरिहरतनुं त्वमूर्द्धदिक्कविभागमकार्षीस्तर्हि नृहरित्वे च नरहरीभवितुं तिर्य्यग्यथा तथा किमित्यभिनः विभक्तवान्। कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्द्धभागे सिंहत्वेनैव तिर्य्यग्दिक्कविभागं किमित्यकार्षीः। हरिहरत्व इव ऊर्ध्वदिक्कविभागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः। एवमाक्षेपद्वयं स्वयमेव परिहरति। ननु भो विष्णो स्वतन्त्रं त्वां अनु त्वां प्रति अनुयोगः प्रश्नः कः, अपि तु न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः। समर्थो हि स्वेच्छया यत्किञ्चित् करोति परं किमर्थमेवं करोषीत्याक्षेपार्हः स न भवतीत्यर्थः। न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय इति न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथारूपं करोषीति भावः, अत्र हरिहरनरहरिवर्णनं। ऊर्ध्वदिक्केति बहुव्रीहौ कप्॥ १०५॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं
किं भिनत्सि यदि निर्म्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य्य मुहुः किं
स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यं ॥ १०६ ॥
जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।

आप्तेति । हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो त्वं त्रिजगत् किं सृजसि । यदि निर्म्मितमेव तर्हि निष्प्रयोजनमेव किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाश्यं स्वयमपि निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वारं वारं तेन तेन रूपेण अवतीर्य्य जन्मादिक्लेशमप्यनुभूय इदं जगत् किमर्थं पासि च । यदवश्यं विनाश्यं तत्कोऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव पालयति प्रयोजनाभावात् । सृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करोषीत्यर्थः । अत्रापि कः स्वतन्त्रमित्यादि पूर्व्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूपस्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं सर्व्वस्य । ततश्च इष्टप्राप्तौ अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्रीहर्ष आप्तकामेत्येव सम्बुद्धिमकृतेति ज्ञेयं ॥ १०६ ॥

जाह्नवीति । अब्धिसलिलादुत्थिता निर्गता लोला स्वभावतश्चपलाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यश्च कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ हृदये ईक्षणे नेत्रे वृत्तिरवस्थानं येषामेवम्भूतान् परिचितान् समुद्रैकाश्रयतया सह-

उत्थिताऽब्धिसलिलात्त्वयि लोला
श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥
वस्तु वास्तु घटते न भिदानां
यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

वासमज्ञातस्नेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णौ परिचिन्त्य विचार्य्य दृष्ट्वैव च त्वयि स्थिता श्रीः चाञ्चल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थिताऽभूत्। किं जाड्यादयो लक्ष्मीश्च तव सेवां कुर्व्वन्ति, एतादृशः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति। हे विष्णो घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैः युक्तिसम्बन्धिभिर्युक्तिकृतैर्न्यायोत्थैर्नैकविधैर्बहुप्रकारैर्बाधैः साधारणदूषणैः तथाविधैः ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्व्वोपनिषद्वाक्यवैपरीत्यरूपैरसाधारणदूषणैश्च यद्वा अनेकविधान् भिन्नान् घटपटादीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिदमस्माद्भिन्नमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां भिदानां वास्तु आधारो न घटते न प्रयुज्यते किन्तु अभिन्नं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः। तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत आह। तदिति। यस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते तस्मादनिर्व्वाच्यामायविद्यारूपेण त्वदीहितेन त्वच्चेष्टितेनानिर्व्वचनीयत्वादिना अतिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन वा करणेन कर्त्रा वा विजृम्भितः प्रकटीभूतःकृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्रत्यायितः घटपटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेव तद्वस्तुजातमि-

तत्त्वदीधितिविजृम्भिततत्त्व-
ज्ञैदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥
वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा
बाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।

त्वयैवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व्वचनं निश्चितोक्तिः। अभेददर्शनोक्तयुक्तिशतबाधात् तत्तच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रामाणिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति श्रवणमननादिक्रमेण सञ्जातमभवत्। साक्षात्कारस्य सर्व्वदानन्दघनस्त्वमेको न तु त्वदतिरिक्तं किञ्चिदिति बोधःसमुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति भावः। एतेन तत्त्वमसीत्याद्युपनिषदर्थोऽपि सङ्गृहीत इति ज्ञेयं। यौक्तेति सम्बन्धे ऽण्। युक्त्यन्तरग्रन्थान्तरात् सुधिया बोद्धव्यं विस्तरभयादत्र न लिखितं ॥ १०८ ॥

वस्त्विति। किलेत्यागमे हे विष्णो मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयः बाह्यवत् बाह्ये त्रिजगति यथा वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं विश्वं त्रैलोक्यसम्बन्धिघटपटादिसर्व्वं वस्तु दृष्ट्वा विशेषणमिश्रं एकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्व्वं वहिरन्तश्च वर्त्तमानत्वाद् विविधं स्वात्मानं न विविञ्चन् अनिश्चिन्वन् वहिश्चरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यश्च पूर्व्वमेवोदरे वर्त्तते स क इति भवन्मायोपवृंहितत्वाद्विशेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्वहिश्चरयोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन् सन् निर्ययौ। मायाबा-

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्च-
न्निर्य्ययौ स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०९ ॥
ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां
मूर्द्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनां
बालतां कलयतो जठरे वा
सर्व्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

त्वकों भवन् निश्वासेन महोदरं प्रवेश्य तत्र लोकत्रयं प्रदर्श्य मार्कण्डेयस्तस्य वक्त्राच्छनैर्विनिर्गतः स कतम इति त्वमेवावैषि जानीषे नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादेव ज्ञेयमित्यलं। बालमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यद्वा यस्य तवोदरे वाह्यं सर्व्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्वेनैव विमिश्रमुभयं स्वमजानन् सन् निर्ययौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये को वा विशिष्टस्तवावतार इति त्वमेव जानीषे नान्यः कश्चित् त्वां जानाति स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् (पा० ५।३।९३) ॥ १०९ ॥

ब्रह्मण इति । स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्मस्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक् अस्तु वर्त्ततां। सृष्टेः प्रागमूर्त्तेर्ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुराणोक्तेः। तथा च त्वन्मायालतायां विश्वं वर्त्तते। अथ सृष्ट्यानन्तरं सृष्टं विश्वं त्वदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्ध्नि वर्त्ततां। प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाशिशुत्वं कलयतोऽङ्गीकुर्व्वतः

धर्म्मवीजसलिला सरिदङ्घ्रा-
वर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते
ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥
लीलयाऽपि तव नाम जना ये
गृह्णते नरकनाशकरस्य।

तवैव जठरे चास्तु समस्तमास्तामित्येवं सर्व्वथा सर्व्वप्रकारेण त्वं जगतामवलम्बोऽसि। वा समुच्चयार्थः। एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्त्ता त्वमेवेति सूचितं। अस्तीत्यपि क्वचित् पाठः ॥ ११० ॥

धर्म्मेति। हे विष्णो धर्म्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य वीजं प्ररोहकारणं सलिलं यस्याः सा सरिद् गङ्गा तव अङ्घ्रौ चरणे स्फुरति शोभते। तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादिकारणं श्रीस्तवोरसि स्फुरति। तथा कामरूपदैवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्त्रत्वादधीन एवेत्यर्थः। तथा मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदानसमर्थं ब्रह्म परमात्मरूपेणैव त्वमसि चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया धर्म्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥ १११ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैः भगवन्नामसङ्कीर्त्तनमाहात्म्यं वर्णयति। लीलयेति। हे विष्णो ये जना नरकस्य भौमासुरस्य नाशकरस्तस्य, अथ च पुण्यश्लोकत्वान्निरयनाशकारिणस्तव नाम राम विष्णो इत्यादिसञ्ज्ञां सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तरः-

तेभ्य एव नरकैरुचिता भी-
स्ते तु बिभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥
मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्
भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्णते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामग्राहिभ्य एव सकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारौरवादिनरकैर्भीस्तत्कर्तृका तदधिकरणा वा भीतिरुचिता योग्या तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः। ते तु नरकनाशकारिभवन्नामग्राहिणः चीणपापा नराः पुनः नरकेभ्यः सकाशात् कथं नाम बिभ्यतु भयं प्राप्नुवन्तु अपि तु न कथञ्चित्। तदुक्तं श्रीभागवते।

साङ्केत्यं पारिहास्यञ्च स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति ।

लीलयाऽपीत्यपिशब्देन ये बुद्धिपूर्व्वं भवन्नामजपमेव कुर्व्वन्ति तेभ्यो नरका बिभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति सूचितं। नरकैर्भीरिति कर्तृकर्म्मणोः कृतीति (पा० २।३।६५) षष्ठी प्राप्तावपि भीरिति सम्पदादित्वात् क्विपि। स्त्र्यधिकारविहितत्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वे कर्तृकरणयोरिति (पा० २।३।१८) कर्त्तरि तृतीया ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुष्विति। हे विष्णो त्वयि विषये भक्तो जनोऽनेकेषु मृत्युहेतुषु मध्ये वज्रनिपातान्मृत्युकारणात् सकाशाद्भीतिं ना-

यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-
न्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक्॥ ११२॥
सर्व्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे
मन्दिरोदर इवावकिरा ये।

इति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति। यद्यस्मात् कारणात् तदा वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्प्रयत्नं निरन्तरं हरिस्मरणाभ्यासबलेन तस्मिन् काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति। वज्रनिपातान्मरणे सञ्जातेऽपि तस्मिन् समये उक्तरीत्या नामोच्चारणसद्भावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः। मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यापेक्षया दारुणात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्वैष्णवो भयं नार्हति, अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः। तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति। व्याघ्राद्यनेकेषु मृत्युषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं। उच्चरति सकर्म्मकत्वाभावात् तङभावः॥ ११२॥

स्मरणमाहात्म्यमाह। सर्व्वथापीति। हे विष्णो सर्व्वथा मनोवाक्कायनियमाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्म्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणां चेतसि मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्मृतिर्ध्यानं तस्या

उद्भवन्ति भवि चेतसि तेषां
शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥
अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे
रामनाम तव धाम गुणानां।

धारा परम्परैव शोधनी चालनहेतुर्नान्यः कश्चित्। कस्मिन्निव। मन्दिरोदरे गृहमध्य इव यथा पुनः पुनर्मार्जनेन विरजस्के क्रियमाणे गृहमध्ये ये तृणरजःपुञ्जाः नवा नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी सम्मार्जनी भवति तथेत्यर्थः। भवदनुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसम्पादनद्वारा नैष्कर्म्यसम्पादनेन मोक्षहेतुरिति भावः। भुवीति पाठे चेतस्येव भुवि स्थाने इत्यर्थः। सम्मार्जनी शोधनी स्यात्। सङ्करोऽवकरस्तथेत्यमरः ॥ ११४ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह। अस्मदिति। अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे अस्मदादीनामज्ञानामविषये बुद्ध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानं। यद्वा हे राम तव नाम गुणानां स्थानं। अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एव तन्निर्णीतमित्याशङ्क्य अर्थापत्तिं प्रमाणयति। अन्यथा तु पुनर्यद्येवं न स्यात् तर्हि ननु जनुस्त्रितयेऽपि जामदग्न्यदाशरथिबलभद्ररूप जन्मत्रयेऽपि भवतैव कस्माद्धेतोः आग्रहेण पौनःपुन्येन वा रामरामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गीकृतं। अनेकजन्मस्वेतस्य त्वयैव स्वीकारात् तवाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते। तस्माद्रा-

अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मा-
दन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥
भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां
भास्करेण कुरु वीततमस्कं।
अर्पितेन मम नाथ न तापं
लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥
लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञा-
मस्मि हा विधिनिषेधमयीं यः।

मनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः। तथा च शिवेनापि राम रामेति रामेतीत्यादि पार्व्वतीं प्रत्युक्तं ॥ ११५ ॥

भक्तीति। हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्य्यरूपया दक्षिणया दृशा त्वयि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु। प्रसाददृष्टिपातनात् मम सकलामप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः। सूर्य्येण च तिमिरं निरस्यते। तथा मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि; अपि तु निराकुर्व्विति काकुः। चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापशान्तिः क्रियते। एवं स्तुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थीकुर्व्विति भावः ॥ १६ ॥

लङ्घयन्निति। हे स्वामिन् योऽहं, सन्ध्यावन्दनादि कुर्य्यादिति विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्य्यादिति निषेधः, तन्मयीं

दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव
त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥
विश्वरूप कृतविश्व कियत् ते
वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्व्वे।

तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिस्मृतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् यत् कर्त्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्त्तव्यमित्युपदिष्टं तत् करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन् अस्मिन् वर्त्ते। हा कष्टं, अनुचितकारी सोऽहं महीयसा तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसादं इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रार्थयमानःसन् अलज्जो निर्लज्जोऽस्मि। यो हि एकदाऽपि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथञ्चित् स्वामिप्रसादं लभते। यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति स दग्धोऽपि भवति वाङ्मात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज एव। अत एव दयालुस्त्वं प्रसीद प्रसीदेति भावः। त्वत्प्रसादं न लोकेति षष्ठीनिषेधः (पा०२।३।६९) ॥ ११७ ॥

विश्वेति। हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा कृतविश्व स्थावरजङ्गमकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यातिशयजन्यं तद्रूपं वा आश्चर्यं अणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि कियत् किं परिमाणं कुर्व्वे, अपि तु आधारस्याल्पीयस्त्वादाधेयस्य च महीयस्त्वात् सर्व्ववैभवाद्भुतमणौ हृदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः। यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि कियदल्पमेव धारयामीति वा युक्तमेतत्। यस्माद् दरिद्रोऽकिञ्चनो जनः

हेम नह्यति कियन्निजचीरे
काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥
इत्युदीर्य्य स हरिं प्रति सम्प्र-
ज्ञातवासिततमः समपादि।

काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्णग्रहणाभिलाषो ऽपि सन् शतधा शकलीभूते अत्यन्तजीर्णे निजचीरे स्वीये वस्त्रे कियत् किं परिमाणं हेम नह्यति बध्नाति, अपि त्वल्पमेव ग्रन्थौ बध्नाति असामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्णनाभिलाषे सत्यपि सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रं गुणवर्णना कृतेति भाव इति स्तुत्युपसंहारः ॥ ११८ ॥

इतीति। स नलो हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य्य प्रसादं सम्प्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वासिततमः अतितरां वासितमनाः तदेकतानः समपादि जातः, अत एव भावनाबलेन सम्प्रज्ञाते ध्यानबलेन विलोकिते साक्षात्कृते विष्णोर्विषये प्रीतेः प्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि कर्म्माणि आनन्दवाष्पगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्त्तुं शीलं यस्य सः। यदुक्तं भागवते।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्म्माणि च यानि लोके।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः॥ इति।

भावनाबलविलोकितविष्णोः
प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥ ११९ ॥
विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी
पात्रसात्कृतपितृक्रतुकव्यः।

एवं सम्प्रार्थ्य प्रतिमादिसाकारध्यानेन विष्णुं साक्षादद्रक्षीतेति भावः। विष्णुरिति पाठे भावनाबलेन विलोकितो विष्णुर्येन सः, अत एव प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः। विष्णुप्रीत्यर्थं भक्तियोग्यान्युपचारादीनीत्यर्थः। ध्यानसमाधिर्द्विविधः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च। ध्येयध्यातृभावयुक्तः साकारध्यानसमाधिः सम्प्रज्ञातः। सम्वित्संवेद्यभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपरमाणुलक्षणात्मसाम्राज्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात इति योगशास्त्रं ॥ ११९ ॥

विप्रेति। एष नलः प्रह्वः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश, नमस्यं गृहप्रवेशिनो जातिः। किम्भूतः। विप्रपाणिषु भृशं नित्यदानसम्बन्धिवसुगोभूतिलहिरण्यादि वर्षत्येवंशीलः। तथा पात्रसात्कृतं विद्यातपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृक्रतुकव्यं नित्यश्राद्धरूपपितृयज्ञसम्बन्धि कव्यं येन। तथा श्रेयसा स्नानदेवपूजादिनित्यश्राद्धतत्कर्मानुष्ठानजन्येन पुण्येन पुष्पादिना च हरिहरावभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपनारायणं परिपूज्य तस्मिंस्तदर्पणेन तं परितोष्य भक्तिनम्रः सन् नमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तर्ब्रह्मार्पणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति

श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य
प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥
माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु-
रास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।

भावः । हव्यकव्ये दैवपैत्रे इत्यमरः । पाद्यमार्घ्ये चाचेति (पा० ५।४।५५) साधुः ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादिति । स वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रो नलो माध्यन्दिनात् मध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पश्चात् पञ्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तरं आस्वादितः अमृतमयशाकसूपादिव्यञ्जनादिना अमृतरूप ओदनस्तेन शालितण्डुलप्रभवौदनेन कृत्वा मोदमानः, आस्वादितो अमृतमय ओदनो येन, अत एव मोदमानो हृष्यमाणो हृष्टतमः, एवम्भूतः सन् प्राचं यत्र भैम्या सह परिहासविलासं कृतवांस्तं पूर्व्वं । अथ च वास्तुशास्त्रे शयनस्थानं प्राच्यं कर्त्तव्यमित्युक्तत्वान्मुख्यराजप्रासादात् पूर्व्वदिक्स्थं सचित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा अत्युच्चत्वात् शोभासाम्याच्च अविदूरितो निकटीकृतो वैजयन्तो महेन्द्रप्रासादो येन तं वैजयन्तेन तुल्यं वेश्माचलं प्रासादरूपं पर्व्वतं निजरुचीभिः स्वीयकायकान्तिभिरलञ्चकार । भोजनं कृत्वा तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन् आस्वादितामृतरूपेणौदनेन मोदमानः सुधापूर्णौदनेन मोदमानः सुधापूर्णोऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चसन्निहितवैजयन्तं प्राच्यां

प्राचं सचित्रमविदूरितवैजयन्तं
वेश्माचलं निजरुचोभिरलञ्चकार ॥ १२१ ॥
भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च चित्रमिति विरोधादाश्चर्य्यं। चन्द्रो हि मध्यन्दिने वर्त्तमानं मध्यन्दिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलङ्करोति न तु प्राच्यमचलं । अयं तु चन्द्रो मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमलञ्चकारेत्याश्चर्य्यमित्यर्थः । विवस्वानिति पाठे पूर्व्ववदन्यत् । आस्वादितं सर्व्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणौदनेन मोदमानः सूर्य्योऽप्येवम्भूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलङ्करोति । अथ च सूर्य्योऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न तु प्राञ्चमलङ्करोति। अयं तु सूर्य्यः प्राञ्चमचलमलङ्कृतवानिति चित्रमित्यर्थः । प्राचं ऋत्विगित्यादिना (पा० ३।२।५९) क्विनि उगिदचामिति (पा० ७।१।७०) नुमि सुलं ॥ १२१ ॥

भीमेति। ततो नलप्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि तस्याङ्कं अध्यास्त । कीदृशी। कृता गौर्य्यादिदेवतानां भक्त्या षोडशोपचारपूजा यया। तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वयमपि भुक्तवती। अनन्तरञ्च भूषणभरेण अलङ्कारबाहुल्येन योऽतिभरो गौरवं तेन अलसमङ्गं यस्याः सा। भूषणबाहुल्येन अतिभरा यथा वा भूषणभरमपि वोढुमसमर्था अतिमृद्वी

तस्याङ्कमङ्कुरिततत्परिरिप्सुमध्य-
मध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गी ॥ १२२ ॥
तामन्वगाद्ग्रसितबिम्बविपाकचञ्चोः
स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

तद्वशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्कं । अङ्कुरिता सम्यगुदिता तत्परिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मध्यो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्कं समुपाविशदिति भावः । अपि समुच्चयार्थः । पत्यौ भुक्तवतीति पतिव्रताजातिः । परिशुद्धमध्यमिति पाठान्तरं चिन्त्यं । अङ्कं अधिशीङ्स्थासामिति (पा० १ ४ ४६) कर्मत्वं ॥ १२२ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्द्दिष्टनामा अतिसुन्दरी बाला सखी तां भैमीं अनुलक्षीकृत्य पश्चात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य शुकस्यैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उत्प्रेक्ष्यते । शुकस्य आत्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात् पञ्जरस्यैव वा मूर्त्तिं सौन्दर्य्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति सम्बन्धः । किम्भूतस्य कीरस्य । ग्रसितस्य भक्षितस्य पक्वस्य बिम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य अतिप्रियभुक्तपक्वबिम्बीफलमेव तदीयचञ्च्वाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोरित्यर्थः । तथा स्पष्टं सर्व्वथापि शलाटु अपरिपक्वं यत् किञ्चित् फलं भुक्तबिम्बीफलमेव वा तस्य परिणतिः अतिनीलता तस्या उचिता तद्योग्यास्तत्तुल्या अतिनीलाः छदाः

कीरस्य काऽपि करवारिरुहे वहन्ती
सौन्दर्य्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२३ ॥
कूजायुजा बहुलपक्षशितिम्निसीम्ना
स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

पक्षा यस्य। अपक्वानि श्यामानि भक्षितानि यानि फलान्तराणि बिम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिणतानीति यावत्। तादृशस्य अतिहरितपक्षस्य रक्तचञ्चुलं नीलपक्षलञ्च जातिः। पाठितशुकादिपञ्जरादिधारिण्याः सख्या अपि नायिकानुगमनं जातिः। भोजनानन्तरं पाठितशुकसारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृत्यादिवीक्षणेन च क्रीडनं राज्ञामपि जातिः। आमे फले शलाटुः स्यादित्यमरः ॥ १२३ ॥

कूजेति। एका सखी पिकेन कोकिलेन सह उपलक्षिता वा तां भैमीं अन्ववर्त्तत अनुलक्षीकृत्य जगाम। किम्भूतेन पिकेन। कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सह आत्मानं युनक्तीति युजा युक्तेन कुहूशब्दं कुर्व्वतेत्यर्थः। तथा बहुलो भूयान् पक्षाणां शितिमा कृष्णत्वं तस्मिन् सीम्ना अवधिभूतेन अत एव विशेषेण कुहूरिति पदस्य तथा तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अमावास्यारूपस्य च मिथो अन्योन्यसम्बन्धो यत्र तादृशेनेव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां कुहूपदयोगित्वात् कृष्णतमत्वाच्च अमावास्याविषये कुहूपदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत्। अमावास्याऽपि कृष्णपक्षसम्बन्धिनी मर्य्यादा

तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्त्तिनैका
तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
वीणा मृदुक्वणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजं ॥ १२५ ॥

तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
किञ्चित् पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।

भवति । अत एव कुहूशब्दवाच्या च । तथा तिर्य्यक् तिरश्चीनं करधृतस्फटिकदण्डकः ह्रस्वदण्डः तत्र वर्त्तिना स्थितेन तथा मदाधिकेन मदोन्मत्तेनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

शिष्या इति । या भीमभुवो भैम्या वयस्याः सख्यः कलाविधिषु चतुःषष्टिकलाकर्म्मसु विषये भैम्या एव शिष्याः, तथा वीणाया मृदुक्वणनकर्म्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता गन्धर्व्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनूजाः कन्याः तत्तुल्याः प्रासाद आसीनं एनं मनुजाधिराजं नलं उपवीणयितुं वीणयोपगातुं ययुः प्रापुः ॥ १२५ ॥

तासामिति । तासां कुरङ्गदृशां विश्वावसुकन्यानां विपञ्ची वीणा अभासत शुशुभे । किम्भूता । किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्व्वं प्रारम्भसमये कलिता अङ्गीकृता निष्कला गम्भीरमन्द्रस्वरश्रुतिवर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुरा अव्यक्तरागवि-

भैमीतथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे
शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥
सा यद्भुताखिलकलागुणभूमभूमी-
भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत्।

शेषो यथा। अत एवोत्प्रेच्यते। भैम्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुर-स्वरयुक्तायाः कण्ठलताया उपकण्ठे शब्दायितुं तस्याः पुरस्ताच्छब्दं कर्त्तुं प्रथमं प्रारम्भे अप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेव अधृष्टेव। अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वा अधृष्टत्वादशब्दः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति वेति सङ्गीत-विद्याविदामियं जातिः। प्रथमं गायमानाः प्रारम्भे काकलीमारचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादेव गन्तव्यं। काकलीकेति न धृतस्येति कप् (पा० ५।४।१५२) शब्दायितुं शब्दवैरेति (पा० ३।१।१७) क्यङ्॥ १२६ ॥

सेति। सा विपञ्चीधृतानामखिलानां गीतनृत्यादिचतुःषष्टिकलानां सौन्दर्य्यादिगुणानाञ्च भूम्नो बाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्व्वोक्तप्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः षड्जादिभिः सङ्गता सम्बन्धा आसीत्। अथ च भैम्या सार्द्धं साम्यप्राप्तये स्वरस्वाच्छन्द्याभिलाषं गताऽभूत्। असौ विपञ्ची तं भैमीसाम्यस्वाच्छन्द्याभिलाषलक्षणमविनयमत्युत्तमावमाननमेव परिवादं लोकमुखे स्फुटं दोषं प्राक् पूर्व्वं एत्य प्राप्य। अथ

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विदिता परिवादिनीति ॥ १२७ ॥
नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

स परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुनाऽप्यद्य यावदपि लोके परिवादिनीति विदिता ख्याता परिवादयोगात् परिवादिनीत्यद्यापि गीयत इत्यर्थः । अथ च वीणावादनसाधनयुक्ता । यद्वा सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवादिनी । भीता भयानि पश्यतीति न्यायेन पूर्व्वमपि लोके दुष्टतां प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात् प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्कमानेव अप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यं । परिवादः कलङ्के स्याद्वीणावादनवस्तुनीति विश्वः ॥ १२७ ॥

नादमिति । अवनिभृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य नलस्य अभ्यासभाक् समीपवर्त्तिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा निषादस्वरेण मधुरं श्रव्यं नादं उज्जगार उद्गीर्णवती । किम्भूता । कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्द्ध्नि नादप्रान्ते कम्पः कम्पितस्वरो यया, कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा मूर्द्धनि वीणाया एव उपरितनभागे कम्पितः स्वरो यया, वीणोर्द्ध्वं समयाङ्गुलिं संयोगाद्धि निषादस्वरो जायते तादृशी वा । कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिविदां सङ्गीतशास्त्रविदां मूर्द्ध्नि कम्पो यया वा । तथा विचित्रं करचापलं नानारूपं आरो-

स्तम्बेरमीव कृतसंश्रुतिमूर्द्धकम्पा
वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती॥ १२८॥
आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालं।

स्वावरोहादिक्रमेण अङ्गुलिप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिचाञ्चल्यं तत्तत्क्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणं आ सामस्त्येन भजन्ती निषादप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः। केव। स्तम्बेरमी हस्तिनीव। साऽपि अवनिभृत् पर्वतः कुलं वंश उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशपर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य राजसम्बन्धिनो वा हस्तिनः समीपवर्त्तिनी सकामा। तथा ज्ञातिस्वभावात् कृतः संश्रुतिशिरःकम्पः सशब्दशिरःकम्पो यया। तथा नानाप्रकारं शुण्डदण्डताण्डवं भजमाना सती ततं निषादश्च गजो वदति इति शास्त्रप्रामाण्यान्निषादस्वरेण मञ्जुलं नादं उद्गिरन्ती। चापलभाग्भवन्तीत्यपि पाठः। स्तम्बेरमीति स्तम्बकर्णयोरित्यचि (पा० ३।२।१३) हलदन्तादित्यलुकि (पा० ६।३।९) जातिवाचित्वात् ङीष्॥ १२८॥

आकृष्येति। ब्रह्मणा वल्लकीनां वीणानां अखिलं अन्तरं सारं श्रेष्ठभागं आकृष्य तस्या भैम्याः कण्ठनालं ग्रीवादण्डः किमु न असर्जि न सृष्टं, अपि तु तमेव सारमाहृत्य तदीयं कण्ठनालं सृष्टं। यतो मृदुस्वरं सकलवीणासारनिर्मितत्वादेव भैमीकण्ठस्य मधुरतमत्वं जातमित्यर्थः। यस्मादेवं तेनैव हेतुना

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
क्षीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ १२९ ॥
तद्दम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धं ।

हृतसारतयैव अन्तरं वीणादण्डमध्यगतं तरलभावं लघुतया मन्दशब्दत्वमवाप्य क्षीणा किमु लज्जितेव। वीणालयेषु स्वरविश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोणं वा लीलाधनुःसदृशाकारं वीणावादनसाधनं सत् नामुचत्। गृहीतसारोऽन्योऽपि निःसारतया अगम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य क्षीणः सन् आलयेषु गृहेषु कोणं कुड्यभागद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति। पुष्कलच्छिद्रस्य वीणादण्डस्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति मधुरतरं वीणा क्वणति स्मेति भावः। वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वरस्याधिक्यमेतेन सूचितं। वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारत्वोत्प्रेक्षा। वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य चेति विश्वः ॥ १२९ ॥

तदिति। अथ काकलुद्गिरणानन्तरं गन्धर्व्वराजकन्यानां वीणाः तयोर्द्दम्पत्योः श्रुतीनां कर्णानां मधूनि अमृततुल्यानि भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणीनां चाटुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्रकारेण अतिस्फुटो वर्णबन्धः तन्त्रीविनिबद्धाक्षरविन्यासो यस्मिंस्तद्यथा तथा जगुः। यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया भैम्या गृह्यकः पञ्जरबद्धः कीरः शुको मुदं किरन् आह्ल-

इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः
कीरः किरन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः॥ १३० ॥
अस्माकमुक्तिभिरवेष्यथ एव बुद्धे-
र्गाधं युवामतिमती स्तुमहे तथापि।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्या-
मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात्॥ १३१ ॥

णां हर्षमुत्पादयन् विश्वाः सर्व्वाः तत्तद्वर्णमात्रादिसहिता गाथाः इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म। तिर्य्यग्योनिः शुकोऽपि यथा श्रवणमात्रेण सर्व्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तन्त्रीषु स्फुटतराक्षरबन्धान् भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः। एतेन गन्धर्व्वराजकन्यानां वीणा-प्रावीण्यं शुकस्यापि प्रज्ञातिशयः सूचितः। गृहासक्ताः पक्षिमृ-गाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते, इत्यमरः॥ १३०॥

इत्थमिति यदुक्तं तदेवाह। अस्माकमिति। यद्यपि अति-शयिता मतिः प्रज्ञा ययोस्तौ युवां अस्माकमुक्तिभिर्गाथारूपा-भिरेव अस्मद्वाग्रचनाभिः अस्माकं बुद्धेर्गाधं उत्तानार्थत्वं अवे-ष्यथ एव ज्ञास्यथ एव, तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तुम एव। हि यस्मात् भवद्भ्यां वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि अवचनात् अभाषणाद्धेतोरेतावत् अत्युन्नतार्थेऽत्यल्पमपि अ-स्मदीयं ज्ञानं नावधारितमेव न स्यात् अज्ञातमेव न स्यान्नास्तु इत्यर्थः। तस्मात् स्तुम एव। वर्णनायां क्रियमाणायां अयमल्प-

भूभृद्भवाङ्कभुवि राजशिखामणेः सा
त्वञ्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयं ।

ज्ञानो बहुज्ञान इति वा ज्ञातुरग्रे प्रसिद्धो भवति तस्मादर्ण्याम इति भावः। इत्येवं वीणानिबद्धगन्धर्व्वपुत्रीवचनं शुके अन्ववददित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं। एतेन गन्धर्व्वपुत्रीभिः स्वमौद्धत्यं परिहृतं ॥ १३१ ॥

भूभृदिति। सा भूभृद्भवा हिमाचलसुता पार्व्वती भोगैर्वासुक्यादिसर्पशरीरैः सुभगस्य भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखामणिर्यस्य चन्द्रमौलेः अङ्कभुवि उत्सङ्गदेशे, वर्त्तत इति शेषः, प्रियतमत्वात्। त्वञ्च त्वमपि भीमपुत्रीचन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञां मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्य उत्सङ्गदेशे वर्त्तसे; इत्ययं क्रमः समः। परिपाटी उचिता। पार्व्वत्या महेशस्य च तत्र नलस्य च राजन्यायाः राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्यसम्बन्धः समुचित एवेत्यर्थः। अथ च समस्तुल्यः। यथा तयोः सम्बन्धः तथा युवयोरपीत्यर्थः। अथ वाऽयं शब्दश्लेषरूपः सम्बन्धस्तुल्यः। एवं यद्यपि क्रमः समस्तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वं यत् नाकपालस्येन्द्रस्य कलनांशत्वेन एव भवनं तया कलितस्य ख्यातस्य राजत्वादिन्द्रांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्त्तुर्नलस्य सम्बन्धिनी अत्राप्यस्मिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता। अपि शब्दान्न केवलमत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव। अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुपपत्तेः। पार्व्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करे धारणाया

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्त्तु-
रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ १३२ ॥
एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः
सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि चातनोति ।

कलितो विदितो न भवति अकपालकलकलनाकलितस्या-ङ्गोऽपि न भवति । कपालित्वेन ख्यातस्य भर्त्तुर्महेशस्य सम्बन्धिनी पूर्व्वजन्मनि दक्षापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्यत्वेऽपीति महद्वैषम्यं । हरस्य नलस्य चोक्तसकलश्लेषसाम्यत्वेऽपि पार्व्वत्यास्तव किञ्चिदेव शब्दश्लेषसाम्यं न तु सर्व्वं उक्तरीत्या तवाधिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्व्वत्या सतीलोकैर्निन्दा नाशङ्कनीया भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्व्वत्या नामपरत्वमात्रव्यावर्त्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्य्यवसानाभावात् ॥ १३२ ॥

एषेति । एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फुरति । अपि तु न कस्यापि यतो यस्या एतस्या द्युतिः कायकान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथ च अनुरागं प्रसूते अर्थात् त्वयि अङ्गजत्वात् कान्तिः पुत्री । रतिस्तु तत्पुत्री सा यस्मान्न श्रीः सेयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यान्न कस्यापीत्यर्थः । अथ वा त्वय्यपि विषये नैयत्येण हरसम्बन्धिना वीक्षणेन तृतीयनेत्रेण खिलीकृतः न्यूनीकृतः निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं रूपसादृश्यात् किमयं काम इति सन्देहः को वा तनोति अपि

त्रैय्यक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-
सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंश्रयं कः ॥ १३२ ॥
एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारा-
मुल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा।

तु न कोऽपि करोति। कामस्य हरेण दग्धत्वात् सन्देहनिवृत्ति-रित्यर्थः। आः इत्याश्चर्ये। यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं सूते ततो रतिः सा तवापि न स्त्री। सा कामस्य स्त्री। तस्मात त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थ इति नलं प्रति तद्व-चनं शुकेन अन्ववादीदिति वा। रतिकामाभ्यामपि युवामति-तमां सुन्दराविति भावः। त्रैय्यक्षेति सम्बन्धे अणि, नय्वाभ्या-मिति (पा० ७।३।३) वृद्धिनिषेधे पूर्व्वमैजागमः ॥ १३२ ॥

एतामिति। हे नल त्वं विभासि। किम्भूतः। एतां भैमीं बिभ्रत् अङ्के धारयन्। किम्भूतां। सरितां नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्तां। तथा वेद्याः अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिकृशा श्रीः शोभा यस्याः, अन्तर्मध्ये वेदिवदतिकृशा श्रीर्यस्या वा। तथा जनमनसां प्रियः आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्तां। किम्भूतस्त्वं। अस्या भैम्या आननं तल्लक्षणश्चन्द्रस्तस्य भासा कान्त्या उल्ला-सितः हर्षं प्रापितः। क इव। चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां राशिः समुद्र इव। कामिव। धरां भूमिमिव। यथा पृथ्वीं अङ्के धारयन् समुद्रः शोभते। किम्भूतां धरां। सरितो नद्या एव

विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-
र्वेदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशां ॥ १३४ ॥
दत्ते जयं जनितपत्त्रनिवेशनेयं
साचीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

रुच्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हाराः यस्यास्तां। तथा अन्तर्वेद्याख्या या गङ्गायमुनामध्यभवा श्रीर्यस्यास्तां। तथा जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्य्यावर्त्तपरपर्य्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्तां।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राक्कनखलादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥

इति मनुः। इदमाननं षष्ठीसमासः॥ १३४॥

दत्त इति। जनितानि सखीभिः कस्तूर्य्यादिविरचितानि यत्र निवेशनानि मकराद्याकारपत्त्रवल्लीलिखितानि यस्यां सा पत्त्रवल्लीविभूषिता, तथा अक्षिभ्यां सह वर्त्तमानः साक्षः असाक्षः साक्षःकृतः सनेत्रतां प्रापितः साचीकृतः स चासाविन्दुश्च स एव वदनं यस्याः सा चन्द्राधिकवदना इयं तन्वी कृशाङ्गी भैमी मदनाय जयं दत्ते। एवंविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुल्लसतीत्यर्थः। अथ च कामाय जयं दत्ते। एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं कामेन जीयस इत्यर्थः। यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तव अत्र भैम्या विषये भुक्तिरेवैतच्छरीरोपभोगः एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्त्तमानस्य दुर्बल-

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत-
द्भक्तिर्यदत्र तव भक्षितमत्स्यकेतोः ॥ १३५ ॥

तमत्वस्य कार्श्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, सम्भावना वा। अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिकृशैतदुदररामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः। अथ च मध्यदेशवर्त्तिनोऽतिकार्श्यस्य फलं एतदेव यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः। कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्द्रष्टव्यत्वात् साक्षित्वं युक्तं। अथ च कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता इन्दुवदनाः स्वसख्य उपयाताः। अपि हि कामेन नलो भैमीवशीकृत इति जानन्ति एवं सत्यपि क्रूरोक्त्यादिना तर्जितः कामो येन तस्य तव अन्यस्मिन् भैमीविषये वा विवादविषयोपभोगो लब्धजयं कामं क्रूरोक्त्या सन्तर्ज्य तदीयमन्यं भैमीरूपं वा विषयं त्वं भुङ्क्ष्व। एतदुदरमध्यवर्त्तिनो कार्श्यस्य फलं किं रामणीयकातिशयात् परित्यक्तुमशक्तः सन् अन्यदीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव भुङ्क्ष्वे इत्यर्थः। अथ च मध्यस्थानां सभ्यानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनिर्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकं किमियमिति सम्भावना, अत्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्मै जयपत्रं दीयते। तत्र निर्णये कृतेऽपि मध्यस्थाश्च दुर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादं पदं क्षेत्रादिकं बलाद्भुङ्क्ते, कथमन्यथा ससाक्षिकजय-

चेतोभवस्य भवती कुचपत्त्रराज-
धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी।
अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः
के तोरणं तरुणि न ब्रुवते भ्रुवौ ते॥ १३६॥

पत्त्रहस्तं निर्भर्त्स्य अन्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः। साचीकृतेति तेन सहेति तुल्ययोग इति (पा० २।२।२८) बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति (पा० ५।४।११३) षचिच्चिः। पचे साचाद्द्रष्टरीति (पा० ५।२।९१) इनौ च्विः॥१३५॥

चेत इति। ननु भैमी भवती चेतोभवस्य राजधानी। कीदृशी। कुचपत्त्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्त्रवल्ल्य इत्यर्थः, तेषु धानीयः स्थापनीयः। यद्वा कुचपत्त्रमेव राजधानी यो राजधानीसम्बन्धीकेतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां स राज्ञो मुख्यावस्थाननगर्यां राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः पताकादिर्ध्वजो भवति। तथा च केतुभूतस्य मकरस्य त्वत्कुचयोर्वर्त्तमानत्वात् त्वं कामराजस्य राजधानी साचान्मदननगरी। मदनस्त्वय्येव वर्त्तत इत्यर्थः। अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य सम्बन्धिनं महोदयरूपं महं उत्सवं महान् अभ्युदयो यस्मिंस्तादृशं वा उत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वामिकामोत्सववत्यां अस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ तोरणं न ब्रुवते। अपि तु सर्व्वेऽपि जनास्त्वद् भ्रूयुगं कामाभ्युदयोत्थितवक्रितशिखं वंशद्वयमिवद्धं आम्रादिमाङ्गलिकसुना-

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां
कामः श्रमं न कथमृच्छतु तामगच्छन्।
छायेव वामथ गतागतमाचरिष्णो-
स्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य॥ १२७॥

लपल्लवरूपं तोरणमेव वदन्ति। कामस्त्वदेकाश्रयः सन् सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तत इति भावः। पत्त्रराजीत्यपि पाठः स्पष्टार्थः राजेति पाठो मुख्यः। राजाहः इत्यादिना (पा० ५।४।९१) समासान्तष्टच्॥ १२६॥

अस्या इति। हे नल अस्या भैम्याः सकाशात् भवन्तं अनिशं गच्छन्, तथा भवतः सकाशात् एनां भैमीं अनिशं गच्छन् प्राप्नुवन् यातायातं कुर्वन् कामः कथं नाम श्रमं च्छच्छतु गच्छतु अपि तु श्रमं न गच्छत्येव। सदा यातायातं कुर्व्वन् श्रमं गच्छतीति युक्तमेव। अथ वा यस्मात् वां युवयोः छाया कायकान्तिरेव उक्तरीत्या गतागतमाचरिष्णोस्तस्य मकरध्वजस्य अध्वनि जातं श्रमं हरति श्रमहरा एवम्भूता भवतीति शेषः। दृश्यमानभवच्छोभावशादेव यातायातश्रमं न वेत्तीत्यर्थः। अथ च वृक्षच्छत्त्रादिनिर्म्मितच्छायाभागे गतागते कुर्व्वतः पुरुषस्य श्रमं हरत्येव। भैम्यास्त्वय्येव कामस्तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः॥ १२७॥

स्वेदाप्लवप्रणयिनी तव रोमराजी
रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
आभासितेन नरनाथ मधूत्थसान्द्र-
मग्नासमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति । हे नरनाथ स्वेदो घर्म्मजलं तस्मिन् तेन वा आ-प्लवः स्नानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सात्त्विकसञ्जातस्वेदपूरव्याप्ता तव रोमराजिः रत्यै सुरतार्थं जागरितस्य उद्बुद्धस्य व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनिचयान् यदाचरति उन्निद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चेन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्योत्थानेनोदयेन सान्द्रः पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्तत्वाच्छरीरान्तःप्रविष्टाः असमेषोः कामस्य पुष्परूपा शरास्तेषां केसरैः पिच्छप्रायैर्दन्तुरं उच्चावचीकृतं अङ्गं यस्य एवम्भूतस्य स्वेदरोमाञ्चो युक्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तर्मध्ये समधुकामवाणसम्बन्धिवहिरवस्थितो यत्र तत्र रागव्याप्ताङ्ग इवाभासि भैमीयोगात् सस्वेदरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्रयोजितः सुतरां शोभसे इत्यर्थः । अथ च रोमराजिर्दूतीस्थानीया । तथा च तव दूती रोमराजिः कृततीर्थस्नाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनां कर्त्तुं यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनिमग्नकामवाणपिच्छसम्भृत इव शोभसे । अन्याऽपि तरुणीकृतस्नाना रत्यर्थं कान्तेन सह स्वेदात् सकलां रात्रिं जागर्त्ति ॥ १२८ ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं
घर्म्माम्बुशीकरकरं वनमम्बुजाक्षी।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः
खेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रं ॥ १३८ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत्।

प्राप्तेति। हे नृप अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं भैम्यपि घर्म्माम्बुशीकरकरं वनं स्वेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता। इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात् सात्त्विकखेदयुक्ताऽभूदित्यर्थः। न केवलं त्वमेव स्थितः,अपि तु इयमपीत्यपेरर्थः। अथ च देवतायाः खेदो नास्ति इयन्तु देवताऽपि सखेदेति चित्रमित्यपि शब्दार्थः। अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादि-रूपेण प्रसिद्धपराक्रमाः मोहनशोषणादिकाः कामवाणाः तथैव तेनैव प्रकारेणायं खेदस्तस्य कामस्य सम्बन्धि कामेन रचितं शर-क्षतास्रं स्वीयवाणव्रणरुधिरं किमु। एतस्याः कामवाणविद्धत्वात् खेदः। तज्जन्यव्रणरुधिरत्वं नैव सम्भावयितुं युक्तं यादृशो यक्ष स्तादृशो बलिरिति न्यायेन पुष्पवाणानां धवलत्वात् तज्जन्- रुधिरमपि तादृगेव युक्तं इति खेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः। कुङ्कुमाङ्गरागलग्नाद्वा रक्तत्वात् खेदजलस्य रुचिरत्वं युक्तं। इयमपि कामवाणविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः॥ १३८ ॥

रागमिति। प्रतीची दिक् भानुश्च एतद्द्वयं युवयोः तं सात्त्वि-

तद्वीक्ष्य वां किमिव केलिसरित्सरोजैः
कामेषुतोचितमुखत्वमधीयमानं ॥ १४० ॥

कस्वेदरोमाञ्चसूचितं इमं प्रत्यक्षदृश्यमिव अनुरागं प्रतीत्य किं ज्ञात्वेव रक्तं अजायत लोहितवर्णमभूत्, भैमीनलाविदानीं रिरंसू अपि दिवामैथुननिषेधभिया साशङ्कौ वर्त्तेते। तस्माद्रात्रिं करिष्यामीति सूर्य्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत्। इदानीं मयाऽप्यस्तं गन्तुं युक्तमितीव सूर्य्योऽपि रक्तवर्णोऽभूदित्यर्थः। अथ च सरागौ युवां दृष्ट्वा तद्द्वयमपि सरागमभूत्। अथ च युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैः तद् भानुप्रतीचीरूपं रक्तमिथुनं वीक्ष्य वां भैमीनलौ च वीक्ष्य किं दृष्ट्वेव सन्ध्यासमयकामस्य इषुतोचितं शरत्वयोग्यं मुखं अग्रं येषां तद्भावत्वं तीक्ष्णाग्रत्वं अधीयमानं अभ्यस्यमानं विद्यत इति शेषः। वाञ्च सानुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्पबाणतीक्ष्णाग्रत्वमनुभूयते किं। कामो हि रिरंसुस्त्रीपुंसौ दृष्ट्वा तीक्ष्णमुखैः शरैर्विध्यतीत्यर्थः। अथ च एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभास्करौ च यदि सरागौ जातौ तर्हीदानीं रात्रिः सन्निहिताऽस्तीति अस्माभिरपि मुकुलीभावं प्राप्तुमुचितमिति तैरपि मुकुलीभूतं। पद्मानां सङ्कुचितमुखत्वं कामशरयोग्यं तीक्ष्णमुखीभावेनोत्प्रेक्षितं सन्ध्याकालो जातः, कमलानि च मुकुलितानि इति भावः ॥ १४० ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-
स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः।
अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन्वा
दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात्॥ १४१॥
इति पठति शुके मृषा ययुस्ता
बहुनृपकृत्यमवेत्यसान्ध्यवेलं।

अन्योन्येति। आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेन रमणाभिलाषेण वशयोः रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विलासस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं छिनत्ति कामक्रीडाविघ्नकारी यस्मात् तस्मादपयातु गृहाद्बहिर्निर्गच्छतु, यस्मान् मदनः कामः सिचयं वसनं अत्याजयन् अपरिहारयन्, अर्थात् स्त्रीपुंसौ, तथा दन्तैर्नखैश्च करणभूतैः आजिं सङ्ग्रामं एतैरुपलक्षितं वा नानाबन्धकरसुरतमल्लयुद्धं च स्त्रीपुंसौ अकारयन् सन् मादयतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यादपि नैवमेव कारयन् मदनो हर्षकारी भवेदेव तस्मात्सखीवर्गो गृहान्निर्गच्छत्विलित्यर्थः। मदनः कथं स्यात् कथं भवेत्, मदनः, नन्द्यादित्वात् ल्युः॥ १४१॥

इतीति। ता गन्धर्व्वराजपुत्र्यः सख्यश्च शुके इति पूर्व्वोक्तं पठति सति व्यक्तं भाषमाणे सति गन्धर्व्वपुत्रीवीणानिबद्धा गाथाः स्पष्टमनुवदति सति सान्ध्यवेलं दिनरात्रिसन्धिवेलायां भवं बहुनृपकृत्यं सन्ध्यावन्दनं सायं होमादिकं नलस्य नित्यकर्म्म अवेत्य

कुपितनिजसखीदृशार्द्धदृष्टाः
कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १४२ ॥
अकृत परभृतःस्तुहिस्तुहीति
श्रुतवचनस्वगनूक्तिचुञ्चुचञ्चुः ।

ज्ञात्वा मृषालीकमेव अत्रेदानीं भवतीभिः न स्थातव्यमिति शुकोऽस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषमात्रेण ययुर्गृहाद्बहिर्निर्जग्मुः। रिरंसुरपि नलः सन्ध्यावन्दनादिसमये नित्यकर्माद्यतिक्रम्य सम्भोगं न करोति रिरंसुर्भैम्यपि स्वयं ग्रहं न करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहासार्थं तादृशं शुकवचनमेव व्याजीकृत्य बहिर्निर्गता इत्यर्थः। किम्भूतास्ताः, कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा सन्ध्यासमये निकोचवत्यः सङ्कोचवत्यः। कमलानि सन्ध्यायां सङ्कुचन्ति। तादृश्या वृथागमनारम्भेण क्रीडाशीलसञ्जननात् कुपितायाः निजसख्या भैम्या दृशार्द्धेन एकदेशेन दृष्टाः विलोकिताः सङ्कोचत्वान्नेत्रतृतीयभागतिर्य्यग्व्यापारेणैव दृष्टाः। कुपिता हि मानिनी दृगन्तेन पश्यति। निकोचः भावे घञ् ॥ १४२ ॥

अकृतेति। सख्या पूर्व्वमानीतःपरभृतःकोकिलोऽपि उन्मत्तत्वात् स्वभावाच्च जातो नेत्रयो रागो लौहित्यं यस्य एवंविधः सन् स्तुहिस्तुहीत्येवं रूपं शब्दमकृत, पिकः स्वभावादेव स्तुहि स्तुहीत्येवं चुकूजेत्यर्थः। तत्रोत्प्रेक्षते। पठिता समाप्तिं प्रापिता नलस्य नुतिस्तुतिर्य्येन तं स्तुतिं कृत्वा तूष्णीभूतं कीरं शुकं प्रतीव

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं
तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥
तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीदर्कबिम्बप्रतिकृतमणिना भीमजा राजमानाम् ।

उद्दिश्येव स्तुहिस्तुहीत्यकृत। रे कीर किमिति तूष्णीम्भूतोऽसि इतःपरं नलस्य स्तुतिं कुर्व्विति नलस्तुतौ बुद्धिं प्रावर्त्तयदित्यर्थः। एवं वचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्क्याह। श्रुता वीणानिक्वणशुकामूदितवचनस्रक् तस्याः अनूक्तिः सर्व्वानुवादः तया वित्ता प्रसिद्धा प्रवीणाचञ्चुर्यस्य तादृशः, शुकानूदितं सर्व्वमनूद्य इतःपरमपि स्तुहिस्तुहीत्याहेत्यर्थः। नेत्ररागेत्युत्प्रेक्षते तं नलं प्रतीव लक्षीकृत्येव जातनेत्र प्रीतिंसुन्दरतरं नयनानन्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुहिस्तुहीत्यकृतेत्यर्थ इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा अनूक्तिचुञ्चुरिति तेन वित्त इति (पा० ५।२।२६) चुञ्चुप् ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति। अथैवं वीणाक्वणनानुवादिशुकालापानन्तरं भीमजा केलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमनदीमद्राक्षीत्। किम्भूतां भैम्याः तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात् स्थितेर्हेतोः भृशं कृशतां आयतीं प्राप्नुवतीं। अधोदेशे स्थिता स्वयं मह्यीयस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमीं प्रत्यणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना तामित्यर्थः। तथा अस्तगामिनोऽर्कबिम्बस्य प्रतिकृत्या प्रतिबिम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना राजमानां। तथा वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं व्रजन्ती गच्छन्ती, अत

वक्रं वक्रं व्रजन्ती फणियुवतिरिति चक्षुभिर्व्यक्तमुक्ता-
ऽन्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामात्तिरुत्या ॥१४४॥
अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
वतिविरहौ सततातताविवास्रैः।

एव फणियुवतिरिति कृष्णसर्पीयमिति चक्षुभिः चासशीलैः रथ-पदमिथुनैश्चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं सक्तमन्योन्यं परस्परं यथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्म्मभूते वा द्वे तीरे प्रति-गत्वा आर्त्तिरुत्या विरहपीडासम्बन्धिना रुतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृतां। दूरस्थत्वात् सान्ध्यतमसावृतत्वाच्च स्पष्टतरमदृश्य-मानाऽपि तदीयमिति चक्रवाककूजितेन ज्ञापिता। फणियुव-तिरिति सूचितामिति वा। कृष्णसर्प्यपि कृशा भवति सूर्य्यविम्ब-तुल्येन शिरस्थेन मणिना शोभते च। वक्रं वक्रं व्रजिताञ्च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः परस्परसह-वासं मुञ्चन्ति। सूर्य्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि सान्ध्यविरहपीडया रुतं कृत्वाऽन्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्या-परावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः। उच्यतेऽस्मिन्निति वासः। तुङ्गप्रासादमारुह्य अद्राक्षीदिति व्यस्तोपो वा ॥१४४॥

अथेति। अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ पर-स्परानुरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहौ सततं निरतरां वियोगासहिष्णुतयाऽऽहतौ कामशरैर्विद्धौ, अस्रैः रुधिरैरिव रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं वर्त्तमानपक्षानां सुनि-

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं
श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥
अभिलपति पतिम्प्रति स्म भैमी
सदय विलोकय कोकयोरवस्थां ।
मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा
क इव विलोक्य नरो न रोदितीमां ॥ १४६ ॥

कालं सङ्कोचसमयं सायं सन्ध्यासमयमपि विरहपीडितकोकदर्शनदुःखेन सञ्जातश्वसनो निश्वासभरस्तं निर्गमेन कृत्वा विकीर्णं सरोजसौरभं यस्मिन्, तादृशं अकृत, सन्ध्यासमये पद्मसङ्कोचात् सौरभासम्भवेऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीलात् पद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्मेत्यर्थः। तौ तादृशौ दृष्ट्वा भृशं निःश्वासेत्यर्थः। अन्योऽप्यसहृतरक्तपादं दृष्ट्वा भृशं निःश्वसिति। विरहासहताहताविवास्तैरिति पाठः सुयोज्यः। रथचरणौ पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येकशेषः ॥ १४५ ॥

अभीति। भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्म अवोचत्। इति किं। हे सदय सकरुण त्वं कोकयोरवस्थां विरहविक्लवत्वं विलोकय हा कष्टं। इमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देशावस्थितौ कुर्व्वतीं अत एव मम भैम्या अपि हृदयञ्च एतच्छोकेन विदारयन्तीं इमां कोकयोरवस्थां विरहविक्लवत्वं विलोक्य क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति अपि तु सर्व्वोऽपि

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा
रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।
प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः
स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४७ ॥

परिदेवनं करोत्येव । मद्यत्नात्तव दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रविः उदेष्यतीं उत्पत्स्यमानां कुमुदानां मुदं विकासरूपं हर्षं असोढेव सोढुमशक्नुवन्निव अविलम्बितुं सत्वरं गन्तुकामो यस्य तद्भावस्तता तां अतानीत् विस्तारितवान् । आसन्नास्तमयो वर्त्तत इत्यर्थः । तथा शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण रुतं कुर्व्वन्ति आसन्ननेत्रनिमीलनावासार्थिनो विरुवन्तःसन्तः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविकृता विरावा एव अतिपीडाकारित्वात् कुन्ताः भल्लायैस्तादृशाः किं । चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि वैरिणां उदेष्यतीं अभिवृद्धिं असहमानः सत्वरं कुत्रचिद्गच्छति । तथा अपरःसकृपः कश्चिद्दुःखितं कञ्चिद्दृष्ट्वा क्रन्दति । सोढा तृन् । मुदं नलोकेति (पा० २।३।६९) षष्ठीनिषेधः । उदेष्यती आच्छीनद्योरिति (पा० ७।१।८०) विकल्पान्नुमभावः ॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-
वधिगमपूर्व्वकपूर्व्वसर्व्वचेष्टौ।
इदमहह निदर्शनं विहङ्गौ
विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने॥ १४८॥

अपीति। हे प्रिय स्वस्यानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव कुर्व्वाणौ तर्हि सदास्वानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यत इत्यत आह। अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्व्विकाः पूर्व्वा विरहाचरणात् प्राचीनाः सर्व्वाश्चेष्टा कर्त्तव्यता ययोस्तौ। अधिगमो लाभो हितमिति यावत्। तत्पूर्व्विकास्तदुद्देश्या पूर्व्वाश्चेष्टा ययोस्तादृशौ वा। बुद्धिपूर्व्वकारी हि स्वाहितेन प्रवर्त्तते, कोकयोश्च दिने भोजनादयः सकलाश्चेष्टा ज्ञानपूर्व्विकाः स्वहिताः। एवं सति अनेनैव स्वभावादप्येतौ सन्ध्यायां अकस्मादेवान्योन्यविरहे स्वयमेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं दैवाधीनं चेतनानां प्राणिनां चेष्टितं पूर्व्वकर्म्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपे अनुमाने कार्य्यकारणविशेषज्ञाने विषये यावेतौ विशिष्टौ विहङ्गौ कोकौ। इदमेव निदर्शनं, अयमेव दृष्टान्तः। अहह अद्भुते खेदे वा, तस्मात् प्राचीनकर्म्मानुसारेणैव प्राणी कदाचित् हितं कदाचिच्चाहितमाचरतीति भावः। प्राणिनो दैवाधीनचेष्टिताः ज्ञानेऽपि प्रतिकूलतया प्रवर्त्तमानत्वात्। चक्रवाकवत्। इत्युपमानं॥ १४८॥

अह्नि स्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं
कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।
रश्मिग्राहिगरुत्मदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ
दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥१४९॥

अह्नीति । स्फुटमुत्प्रेक्षते हे प्रिय रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुं वियोक्तुं । अथ च विशेषेण विदारयितुं अन्विच्छता विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा अयं कालः सन्ध्यासमय एव स्फुटं खड्गगुणयोगात् कालः कृष्णलोहमयः कृपाणः भानुशाणवलये सूर्यरूपे शाणचक्रे संसज्य संयोज्य निज्यते किं तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः । किम्भूते वलये । अस्तसमयकालसान्निध्यात् अह्नि स्थः किरणस्थोऽरुणिमा स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे रक्तवर्णे तथा रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽग्रजेन अरुणेन समारब्धाऽविरामा निनरां भ्रमिर्भ्रमणं तस्मिन् सदा अरुणेन कृतभ्रमणे । अथ वा आकर्षणरज्जुग्राहिभिः अरुणसमैस्तद्वत्तेजस्विभिर्बलिभिः पुरुषैः आरब्धनिरन्तरभ्रमणे तथा दण्डसंज्ञकेन सूर्यपार्श्ववर्त्तिना भ्राजिनि शोभनशीले । अथ च शाणचक्राधारभूतेन आकर्षणरज्जुसंयुक्तेन दारुमयेन दण्डेन शोभमाने सन्निहितास्तमयसूर्यसायंसन्ध्यासमयसान्निध्याच्चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधिवशाद्वियुक्तं सत् व्यथत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं खड्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । किरणप्रग्रहौ

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्पितं निपीय।
स्मितशबलवलन्मुखोऽवदत् तां
स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ॥ १५० ॥
स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-
र्नम्रां वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भुवौ ।

रक्षी माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विका इत्य-मरः । भ्रमाविति भाषितं पुस्त्वं । निज्यते णिजिर्शौचे इत्य-स्मात् कर्म्मणि यक् । नकारतकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति तदसत् ॥ १४९ ॥

इतीति । स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किं। हे प्रिये त्वं यथा आत्थ तत् स्फुटं निश्चितं ईदृशं सत्यमेवेत्यर्थः। किम्भूतः । इति पूर्व्वोक्तरीत्या विधुमुख्या भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसबा-हुल्यादमृतं उन्मादकत्वाच्च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमा-कर्ण्य च स्मितेन शबलं मिश्रितं वलत् भैमीसन्मुखं भवत् मुखं यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखार्पितं मद्यं सानुरागं पि-बन्ति, अनन्तरं चलितमुखाः सहासं किञ्चिद्वदन्ति च ॥ १५० ॥

स्त्रीति । अयि प्रिये अहं वक्रतरे त्वद्भुवौ रतिः प्रसूनशरः कामश्च तयोर्नम्रां स्त्रीजयाय रत्या पुञ्जयाय च कामेन आक-र्णमाकृष्य वक्रितां चापद्वयीं वेद्मि। त्वद्भुवावेव तयोर्धनुषी

त्वन्नासाच्छलनिह्नुतां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्यैषिणो-
स्त्वन्निश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १५१ ॥
पीतो वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
यं बिभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैराद्दत्य नोत्कीर्य्यते ।

इत्यर्थः। किम्भूतयोः। अखिलौ त्रिजगति वर्त्तमानौ तत्तज्जातीयौ स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथग् जेतुं आलोचितं विचारितं औचित्यं याभ्यां तयोः। स्त्रियाः स्त्र्येव जेतुं योग्या। पुंसश्च पुमानेवेति आलोचितौचित्तयोरित्यर्थः। तथा नालीकानां वितस्तिमात्रनालीकाख्यशरविशेषाणां मुक्तिं मोचणमिच्छतः एवंशीलयोः। रतिकामयोः सम्बन्धिनीं द्विनलिकीं नालीकमोचनोपायभूतसरन्ध्रवंशद्वयपर्व्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निह्नुतां गोपितां जानामि। त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुक्त्युपायभूता रतिकामयोः द्विनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः। तथा त्वन्निश्वासलते वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयोः रतिकामयोः प्रत्येकं मधुश्वसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकं अस्त्रमेवाहं वेद्मि, सुन्दरत्वद्भ्रूनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण कामवश्यत्वं भवतीति भावः। द्विनलिकीं समाहारे द्विगौ ङीप्। वायव्यं साऽस्य देवता (पा० ४।२।२४) इत्यर्थे वाय्वृतुपित्रुषसोर्यत् (पा० ४।२।३१) ॥ १५१ ॥

पीत इति। हे भैमि वर्णेषु शुक्लादिषु मध्ये गुणो वैशेषि-

का वस्त्रान्तरवर्त्मना धवलिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

कादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्द्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च स एव अतिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्णान्तरं मधुरमित्यर्थः । यथा येन कारणेन अयं पीतो वर्णः तेऽपि तवापि काये देहे वर्त्तते, अत्युत्तमया त्वयापि देहे धार्य्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वादन्येषां चाप्रधानत्वाद् वर्णेषु मध्ये गुणो प्रधानभूतोऽपि पीतो हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्त्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृतत्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा च त्वयाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः। अथ च गुणः पीत एव नान्यो गुणः पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुरः । उभयत्रापि हेतुः । पीतोऽयं तव काये वर्त्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः ।अथ च तव काये वर्त्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो यथा पीतः तत्तच्चुम्बनस्थानचुम्बनेनास्वादितः, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमाऽपि पीतः सादरं निरीक्षितोऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः ।अपि चान्योन्यसमुच्चये । सोऽतिमधुरोऽधरो यथा पीतस्तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा सम्बन्धः । अथ च तव अतिमधुरो वर्णगुणो वर्णात्मकशब्दलक्षणो यथा पीतः आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी पीतेत्यादि ज्ञातव्यं

एवं कलत्वेनोक्का प्रकृतपीतरूपवर्णे एव युक्तिमाह। त्वच्छरी-राश्रयं पीतवर्णं बिभ्रत् कनकचम्पकशोभनो वर्णो यस्य तत् सुवर्णमिति कैर्जनैः आदृत्य आदरेण नोत्कीर्त्यते नोद्घोष्यते। अपि तु त्वदङ्गधृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादेव वर्णकं सुवर्णमित्युच्चैः कीर्त्यते। अथ च त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धारयच्चामीकरं शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्घोष्यते, अपि तु त्वच्छरीराश्रितपीतवर्णमिति त्वदीयाङ्गमेव सुवर्णमिति कीर्त्तिर्लेभे इत्यर्थः। अथ च शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य त्वदङ्गवर्णं बिभ्रदतितरां स्तुत्यं, न तु स्वत इति मुख्यया वृत्त्या सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गमेव, कनकं तु त्वदङ्गवर्णसाम्यधारणाद्गौण्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः। अत एव पीतवर्णस्य पुरस्ताद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णना का, अपि तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कार्यैव, यावत् यतः कारणात् यो धवलिमा शुक्लगुणःषड्विधेषु रूपेषु मध्ये राजेव श्रेष्ठतम एव निर्मलत्वादभ्यर्हितत्वाद् रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात् सम्बन्धाद् रजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावस्तत्ता दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्यशः अकीर्त्तिरतिनिन्दितनीलादिवर्णान्तरयुक्तन्तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः। यावत् सकलं रजतमिति वा। अत्र प्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव उत्तमत्वं तद्योगात् काञ्चने सुवर्णमिति कीर्त्तिः। भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव च उत्तमस्यापि धवलिम्नोऽनुत्त-

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
क्लृप्ते रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः।

०

मता। धवलिमा वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्वा इमनिच्॥१५१॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैम्या वाणीं वर्णयति। खण्डेति। हे भैमि पुण्ड्रकः स्थूलेक्षुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्निसंयोगाद्घनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवम्भूते स्थले क्षेत्रे चेत् रोहति साङ्कुरो भवति। किम्भूते स्थले। खण्डः शर्करा तस्य क्षोदः चूर्णमेव मृत् मृत्तिका यस्मिन्, तथा मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो यस्याः तया कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात् पूर्णजलकरणाद्धेतोर्द्विगुणात्क्लृप्तमेघमालावृष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते तादृशे समीकृते,उप्तं हि बीजं अङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षत तस्याने‌ऽत्र दुग्धगोलकः। दोहदेत्यनेन निरातङ्कमभिवृद्धिः सूचिता। अनन्तरञ्च प्ररूढाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्य्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्य्यातिशयं फलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेक्षुफलादपि सकाशात् लब्धिरां तव वाणीनामुद्देशाय निर्द्देशार्थं मधुरशब्द आधारो मूलप्रकृतिर्यस्य तादृशस्तमप् प्रत्यय उदेति उत्पद्यते। कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिक्षुफलादतिमधुरतमेति तदा निर्द्देष्टुं शक्यत इति अतिशायने तमप् तदैव सङ्गच्छत इत्यर्थः। एवंविशिष्टफलं यदि भवेत् तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिरा-
मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्प्रत्ययः ॥ १५३ ॥
उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्वा भ्रमीरर्जयन्
दानान्तश्रुतशर्कराचलमथस्तेनामृतान्धः स्मरः ।

वस्तु विद्यते किं इति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात् तमप् प्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाण्येवोक्तमत्वेन दातुं योग्या न तु विशिष्टमपीक्षुफलं निःसीममाधुर्याभावात् तमप्प्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि त्वद्वचनवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चि- दपि न दृष्टं इति भावः। एवंविधे चेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति स च पयसां पिण्डेन दोहदेन द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन यदि फलं धत्ते इति वा। कादम्बिनी मेघमालेत्यमरः। पुण्ड्रो दैत्य- विशेक्षुभेदेऽपीति विश्वः। ततः स्वार्थे कन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति। अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात् तादृशो भ- वन् स्मरो यदि इक्षुरस एवोदधिस्तस्मात् सकाशात् नव्यां देवा- सुरोत्थापितपूर्व्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैवोत्थापयेन्नि- र्गमयेत् तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणां अद्वितीयतृप्तिहेतुं भवत्या जिह्वायाः कृतिं त्वद्रसनानिर्म्मितां वाणीं आह्वयेत स्पर्द्धापूर्व्वकमाकारयेत्। किम्भूतः स्मरः। उन्मी- लन् अतिप्रकाशमानः अतिशयितः गुडस्य इक्षुरसविकारस्य पाकः तज्जन्या ये तन्तव ऊर्ध्वोर्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकाः त एव दैर्घ्यात्लता तयैव रज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा दा-

नव्यामिक्षुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः क्षतिमाङ्कयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥ १५४॥
आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लस-
द्वासे तत् कलवैणनिक्कणमिलद्वाणीविलासामृते ।

नान्ते तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यैश्वर्य्यादिफलकः श्रुतः शर्कराचलः स एव मथो मन्थानमन्दरः तस्य भ्रमीर्भ्रमणानि अर्जयन् कुर्वन्, तया रज्वा शर्कराचलं मन्थानं चालयन् अतिमधुरसामग्रीसम्पादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकलान्मधुरतमाऽपि अन्या सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेद्वा न वा तदन्या तु नैवेत्यर्थः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमं ।
यस्य प्रदानाद्विष्णवर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्व्वदा ॥

इति दानखण्डे । आङ्कयेत स्पर्द्धायामाङः (पा० १।३। ३१) इति तङ् ॥ १५४ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसति । किम्भूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्थितस्य लीलारविन्दस्येव उल्लसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् पद्मिनीत्वात् पद्मतुल्यपरिमले । तथा तस्या एव कलो वैणो निक्कणः मधुरःस्फुटो वीणासम्बन्धी नादः तद्रूपं मिलत् सम्बध्यमानं वाणीविलासरूपं वक्रोक्त्यादिनानाविधवाग्विलासरूपं अमृतं यस्मिन् । तथा

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्म्माणहर्म्याधरे
तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजा राजतः ॥ १५५ ॥
वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्विनी काऽपि ते
खण्डा खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते वालुका।

तस्या एव केलिभ्रमणार्हं लीलागमनयोग्यं गैरिकेणोक्तधातुविशेषेण सुधया धवलतया धवलसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रादिनिर्म्माणं यत्र तादृशं यत् हर्म्यं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्यो ऽधरो यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्रजौ द्वे दन्तमाले राजतः शोभेते। तद्रूपः अयं पुरो दृश्यमानः तस्या भारत्याः मुक्तामणिरचितो हार एव किं तद्दन्ते रेजाते इत्यर्थः। सरस्वतीवीणाक्कणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः। अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनं, अन्यत्प्रासङ्गिकं। पद्मगन्धादिभिर्मुखे भारतीवासोऽनुमीयते। ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥ १५५ ॥

वाणीति। हे भैमि वाणी काऽपि वर्णयितुमशक्यत्वात् लोकोत्तरा, अथ वा निर्दिश्यमाना उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गाररससम्बन्धिनी वा नदी, अथ च निर्म्मलजलसम्बन्धिनी वा नदी अत एव मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्याः अस्या-नद्याः सम्बन्धिनः पुलिनस्य सम्बन्धिनी वालुकैव इक्षुविकाररूपः खण्ड इति आलप्यते गीयते। तथा पूताः निर्म्मलाः सिताः शुभ्राः चक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृदैव धवलमृत्तिकयैव रचिताः किं। तथा पीयूषं अमृतं अस्याः सम्ब-

एतत्तीरमृदेव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः
किं पीयूषमिदम्पयांसि किमिदन्तीरे तवैवाधरौ ॥ १५६ ॥
परभृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं
न तव तरुणि वाणीयं सुधासिन्धुवेणी ।
कति न रसिककण्ठे कर्त्तुमभ्यस्यतेऽसौ
भवदुपविपिनाम्रे ताभिराम्रेडितेन ॥ १५७ ॥

म्बौनि पयांसि इदम्पयांसि किं अस्या जलान्येव अमृतत्वेना-लप्यन्ते किं। तथा तवाधरावेव इदन्तीरे अस्या नद्यास्तीरे उभौ तटौ किं। शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमेति भावः ॥ १५६ ॥

परेति। हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने सुधासिन्धुवेणी सुधानदी-प्रवाहरूपा तव इयं वाणी परभृतयुवतीनां सम्यग्याथात्म्येन गातुं भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलाभिरसौ त्वद्वाणी भवत्या उपविपिने उपवने स्थितो य आम्रवृक्षः तस्मिन् स्थित्वा रसालाङ्कुरास्वादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च ममाप्येवं वाणी भवत्वेवं साभिलाषे कण्ठे कर्त्तुं कण्ठस्थां कर्त्तुं आम्रेडितेन पुनः-पुनर्घोषणेन कतिवारान्नाभ्यस्यते, अपि तु बहुवारमभ्यस्यत एव। तस्माद्द्यापि तासां भवद्वाणी सम्यग् नायातीति ज्ञायत इत्यर्थः। कोकिलालापादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः। भिक्षाटनेन विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परभृतपदं। पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतस्तरुणीनामिति सूचनार्थं युवतिपदं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धूकमालामयं
मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः
सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १५८ ॥
स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्क्तेयतां
तच्च स्प्रष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

ऊर्ध्व इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वो रदनच्छदः ओष्ठएव बन्धूकमालामयं स्मरधनुः तवाधराधरतटस्य अधःसीमापर्य्यन्तं मर्य्यादायां वर्त्तमाना लेखा सैव दैर्घ्याल्लता तत्र कामचापे मौर्वी एषा । तावकी वागपि मान्मथः कामसम्बन्धी कामाद्वैतप्रतिपादकः धनुर्वेदएव सोऽयं विशिष्टरुद्राणीरूपो मान्मथधनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुष्मतीभिर्वीणावादनसाधनधनुर्युक्ताभिः वीणाभिः आरभ्यते, अभ्यस्यते परमद्यापि नायातीत्यर्थः । रुद्राणी वीणाक्वणितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वेदस्य धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्यौचित्यं, अभ्यस्यते एतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासोऽप्युचित एवेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स इति । हे मुग्धे सुन्दरि यः पुरुषः मधु किं नामेति पृच्छति प्रश्नं कुर्व्वाणे जने विषये तवाधरमेव उत्तरं न दत्ते स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, न तु तव नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः । तथा हेम किं प्रकारकमिति प्रश्नं कुर्व्वाणे जने विषये यस्त्वद्वपुरेव

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं चेमेति न त्वद्वपुः
कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरं ॥१५६॥
मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेषि ।

उत्तरं न दत्ते। स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां सदा अपाङ्क्तेयतां पङ्क्तिवर्हिर्भूततलं याति गच्छति तेषां पङ्क्तौ नोपवेश्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः। तथा सुधा नाम कीदृगिति पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने यत्ते गिरश्च उत्तरं न दत्ते स्मरस्य विशिखास्तञ्च पुरुषं स्प्रष्टुमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै कृतोद्यमाः नीरसोऽयमिति जुगुप्सायां न स्पृशन्ति न भिन्दन्तीति किं वाच्यं सोऽप्यचतुर इत्यर्थः। त्वद्वाणी सुधाया अपि मधुरतमेति भावः। अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकं। ग्राम्यः। ग्रामाद्यखञौ (पा० ४।२।९४) इति भवार्थे यः। पाङ्क्तेयः नद्यादित्वाड्ढक्॥ १५६॥

मध्य इति। हे प्रिये त्वं यद् यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो धृतः अणिमा सौक्ष्म्यातिशयो यया सा कृशोदरी, तथा गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्त्तमानं श्रोणिर्नितम्बः वक्षोजयुग्मं स्तनयुगञ्च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चकुचा च, तथा जाग्रत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिव्रता। तथा स्मिते ईषद्धासेऽपि धृतो लघिमाऽल्पत्वं यया सा, अल्पहासेत्यर्थः। तथा मां प्रत्युद्दिश्य ईशित्वं स्वामितामेषि,

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूतीरष्टावपीशस्तदददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यं॥ १६०॥

मम प्राणेश्वरी। तथा सूक्तौ वचनचातुर्य्यविषये प्राकाम्येन प्रकारबाहुल्येन रम्या वक्रोक्त्यादिनानाप्रकारं वाणीं वक्तुं यो यथा वाञ्छति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नाऽन्या। तथा दिशि प्राच्यादौ विदिशि आग्नेयादौ च यशसः सौन्दर्य्यादिविषयकीर्त्तेः यशसा वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छया अप्रतिहतप्रसरोऽवसायो गतिर्यया सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्त्तिः, एवंविधा यस्मात् तस्मात् कारणात् मुदितो हृष्टः ईश ईश्वरः त्वां निर्म्माय सौन्दर्य्यादिना मुदितः परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भूतीः महासिद्धीः तुभ्यं स्वशिल्पाय त्वद्रूपाय निजनिर्म्माणाय अदित प्रायच्छत्। सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वयं कृतमलङ्कारादि ददाति। तथेश्वरेण सन्तुष्टेन स्वयं धृतमणिमा महिमा गरिमा लघिमा वशित्वमीशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता चेत्येवमष्टविधमैश्वर्य्यं तुभ्यं दत्तं, अन्यथा एतत्त्वयि कथं स्यादित्यर्थः। एवं सूक्तिः कस्याश्चिदपि नास्तीति भावः। शब्दश्लेषशक्तिच्छलेनैतत् सर्व्वमुक्तमिति ज्ञेयं। वाणीवर्णन एव तात्पर्य्यं। सभ्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकं। अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिच्। वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं तदस्यास्तीति वशी तद्भावो वशित्वं जितेन्द्रियत्वं ईशनमीशः ऐश्वर्य्यं तदस्यास्तीति ऐशी तद्भावः ईशित्वम्॥ १६०॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
द्राक्षापानकमानमर्द्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नामधृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १९१ ॥
शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्ग्राहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थं ।

त्वदिति । हे प्रिये वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात् पीयूषममृतमेव स्तुमः तस्य अमृतस्यार्थे स पुराणादिप्रसिद्धः गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं जाने मन्ये । नाम यस्माद्धेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्नमृते निजपादयोः प्रक्षालनेनैवानुग्रहो धृतः कृतः । किम्भूतया द्राक्षापानकस्य पक्कद्राक्षासम्बन्धिनः संस्कृतरसविशेषस्य मानोऽहङ्कारस्तस्य मर्द्दनं खण्डनं सृजति तया । तथा क्षीरे दुग्धे विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञा यस्यास्तया । अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्वीयसुप्तिङन्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनादनुपश्चाद् ग्रहाणां ग्रहः कृतोऽस्त्येव, अमृतक्षालिततयैव निर्दोषमधुरञ्च वदसीत्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतः पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः । प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति ॥ १९१ ॥

शोकेति । हे सुदति कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदय-

बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैवाभ्यां तदम्भोञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेष्यमाणं॥१६२॥

हृदयत्वात् त्वां चेन्नुदति तर्हि व्याहर आज्ञापय। ते आज्ञाकरः अहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्यायाः जलस्थं उदकप्रतिबिम्बितं भानुं सूर्यं अनस्तं अस्ताभावं व्रजितुं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं, यद्वा अनस्तं अस्ताचलप्रतियोगिभूतं उदयाचलं गन्तुं अनुनये प्रार्थये। इदानीं त्वया अस्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचले गन्तव्यं इत्येवं सूर्यं करसम्पुटयोजनया सम्प्रार्थ्य पुनः प्राचीं नेष्यामीति यावत्। यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्यः मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य एवंविधः, अथ च एको मुख्यो ग्रहराजः तत्तर्हि सूर्यार्घ्यदानसम्बन्धिनं अम्भोञ्जलिं आभ्यां कोकाभ्यामेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेष्यमाणमागमिष्यन्तं मां पश्य, एवं कोकनदव्याजेन बहिः सन्ध्यामुपासीतेति वचनात् सायंसन्ध्योपासनानिमित्तं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां याचितवानिति भावः। सुदतीत्यनेनोक्त्याऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिरणप्रकाशेन महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यत इति सूच्यते। दत्त्वेति पाठे उत्प्रेक्षा। एष्यमाणं गत्यर्थादीङो लटः शानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयताम् ।
इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिति । सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं सान्ध्याग्निहोत्रादिकं कर्म्म विधित्सुः कर्त्तुकामः सन् प्रासादाद्वहिरभूत्, निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्य्यानुनयसखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमीं आलिषु सखीषु विषये चालिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं हे प्रिये अहं सूर्य्यानुनयार्थं नदीम्प्रति गमिष्यामि भवती च निजालीनां निजसखीनां इहान्तैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे त्वया न द्रष्टव्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं त्वत्कर्तृकं कर्म्मकं वा परिहसितं परिहासितं परिहासक्रीडैव कन्दो मूलं उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशाय तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगमतां गवेषयतु इति । एवं तद्वचनाद्भैमी काचित्तीना: सखीर्गवेषितुं निर्गता । नलोऽपि सायंसन्ध्यां कर्त्तुं वहिर्निर्गमनादिना उत्सर्गसङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात् समासः ॥ १६३ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं ।
तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ
भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्ये अपूर्वतरप्रमेयपरिपूर्णे भैमीभर्त्तुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्य्येण प्रस्तुतं यत्र तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूरणः एकविंशगणना सङ्ख्या यस्य यद्वा एकविंशतेः पूरणी एकविंशा गणना सङ्ख्या यस्य सः सर्गोऽगात् समाप्तः ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते उत्तरनैषधीयव्याख्यायां एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

उत्तरनैषधंचरिते।

द्वाविंशः सर्गः।

ॐ तत् सत्।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशा-
रागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः।
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे
भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः॥ १॥

इदानीं पूर्व्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्णयिष्यन् कविर्द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते। उपास्येति। असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्याप्रान्तभावेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहासहिष्णुतया वहिरवस्थातुमशक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्व्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप। किं कृत्वा। सान्ध्यं सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा॥ १॥

प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं
पर्य्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यं ।
अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं
सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायं ॥ २ ॥
विलोकनेनानुगृहाण ताव-
द्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

प्रतीति । सोऽयं नलः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रिन्दिनसम्बन्धिनं मुहूर्त्तं भैम्याः पुरउपश्लोकयति स्म श्लोकैः स्तौति स्म । किं कृत्वा । प्रत्युद्गजन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आस्तृता शय्या तूलिका यत्र तं पर्य्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमपि अधिवास्य तत्रोपवेश्य। पर्य्यङ्कं अधिशीङ (पा० १।४।४६) इति कर्म्मत्वम् । अधिवास्य ण्यन्ताद्वस्तेर्ल्यप् तस्य धात्वन्तरत्वात् उपान्वध्याङ्वस (पा० १।४।४८) इति कर्म्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवास्येत्यत्र सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयं। उपश्लोकयति सत्यापपाशेति (पा० ३।१।२५) णिचि स्म योगे भूते लट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान् भार्य्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्सन्ध्यारागेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दार्थः । जलाधिपस्य च भार्य्या दुःखिता विलोकनादिना

अचालि लाक्षापयसेव येय-
मपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
उच्चैस्तराद‌म्बरशैलमौले-
श्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य
सन्ध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

अनुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः। येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसा-ऽलक्तरसेन कृत्वा केनापि अचालीव चालितेव । तथा कुङ्कुमस्य पङ्कैः कृत्वा केनापि अपूरीव । एवंविधा रक्ता दृश्यते यत-स्तस्माद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति। हे प्रिये रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नताद‌म्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शि-खरात् सकाशाच्च्युतः पतितः स्थूलपाषाण एवाधः पतितोऽयच सन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचू-र्णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्ब-न्धिनी सन्ध्येव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी राग इत्यर्थः। इह सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्टात् प्रसरति । अस्तसमये सूर्य्यस्य रक्तत्वाद्गगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिक-गण्डशैलत्वं । उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैलश्चूर्णीभवति । चूर्णीभूतस्य रजोराजिरूर्द्धं प्रसरति। तद्रजोराजिरेव सन्ध्या-रागः प्रायेणोर्द्धं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्कणालि-
च्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य।
यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघै-
र्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयं॥ ५॥
पश्य द्रुतास्तङ्गतसूर्य्यनिर्य्यत्-
करावलीहैङ्गुलवेत्रयाऽत्र।

अस्तेति। हे प्रिये कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदुच्चीभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्ममयकेसराणामोघैर्वृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता रक्तीकृतेत्युत्प्रेक्षा। किम्भूतस्य। अस्ताद्रेश्चूडा शिखरं सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्कणः शवरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र छेकस्यासक्तस्य शवरैर्गृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुक्कुटानां कूजने उन्नमितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूजनादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादरुणीभवनसम्भवार्थं यामान्तेत्याद्युक्तम्। पक्कणः शवरालयः। गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते इत्यमरः। पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बकमिति विश्वः॥ ५॥

पश्येति। सन्ध्ययाऽत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः तत्सम्बन्धिनः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमास्पदमपि पश्य विलोकय। किम्भूतया। द्रुतं शीघ्रं अस्तङ्गतस्य सूर्यस्य निर्य्यन्ती बहिर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैङ्गुलं

निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि
रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारं॥ ६ ॥
महानटः किं नु स भानुरागे
सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशां।

हिङ्गुलाख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दण्डविशेषोऽस्यास्तया। किम्भूते पदे। निषिध्यमानं निवार्य्यमाणप्रवेशं अहो दिनं यस्मिन्। स्त्रिया हि दौवारिकी स्त्र्येव युक्तेति सन्ध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः। सूर्य्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरागतेति सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यत इति भावः। दौवारिक्यपि हैङ्गुलवेत्रपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति। तिर्य्यक्करावलीति पाठे तिर्यक्प्रसारिणश्च ते कराश्चेति। अहनीत्यत्र तत्पुरुषत्वाभावान्नादृजभावः॥ ६ ॥

इदानीं सन्ध्यानक्षत्रयोगं वर्णयति। महानट इति। अङ्ग हे भैमि महान् सन्ध्योपासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तयाऽटति गच्छतीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यद्वा महान् परमेश्वरो नटो नर्त्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः। भानोः सूर्य्यस्य रागे लौहित्ये सति अस्तमयानन्तरं सूर्य्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी गोलेत्याद्यभिधानान्मनःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वामिनीं वा अथ पितृप्रसूरूपब्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च सम्ट-

तनोति तन्वा वियताऽपि तार-
श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारं॥ ७॥

द्धिमतीं सन्ध्याय सम्यग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चि-द्दृश्यतया सन्ध्यारागतिरोहितकान्तितया वा कृशया किञ्चि-द्दृश्यया। तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया च। यद्वा आसामस्त्येन व्याप्तं वियद्यया गगनव्यापि-न्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं। यद्वा ताराणां शुद्धमौक्ति-कानां श्रेणिर्यत्र तादृश्या ग्रथितमौक्तिकमालया हारविर-चनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्यामेवंविधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपर-म्परामेव विरचयति किमित्यर्थः। सन्ध्यारागः कियानवशि-ष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जाता-नीति भावः। तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा। सन्ध्यामेवंविधां विज्ञाय तूष्णी-भूत, इति न किन्त्वौचित्यादिविशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थ इति वा अपिशब्दार्थः। अथ च स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डवनृत्तकर्त्ता शिवः भानोः सूर्य्यस्य रागे सति अस्तमितार्द्धे सूर्य्ये सतीति यावत्। तत्र सन्ध्यासमये मनःशि-लातुल्यवर्णां अचिरस्थायुलात् कुत्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टमूर्त्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्यां तया गगनरूपयाऽपि अमूर्त्तयाऽपि

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं मुखकरपार्श्वीयाङ्गानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्कः। अमूर्त्तस्याङ्गहारकरणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः। न केवलं चन्द्रसूर्य्यभोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि तन्वेति समुच्चयार्थो वा। ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति। भानुरागे मनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्यामपीशां सहचरीं पार्व्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति। पार्व्वतीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति। अथ च महानतिप्रवीणो नटः कुत्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचतुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां। अत एव सभायां अनुरागे ईशां सन्ध्यानुरागजनने समर्थां सञ्चिन्त्य वियत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभावादिजनयन्त्या तया सभ्यानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्मकौशलेनापि सभ्यानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः। अथ च महान्नर्त्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावान्नृत्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभानुरञ्जनार्थं स्वयमेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः। अथ वा अन्योऽपि महानतिसमृद्धो अटति सर्व्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो

भूषास्थिदाम्नस्त्रुटितस्य नाट्यात्
पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः।
दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः
सायं नटस्तारकराट्किरीटः॥ ८॥

नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्त्या कलाऽपि यो ऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तीं तया शैशवतारुण्ययोः सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसन्धिस्थलाद्रसभावज्ञां वा सञ्चिन्त्य कायकान्त्याऽनुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेशां सम्पन्नाञ्च विचिन्त्य तन्वा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमालया हारं विरचयति तत्रानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः। एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः। सभानुरागैः सन्ध्येति पाठो बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः। नटः पचाद्यच्। सन्ध्या दिगादित्वाद्यत्। तारशब्दस्य नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशमसर्ग एवोक्तं॥ ७॥

भूषेति। हे भैमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः सायं नटति सायं नटनर्त्तकः सन् उद्धतात् नाट्यात् नृत्ताद्धेतोस्त्रुटितस्य भूषास्थिदाम्नो भूषणास्थिमालाया उच्छलितैः खण्डैः शकलैः तैरेव उडुकोटीकपटं कोटिसङ्ख्यानक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिरिह सायं समये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य। एतानि नक्षत्राणि न किन्तु ताण्डवत्रुटितास्थिमालोच्छलच्छकलान्येव

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा
ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥
सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः
शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।

दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो नृत्यंस्त्रुटितहारखण्डैस्तारावृन्दं मण्डयति । मण्डयतीवेति पाठे उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो ऽथ च कृष्णवर्णो हिंसकत्वान्मृत्युरूपो वा कालो गिरिमहारण्यसञ्चारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, यद्वा विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशुण्डदण्डाग्रे प्रकाशमानं पद्मकं रक्तबिन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैवेह तस्य करिणो रुचिरा रम्या सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति बहुव्रीहौ कप् ॥ ९ ॥

सन्ध्येति । विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्याः विवाहावसरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चि-

दिग्वाससा पूर्व्वमवैमि पुष्प-
सिन्दूरिकापर्व्वणि पर्य्यधायि ॥ १० ॥
सतीमुमामुद्वहता च पुष्प-
सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे।

माशाया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्ण्णं तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्व्वण्युत्सवे पर्य्यधायि परिहितः। यतो दिग्वलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वसनादौचित्या रक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यवैमि शङ्के। विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्व्वणि कौसुम्भादिरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः। तत्रेशस्य दिग्वसनत्वाद्रक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः। वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात् सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे तस्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह। सतीमिति। हे सुनेत्रे सतीं दाक्षायणीमुमां पार्व्वतीं च उद्वहता परिणयता दिग्वाससा हरेण पूर्व्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्ध्यीमभि द्वे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये लक्षीकृत्य द्वे प्राचीप्रतीच्यौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्ते रक्तवर्णेन शोभेते

दिशौ द्विसन्ध्यीमभि रागशोभे
दिग्वाससोभे किमलम्भिषातां ॥ ११ ॥
आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु
योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः ।

इति वा । तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने ऽलम्भिषातां प्राप्ते किं । विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्वसनत्वाद् रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे सन्ध्ये लचीकृत्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्म्मभूते ते प्रापिते किं । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आज्ञप्तं स दिग्द्वयं रक्तशोभं चकारेत्यर्थ इति वा । सुनेत्रीति पाठे संयोगोपधादिति (पा॰ ४।१।६३) निषेधात् ङीष् चिन्त्यः । द्विसन्ध्यी समाहारे द्विगोरेकत्वे आबन्तो वेति (पा॰ २।४।३०।वा॰ ४) स्त्रीत्वे च द्विगोरिति (पा॰ ४।१।२१) ङीपि सन्ध्याशब्दस्य तद्धितान्तपदत्वाद्धलस्तद्धितस्येति (पा॰ ६।४।१५०) यलोपः, अभिरभागे इत्यभेः (पा॰ १।४।९१) कर्म्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । गत्यर्थत्वादणौ कर्त्तुर्णौ कर्म्मत्वं ॥ ११ ॥

आदायेति । योऽयं भानुरेव भिक्षुः परिव्राट् दण्डं पारिपार्श्विकमेव वैणवयष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रामति सोऽयं तापसः परिव्राट् सायङ्काले अब्धौ निमज्जन् पाता-

अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं
सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायं ॥ १२ ॥
अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे
सन्ध्याकषोल्लेखपरीक्षितो यः।
विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं
तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

प्रविशन्नथ च बहुजले जलाशये स्नानं कुर्व्वन् सन्ध्यायामभ्रं गगनं तदेव काषायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि खस्योर्द्धभागः अथ चोच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृतवानिव। एवं यतिरपि बहुकालावस्थानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परिभ्रमन् काषायं वस्त्रं धारयति। काषाया इव सन्ध्या शोभत इत्यर्थः। माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परिव्राट् कर्म्मन्दीति चामरः। काषायं तेन रक्तं (पा० ४।२।१) इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति। यः सूर्य्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्त्तमाने निकषोपलाभे सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्याराग एव कषोल्लेखः घर्षणोल्लेखस्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्य्यमेव हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्मैचिद्दत्त्वा तारारूपान् वराटकान् कपर्दकान् आदित जग्राह। उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति तथा च रक्तपीतसुवर्णसूर्य्यगोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्णरेखेव सन्ध्या दृश्यते। ताराश्च वराटका इव दृश्यन्त इत्यर्थः।

पचेलिमं दाडिममर्कबिम्ब-
मुत्तार्य्य सन्ध्या त्वगिवोज्झिताऽस्य।
तारामयं बीजभुजाऽऽदसोयं
कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथं॥ १४॥

द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तेन वञ्च्यते च। वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराट एव गृह्यते॥ १३॥

पचेलिममिति। दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कबिम्बमेव पचेलिमं तरोरुपर्य्येव स्वयं पक्वं दाडिमफलमुत्तार्य्य गगनतरोस्त्रोटयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य दाडिमस्य पक्वत्वाद्रक्तकान्तिरेवोज्झिता परित्यक्ता, तद्बीजभक्षणार्थमुपरितनबीजकोशवत् सन्ध्या पृथक् कृता। तथा बीजभक्षणानन्तरं तारमयं ताराचूपं अदसीयममुष्य दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि अस्थ्नां बीजमध्यस्थले श्वेतकणानां यूथं वृन्दं निष्ठ्यूतमिवोद्गीर्णमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूत्कृतमिव। न हि कालादृते: सूर्य्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः। अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्यास्वाद्य गृहीतरसान् बीजकणान् फूत्कृत्य त्यजति॥ १४॥

ताराततिर्वीजमिवादमाद-
मियं निरष्ठीवि यदस्थियूथं।
तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेषा
सन्ध्योज्झिता पक्तिमदाडिमं वा॥ १५॥
सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य
चण्डीपतेर्यत्पतनाभिघातात्।

तारेति। सामर्थ्यात् कालेन कार्त्रा रविमेव तत् पक्तिमं पचेलिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतवीजकुलं कृत्वा वीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीया त्वगेवैषा सन्ध्या उज्झिता, वाशब्दः सम्भावनायामुज्झिता किमित्यर्थः। तत्किमित्याशङ्क्याह। वीजानि आदमादं भक्षयित्वा अस्य सूर्य्यरूपस्य पक्वदाडिमस्य संवन्धि अस्थियूथमिव इयं तारातति: निरष्ठीवि निष्ठ्यूता। जग्ध्वाजग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्ण्येन द्विर्वचनञ्च। निरष्ठीवि कर्म्मणि चिण् निष्कुलीकृत्य निष्कूलनिष्कोषणे (पा० ५।४।६२) इति डाच्। क्षेपकोऽयं श्लोकः॥ १५॥

सन्ध्येति। हे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं ताण्डवं नृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोश्चरणयोर्दृढयत्नेनाभिघाताद्धेतोः उत्पतयालुभिरुत्पतनशीलैरुच्छलितैः कैलासशैलसम्बन्धिस्फटिकात्मनां खण्डैः शकलैः द्यौरमण्डि अलङ्कृता पश्य, कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने ताराढपेण शोभन्ते।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डै-
रमण्डि पश्चोत्पतयालुभिर्द्योः ॥ १६ ॥

इत्थं ह्रिया वर्णनजन्मनेव
सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य।
तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं
निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥

रामेषुमर्मव्रणनार्त्तिवेगा-
द्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात।

उत्पतयालुभिः स्पृहि गृहीत्यालुच् (पा०३।२।१५८) ॥ १६ ॥

इत्थमिति। स नलः पुनर्भैमीं बभाषे। किम्भूतः। इत्थमुक्तप्रकारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया ह्रियेव अपक्रान्तवतीं निर्गतां सन्ध्यां प्रतीत्य निश्चित्य अन्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः। अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति। भोः हे कामशरासनभ्रूः कामशरासनमेव भ्रुवो यस्याः भ्रूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघवस्य जामदग्न्यस्य वा इषुणा मर्मणो व्रणनाद्भेदनाद्धेतोरुत्पन्ना आर्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिक्याद्धेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक् तस्मिन्नवसरे उत्पपात ऊर्द्ध्वंभागात्, नेदं नभो यः पूर्व्वमुत्पपात सः श्यामजलः स्फुटरत्नगर्भो रत्नाकर एवायं न लेतन्नभ इत्यर्थः। कीदृशः। ग्राहाणां जल-

ग्राहौघकिर्मीरितमीनकम्बु
नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥
मोहाय देवाप्सरसां विमुक्ता-
स्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

वारिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसम्बन्धि ओघः शुक्रबृह-स्पत्यादितारायहसमूहो ध्रुवमण्डलग्रहसम्बन्धी समूहो वा, तेन मिश्रितो मानाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रञ्च यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमा-रब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशु-रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः, समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्येत्यर्थः । समुद्रस्या-धोदेशे स्थितानि रत्नग्राहादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव । न तु रा-श्यादिभूताः शिष्टाश्च ताराः समुद्रमौक्तिकान्येव न तु तारा इत्यादि ज्ञातव्यं । शरासनभूरित्युवङ्स्थानत्वान्नदीत्वाभावाद्ध्र-स्वत्वाभावः । ह्रस्वपाटस्तु सहैकवंशप्रभवन्निति वत् समर्थनीयः । यद्वा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोहायेति । हे भैमि पुष्पशरेण कामेण देवानामप्सरसाञ्च मोहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जननार्थं देवादीनामुपरि वर्त्त-मानत्वाद्विमुक्ता ऊर्द्धं क्षिप्ताः, शुभ्रपुष्परूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि
प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥
नभोनदीकूलकुलायचक्री-
कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यहं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां बहुतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्व्वपदत्वेन वर्त्तमानः पञ्चशब्दः प्रपञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारः तद्वाचकः, न तु सङ्ख्यावाचकः, पचि विस्तारवचने इति स्वार्थणिजन्ताद्धातोः पचाद्यचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहो न तु पञ्चसङ्ख्याकाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्यवत् "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इति सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यासौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो विस्तार इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दृशोर्नेत्रयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्दवः सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा तासां ताराणां सङ्क्रमणानि पुण्यक्षयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलदा-

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति तारा:
पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धारा: ॥ २० ॥
अमूनि मन्ये सुरनिर्झरिण्या
यादांसि गोधा मकर: कुलीर:।
तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूर-
मग्नान्यध: स्पष्टमित: प्रतीम: ॥ २१ ॥

ष्पजलानां धारा एव पतन्ति। दृशो: सन्ति चिरस्थितिमन्ति यानि बाष्पपृषन्ति तानि तारा इति वा। तत्सङ्क्रमणानि स्थितताराप्रतिबिम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यध:पातीनि यानि पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहा: तासां ताराणां सङ्क्रमणानि वीथयो मेघादिसङ्क्रान्तयो वा। धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा। स्त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति। पतन्तीति तिङन्तं। पृषद्विशेषणं वा ॥ २० ॥

अमूनीति। हे प्रिये गोधाख्यास्तारा गोधा मकरराशिसम्बन्धिन्यस्तारा: मकर: कुलीर: कर्कटराशिस्तत्सम्बन्धिन्यस्तारा अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि अमरनिर्झरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तव एवेत्यहं मन्ये। गोधा मत्स्या: कर्कटा अपि जले वर्त्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवनद्याया दांस्येवैतानीत्यर्थ:। तर्हि उपरिवर्त्तमानेन द्रष्टुं योग्या न त्वध:स्थितेनेत्यत आह तस्या नाकनद्या: पूरे प्रवाहे खेलन्त: क्रीडन्त: सुरास्तेभ्य: सकाशाद्भीत्या दूरतलपर्य्यन्तमग्नानि, अत एव जलतलगामित्वादधो-

स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति
दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।
कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनै-
र्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥
किं योगिनीयं रजनी रतीशं
याऽजीजिवत् पद्ममम्मुदञ्च ।

भागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलगामित्वाद्गोधादियादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः । गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनार्हः स्मरस्य सम्बन्धी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विशाखानक्षत्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किं । उच्चतरदेशे वादितवाद्यं सर्व्वैराकर्ण्यत इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः कि-मित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्ताराख्पैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रसृष्टिः वाद्यनिर्म्माणं घटते, स्मरस्यैव धनुषः पुष्प-रूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसम्भावनायुक्तत्वात् । ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च शाक्तमन्त्रसिद्धा मारणोच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किं । या रतीशं दिवा निर्ज्जीवमिव वीजसन्निधेरजीजिवत् सञ्जीवं चक्रे, पद्मम-

योगर्द्धिमस्या महतीमलग्न-
मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥
प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती।

मूमुहत् पद्मानि च समकोचयत्। रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे कामः उदीतो भवति पद्मानि च सङ्कुचन्ति। अलग्नं निराधारं अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामात्रात्मकत्वादलग्नमराशिभूतं वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु ताराक्रूपः शङ्खोऽस्या रात्रियोगिन्या महतीं योगर्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः शङ्खो रात्रिर्जातेति कथयति। योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत्। योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चिच्च मोहयति मूर्च्छां प्रापति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी किमित्युत्प्रेक्षा। कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्व्वमेवोक्तं स्मर्त्तव्यं। अजीजिवदमूमुहदिति णौचङ्गीत्युपधा ह्रस्वः ॥२३॥

प्रबोधेति। हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ च सम्यग्-ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्य्यदीप्तिध्वस्तकान्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तीकुर्व्वती शून्याध्वनि बौद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विषमयोगिनी काचित् प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह ब्रूते।

निशाऽऽह शून्याध्वनि योगिनीयं
मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभं ॥ २४ ॥
एणः स्मरेणाङ्कमयः सपत्नी-
कृतो भवद्भ्रूयुगधन्वना यः ।
मुखे तवेन्दौ लसता स तारा-
पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयं ॥ २५ ॥

बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्यानातिरिक्तं सर्व्वं मिथ्येति बोध्यते। योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथेयमपि रात्रिरहन्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने दर्शयतीति भावः। निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

एण इति। हे भैमि तव मुखे एवेन्दावाह्लादकत्वादिगुणयोगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भ्रूयुगमेव धनुर्यस्य तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ विमतो मृगवांश्चन्द्रत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्कमयः कलङ्करूप एणो मृगः सपत्नीकृतः मुखे, तच्चापदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः, स एव मृगः तारापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तल्लक्षणो बाणस्तेनानुगतः सन् सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किं। चन्द्रे मृगेन भाव्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे लसति, गगने च मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यताराानुगतं दृश्यते,

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टि
ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।
स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति सन्ति
घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

तर्हि कामेन विध्यान्तर्गतपत्रपार्श्ववहिर्निर्गतवाणसहितो व्यधितः पलाय्य गतः स एणोऽयं मृगो दृश्यते किमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । सपत्रनिष्पत्रादति व्यथन इति (पा० ५।४।६१) डाच् ॥ २५ ॥

लोकेति । हे भैमि ब्रह्माण्डं आदौ सर्व्वस्मादपि पूर्व्वं सृष्टिर्निर्म्माणं यस्य, अथ च चिरकालनिर्म्मितं पुराणं मण्डपमिति आभाति तत्र दिव शोभत इत्यर्थः । यतस्त्रयाणामपि लोकानामाश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः तच्छायानिवासिलाल्लोकानामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सम्बन्धिनीषु सर्व्वासु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि दारूणि लक्षीकृत्यं तेषु भानि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपस्य उत्खातरेणूत्करस्य सम्बन्धीनि वान्तिरुद्गारस्तद्वन्ति सन्ति घुणाख्यकीटनिर्म्मितो व्रणः छिद्रन्तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि घुणोत्कीर्णदारुरजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजीर्णो यदा भवति तदा तद्दीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्ताणि घुण-

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि
शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।
पोस्फूयते वासरसेतुनाशा-
दुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥
रामालिरोमावलिदिग्विगाहि
ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

छतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानीव भानीति भावः । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इत्यमरः । अनुकाष्ठं वीप्सायामव्ययीभावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्व्वदिग्व्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते । शचीति । हे भैमि अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्यां वासररूपस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्यादाया नाशादुच्छृङ्खलो निरर्गलः शक्रेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरप्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोस्फूयते भृशं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य प्राच्यामेवैरावतदानजलप्रवाहपूरसम्भवः जलपूरोऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरां प्रसरति । पुङ् सर्पण इत्यस्माद्भृशार्थे यङ् द्विर्वचनं ॥ २७ ॥

दक्षिणदिग्व्यापितमो वर्णयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्रोमावलिर्यस्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दक्षिणदिक्स्थं तद् वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कज्जलनीलो

यद्वीक्ष्य दूरादिव बिभ्यतः स्वा-
नश्वान् गृहीत्वाऽपसृतो विवस्वान्॥ २८॥
पक्वं महाकालफलं किलासीत्
प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुबिम्बं।
भिन्नस्य तस्यैव दृषन्निपाता-
द्बीजानि जानामितमां तमांसि॥ २९॥

ऽन्धकार इवाचरति। विवस्वान् सूर्य्यः यद्यमवाहनं दूराद् वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्मरणाद्बिभ्यतः सभयान् स्वानश्वान् गृहीत्वाऽपसृतः पलायित इव। दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छोभत इत्यर्थः। अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितं, अत एव ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तं। ध्वान्तायते उपमानादाचारे कर्त्तुः क्यङिति (पा० ३।१।११) क्यङन्तात् तङ्। सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः॥ २८॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति। पक्वमिति। भानुबिम्बं प्रत्यग्गिरेः प्रतीच्यां वर्त्तमानस्यास्ताचलस्य सानुनि कालवशात् पक्वं महाकालस्येन्द्रवारुन्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः। तथाऽहमतिपक्वत्वादतिश्लथत्वादुच्चतरदेशादधस्ताद् दृशदि शिलायां निपातात् तदभिघाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुबिम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमांसीति जानामितमां नितरां मन्ये। पर्व्वतादिकठिनभूमसमुद्भवं जम्बीरवर्त्तुलं पक्वं सदतिरिक्तकृष्णवीजं महाकालफलं गृहोप-

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
प्रदक्षिणाङ्कास्वदनादृतस्य ।
दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनाम-
पत्रच्छटाया मृगनाभिशोभि ॥ ३० ॥
ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मे-
र्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्बध्यते । अस्तमयसम्बन्धात् परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतञ्च भानुविम्बं महाकालफलमिव । तमांसि विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि वीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्य्यसन्ध्यासम्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्धकारसूचनार्थं तमसां वीजत्वेन निरूपणं ॥ २९ ॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति । पत्युरिति । चैत्ररथं कुवेरवनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूपपत्रवल्लिकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाधनभूता कस्तूरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव, यतः सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाङ्कास्वता सूर्य्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पतिस्तथापि सूर्य्येणानादृतत्वाद्धीन एव । मेरुरेव महान् । अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्व्यापितमो वर्णयति । ऊर्द्धमिति । तमालश्यामलं

पतत्त्वदेवांशुमता विनेदं
नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रं ॥ ३१ ॥
ऊर्द्धार्पितन्युब्जकटाहकल्पे
यद्व्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

यद्व्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसङ्ख्यैः करैः किरणैरथ च हस्तैरूर्द्धं दूरोच्चप्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमालश्यामलं अंशुमता विना सायंसमये सूर्य्यविनाशाद्धारकेणानेन विनाऽधःपतत् सत् नेदिष्ठतामतितमां नैकट्यमेति, तमिस्रं कुतः कस्मादकस्मादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निकटीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः। पततद्व्योमैव तमिस्रं कुतो भूमौ निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा। अन्यदपि यत् कस्यचित् कराभ्यामूर्द्धं धार्य्यते तदभावेऽधः पतत्येव। नेदिष्ठतां अतिशयने इष्ठनि, अन्तिकबाढयोरिति (पा० ५।३।६३) नेदादेशः। कुतः। पक्षे सार्व्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३१ ॥

अधोदिग्व्यापितमो वर्णयति। ऊर्ध्वेति। सामर्थ्याद्विधिना ऊर्द्धं सूर्य्यदीपस्यैवोपरिभागेऽर्पितो न्युब्जःकज्जलधारणार्थमधोमुखोऽतितमां महाकटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधिकरणे प्रकाशकारणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्यधापि न्यस्तं तत्कज्जलमेव तमो भूत्वा क्रमसञ्जातबाहुल्येन कृत्वा मिलत् युक्तं भवत् पतनाख्यकर्म्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सत् भूमावस्खलत् किं,

न्यधायि तद्भूमिमिलद्गुरुत्वं
भूमौ तमः कज्जलमस्खलत् किं ॥ २२ ॥
ध्वान्तैणनाभ्या शितिनाऽम्बरेण
दिशः शरैः स्मरशरस्य तारैः ।

अतिभारेण पतितं किं । गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तं । तत् कज्जलमेव भूमौ पतितं किं, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बहु भवद् गुरुत्वादधः पतति । कटाहः कर्परे तथेति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः ॥ २२ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तूर्या तथा शितिना नीलेनाम्बरेण गगनेनाथ च वस्त्रेण । यद्वा । ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षितास्तथा निशित्वात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोज्ज्वलैस्तारैर्नक्षत्रैरेव स्मरशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा प्रकाशाभावान्मन्दाक्षैर्मन्दनयनैर्नरैर्लक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः स्वैरिणीतुल्याः दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रत्वाच्छायायां निशि सामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीभ्रान्त्या त्वं सेर्ष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभरणाः, कृष्णायाञ्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायान्तीति । ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नधृतपुष्पाः

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्द्यो
सेर्ष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राङ्
मिथोमिलद्‌द्व्यच्छलमादिपुंसः ।
आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म
श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कामबाणपीडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति तदीयनायिकाश्च सेर्ष्या भवन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्य्यग्व्यापितमो वर्णितमनेन । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिकेत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्या-स्तमोबाहुल्यात् । अथ च तमोबाहुल्यान्मन्दाक्षा अत एव मन्द-गमनाः, लज्जया वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्व्ववत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि कृशाङ्गि भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दृशमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्चलावूर्ध्वाधः-पुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वान्निविडरोमकं, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसम्बन्ध्यूर्ध्वाधःपुटे पुनर्घनीभूतरोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिर-

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः
स्वगोसहस्रेण समञ्जनानां ।
गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

व्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः। पद्मेति जात्येकवचनं ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति। विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यासां ताश्चक्षूरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिश्रा दिने निमीलिताः सत्यः अनायिषतेव नीता इव यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणं, नत्वन्धकारैः कृतेदमान्ध्यं, तमोवशात् किमपि न दृश्यत इति भावः। अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति। हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचारणायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतं। खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति। अत एव तमसस्तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थमुलू-

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

कस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतं । खलु यस्मात् कारणात् तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमप्युलूकापरनाम्ना काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलं। वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमशिवाचार्य्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन्। श्रीधराचार्य्यास्त्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमःप्रतीतिर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्य्यहार्षुः। एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्य्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमस्त्वेन निरनैषुः, यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय क्षममाहुरिति वाऽन्वयः। महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणायां घूकनेत्रमेव चारु सर्व्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः। उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्यदीयनेत्राणां त्वान्ध्यमेव जातमिति भावः। यतो वैशेषिकं घटादीन् विशेषान्वेति तादृशं महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन् भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चार्व्विति। तत्र

म्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।
न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

वृद्धसम्मत्यर्थमुत्तरार्द्धं । उलूकवृत्त्या कणानत्तीति कणादस्यैवो-लूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकं । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे, इति विश्वः । वामोरु संहितशफेत्यादिना (पा० ४।१।७०) ऊङ् नदीत्वाद्ध्रस्वः । औलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४।३।१०१) इत्यण् पक्षे तस्येदमिति च (पा० ४।३।१२०) ॥ ३६ ॥

म्लानीति । म्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्याथ च वैडालत्वान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्श-गुणनिषेधस्य भूमेः स्थानस्याथ च चण्डालत्वादेवास्पृश्यस्यास्य-तमतः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण दृश्यमाणा च सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औलूकेऽथ च वैश्वामित्रदृशौ नेत्रे विहायान्यत् किञ्चित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लक्षीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु तदीय एव नेत्रे लक्ष्यीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति वा । अन्धकारे ह्युलूकनेत्रे एव पदार्थान् पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च सम्पद्विश्वामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं । कौशिकीये वृद्धाच्छः (पा० ४।२।११४) ॥ ३७ ॥

मूर्द्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दितऋचशोभां ।

मूर्द्धेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्द्धाभिषिक्तो राजा, उलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया दीप्त्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता ऋचशोभा नचचकान्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपलब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटादिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा कर्म्मीभूतं दिनमन्धकारमेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या योज्यं तेन तामसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहराजः सूर्य्यः, आक्रान्तनचत्रलक्ष्मीकान्तद्भासं सूर्य्यदीप्तिमेवायमुलूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूपलाभञ्चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्या-

दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूप-
मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥
दिने मम द्वेषिणि कीदृगेषां
प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

स्येयं सूर्य्यदीप्त्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तं, अन्धकारविशेषणं वा। रात्रौ सूर्य्यदीप्तेरभावादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः। सूर्य्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा, इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि। लक्ष्मीमिति पाठे नद्दीत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः। मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यः, अन्धकारोऽस्त्रियाञ्चेत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति। अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलग्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीः गूढार्थवेदिकाश्चारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत्, निजनैकट्यमित्यर्थात्। इति किं। ममान्धकारस्य द्वेषिणि मामसहमाने दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक् प्रचारो विहरणं खेलादिव्यवहारस्येति। दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छाया एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन्। रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्सम्बन्धादेव महानन्धकारः प्रतीयत इति भावः। एतेन

छाया विधाय प्रतिवस्तुलग्नाः
प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥
ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं
द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।
उद्यन्नुपास्तोकि जपारुणश्री-
र्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

प्रतिच्छायाऽपि तम एवेति वर्णितं । अन्योऽपि राज्ञो लोकस्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्व्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारनारीः सम्प्रेष्य तत्रत्यवृत्तान्तं विचार्य्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलग्ना विधायेति वा । चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने प्रतिवस्तुलग्ना दृश्यन्त इति वा । चारी पुंयोगान्ङीष् ॥ ३९ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्येति । तेन नराधिपेन नलेनेत्थं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य स उदयन् उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अथानन्तरं अनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपास्तोकि स्तोकैस्तोतुमारब्धि। अन्योऽपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव शब्दस्योभयत्र योजना वा । उपास्तोकि सत्येति (पा० ३।१।२५) णिजन्तात् कर्म्मणि चिण् ॥ ४० ॥

पश्चावृतोऽप्येष निमेषमद्रे-
रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-
श्चकोरचञ्चूचुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं
शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

पश्येति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चकोराणां चन्द्रिकास्रवदमृतपायिनां पक्षिणां चञ्चू एव चुलुकास्तान् प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोरचञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किम्भूतः । अद्रेरुदयाचलस्याधित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या जवनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृतोऽपि सन् सम्पूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति किं पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमान्तान्, तन्निकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सम्भोगार्थं कामुकदत्तसङ्केतनिकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिकाः स्वैरिणीः शङ्कस्व सम्भावय । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्त्तिच्छायाच्छलादुज्झितं पूर्वधृतं तमोऽनुकूलं चेलं वस्त्रं याभिस्तादृशीः सतीः सवर्णत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकू-

काथाञ्चलादुज्झितनीलचेला
ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः॥ ४२ ॥
त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुः।

लैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः परावृत्तास्त्वं सम्भावय। तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुनर्नीलवस्त्रपरिधाने पूर्ववज्ञीत्या तत् तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्णत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः। नीलचोला इति पाठे चोलः कूर्पासः ॥ ४२ ॥

त्वदिति। हे रम्भातरुपीवरोरु रम्भातरुवदतिपीवरौ ऊरू यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वदाभा यस्यास्तया दृशा ऊरु सादरमिन्दुं पिव विलोकय। किम्भूतं। तवास्यलक्ष्म्याः मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव। तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं चकोरान् पाययमानं। उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः। एतेनेन्दोः परोपकारित्वं सूचितं। विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा पिवेत्यनेन चन्द्रोदये ह्येन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोकयिष्यसि तदा जनस्त्वद्दृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं। दिवासङ्कोचादसादृश्य-

दृष्टा निशेन्दीवरचारुभासा
पिबोरु रम्भातरुपीवरोरु ॥ ४३ ॥
असंशयं सागरभागुदस्थात्
पृथ्वीधराद्देव मथः पुराऽयं ।
अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

मिति । इन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदं । चकोरैः गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्मत्वप्राप्तावपि, आदिखाद्योर्न (पा० १।४।५२।वा० २) इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि तृतीया । आद्यमानं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।३।८७।वा० १) इति निषेधात्, णिचश्चेति (पा० १।३।७४) तङ् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः मथो दण्डभूतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दरादेरेव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत् सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समुत्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात् समुद्रम-

निजानुजेनातिथितामुपेतः
प्राचीपतेर्वाहनवारणेन।
सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्ध्नि
तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते॥ ४५॥
यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्या-
दचुम्बि नाकाधिपनायिकानां।

थने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः। उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः॥ ४४॥

निजेति। निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोरुत्पन्नतया अस्माच्चन्द्रात् पश्चाज्जातेन कनीयसा भ्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्यामुदितत्वात् तत्सविधं प्राप्तःसन्नयं चन्द्रोऽग्रजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे मूर्द्ध्नि अकारि कृतः किं। गौरवान्नमस्कारपूर्व्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः। तेन सान्द्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभ उज्जिहीते, उदयते। उज्जिहीते किमिति वा। उदयंश्चन्द्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः॥ ४५॥

यदिति। वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात् प्रीतिमद्भिः नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्मात् स्वसविधमागत एष चन्द्रोऽचुम्बि तस्माद्धेतोस्तस्माचुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तो यावोऽलक्तकस्तस्य योगात् सम्बन्धा-

ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४६ ॥
विलोमिताङ्कोत्किरणादुरूह-
दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

द्धेतोः बिम्बवत् पक्वबिम्बीफलवदरुणं बिम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः मत्सवविधमागतः सन् सख्या प्रीत्या चुम्ब्यते । मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव चुम्बनाद्बहुलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन कृत्वा वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किम्भूतेन । विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्कः कलङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणाद्धेतोर्दुरूहो दुस्तर्क्यः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानामङ्कानां नेत्रादिनिर्म्माणार्थं निम्नोन्नतांशचिह्नस्थानानामुत्किरणं सङ्घट्टनं तस्माद्धेतोः, साचादलक्ष्यनेत्रकर्णनासिकाद्यवयवेन, आननञ्च साचाद्दृश्या विलोचनादयो नासाकर्णाद्यवयवा यस्य तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ढसा-इत्याख्येन स्वर्णस्य सञ्चकेण निर्म्ममे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निम्नोन्नतभागा विपरीता एवोत्कीर्य्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्म्मितमुखादौ च दृश्या भवन्ति तस्मादेवं

विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
अनेन वेधा विपरीतरूप-
विनिर्म्मिताङ्कोत्किरणाङ्ककेन।
त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-
दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या।

तर्क इत्यर्थः। उदितमात्रश्चन्द्रोऽल्पतमसुवर्णसञ्चकवद्रक्तो दृश्यत इति भावः। उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति। आननमिति जात्यैकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति। वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्म्मितमुक्तविधमङ्कोत्किरणं यत्र तादृशमङ्कं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगादिना अनेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेव कृतं, नलन्याननमिति वा, अयमेवात्र श्लोके विशेषः। अयं श्लोकः क्षेपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति। हे भैमि अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदम्बरं गगनं वस्त्रञ्च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्व्वं रजन्या रात्र्या हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाद्दृश्यं पीतवर्णं वा आसीत् तेन गगनेन वस्त्रेण वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णैः स्वल्प-

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन
तेनाधुना नूनमलोहितायि॥ ४९ ॥
तानीव गत्वा पितृलोकमेन-
मरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः।
छित्त्वा शिरोऽस्राणि सहस्रबाहो-
र्विस्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः॥ ५० ॥

सूक्ष्मतेजोलेशैः कर्दभिर्व्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रांशुवच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नूनमलोहिताग्नि, आरक्तीभूतं। यत् तमसा पूर्व्वं नीलमभूत् तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः। हरिद्रया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति। देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्राणि नानावर्णयुक्तानि। चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा। अलोहिताग्नि लोहितादिडाज्भ्य इति(पा० ३।१।१३) क्यषन्ताद्भावे चिण्॥४९॥

तानीति। सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा विस्राणि आमगन्धीनि यान्यस्राणि रक्तानि पितृभ्यः जमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रबलात् पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव। "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः। चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः। परशुरामः सहस्रार्ज्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानितीतिहासः। विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमरः॥ ५०॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते
पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामं।
रक्तोस्रवर्षी वत लक्ष्मणाभि-
भूतः शशी शूर्पनखामुखाभः॥ ५१॥
आदत्त दीप्रं मणिमम्बरस्य
दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्त्तः।

अकर्णेति। हे प्रिये शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृत-शोभनं ते मुखं पश्यन् न त्रपते लज्जते, वत चित्रं। किम्भूतः। न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः। तथा रक्ता आरक्ता उस्राः किरणास्तद्वर्षणशीलः रक्तः शोणस्तासौ किरणवर्षी च तादृशो वा। तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमध्योऽत एव शूर्पनखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तद्वदनतुल्यः, एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः। त्वन्मुखं पश्यन्नप्युदयत्येव स्वम्प्रकाशयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि चित्रमेव। शूर्पनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं छिन्नकर्णना-सत्वात् रुधिरवर्षि सत् राममभिलक्षीकृत्य वर्त्तमानमत एवा-तिभयरहितञ्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रदर्शनात्। अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्य्या। लक्ष्मशब्दो नान्तः, पक्षेऽकारान्तः॥ ५१॥

आदत्तेति। हे भैमि सायङ्कालरूपो धूर्त्तो यत् रज्यन् उदयकाले रक्तीभवन्तुषारद्युतिश्चन्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूट-

रज्यत्तुषारद्युतिकूटहेम
तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥
बालेन नक्तं समयेन मुक्तं
रौप्यं लसड्डिम्बमिवेन्दुबिम्बं ।

हेम कृत्रिमं सुवर्णमस्मै गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीप्तं प्रकाशमानमम्बरस्य मणिं सूर्य्यमादत्त जग्राह तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्तो हि रूप्यं लेपादिभिरुपलिप्तं सुवर्णीकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्थमपि प्रसरद्दीप्तिकं रत्नञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तकियत्कालत्वाद्रक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवदुज्ज्वलो जात इति भावः । घञन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दसमर्थनार्थः ॥ ५२ ॥

बालेनेति । हे प्रिये रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुबिम्बं कर्तृ भ्रमिक्रमाद्भ्रमणपरिपाट्याऽथ च ऊर्द्धदेशगमनक्रमणेन उज्झिता त्यक्ता या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकं तत्कृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपं, अथ च पट्टसूत्रजालिकावच्चन्द्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किम्भूतमुभयं । नक्तसमयरूपेण बालेनाथ च बालेन प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रामणार्थं करात् कृतमोचनं, अथ च उद्गीर्णं जनितोदयं । शिशुक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्ध्यतिशयाद्राजतं पट्टसूत्रवलितदोरकसंबन्धात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति ।

भ्रमिक्रमादुज्झितपट्टसूत्र-
नेत्रावृतिं मुञ्चति शोणिमानं॥ ५३॥
ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या
निशाऽलिखद् व्योम्नि तमःप्रशस्तिं।

तथेदं चन्द्रविम्बमपीत्यर्थः। इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः। नेत्रावृतेरिति पाठे भ्रमिक्रमाद्धेतोरुज्झिता पट्टसूत्र-नेत्रावृतिर्येन तादृशात् भ्रमिक्रमाद्धेतोरिति वा। डिम्बं स-डिम्बमिति वा गौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा। महाराष्ट्र-भाषायां कान्यकुब्जभाषायाञ्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा। रौप्यं सम्बन्धे विकारे वा अण्। नेत्रं मन्थगुणे वस्त्र इत्यभिधाना-न्नेत्रशब्दो यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र गुणमात्रपर इति ज्ञेयं॥ ५३॥

तारेति। निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जला-दिलिप्तश्यामलपट्टिकायां कठिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्धि-भिस्ताराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां तमः-प्रशस्तिं तमोवर्णनश्लोकादिलिपिमलिखत्, ताराक्षरैः उपल-क्षितां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्याऽलिखदिति वा, तां लिपिं विलुप्य प्रोञ्छ्याल्पयतः परिमेयताराक्षरं कुर्व्वतो हिमांशोर-रुणेऽपि करे किरणेऽथ च पाणौ पाण्डुरिमा जातः। प्ररूढ-किरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता भवतीति खटिकालिखि-ताक्षराणि मार्ज्जयतश्चारुणोऽपि करः खटिकासङ्गाद्धवलो

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणोऽपि
जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥
सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे
चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः।
तदित्थमेतस्य निधेः कलानां
को वेद वा रागविरागतत्त्वं ॥ ५५ ॥

भवतीति। तमसि नक्षत्राणि बह्वन्युज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे तूदितेऽल्पानि निःप्रभाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति। एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिरुज्जिहानः उदयन् शोभते। एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देशस्थं प्रति इदानीं सितो दृश्यते द्वीपान्तरस्थं प्रति तूदयन्निदानीमेव दृश्यते यस्मात् तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वालोहितत्वयोस्तत्त्वं याथात्म्यमित्थममुनोक्तप्रकारेण को वा वेद, अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः। उदयास्तमययोरतात्त्विकत्वाद्व्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावल्यप्रत्यय इति तत्त्वं। अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागानुरागयोर्याथात्म्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्मीरजैरश्मिभिरौपसन्ध्यै-
र्मृष्टं धुतध्वान्तकुरङ्गनाभि।
चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं
क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः॥ ५६॥
विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तं
कर्त्तं विनिर्म्माति तदन्तभिन्नैः।

काश्मीरजैरिति। दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं उपसन्ध्यं तत्र जातैररुणैः रश्मिभिरेव काश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा मृष्टं पूर्व्वं कृतोद्वर्त्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धुता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीलेपनानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारुणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि, अलेपि। अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्रमेणाङ्गमनुलिम्पन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्व्वा अपि दिशो वितमस्काः कृता इति भावः। औपसन्ध्यैः सामीप्येऽव्ययीभावाङ्गवार्थेऽण्। ५६॥

विधिरिति। विधिः तुषारर्त्तोः शिशिरर्त्तोर्दिनानि कर्त्तं कर्त्तं छित्त्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसम्बन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिर्म्माति न चेदेवं नाङ्गीक्रियते यदि तदेमाश्चन्द्रिकायुक्ता रात्रयः तत्प्रतिमाः तैर्दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशत्वाभ्यां तत्सदृश्यः कथं। तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीलत्वादिगुणानि

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥
इत्युक्तिशेषे स वधूं बभाषे
सूक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौनां ।

कथं वा, अपि तु दिनवामनतारात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शिशिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतलप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च । शिशिरर्तुदिनानि छित्त्वैव तत्सारभूतैश्च शकलैश्चन्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला धवलतरा च कृतेति भावः । कर्त्तं कर्त्तं कृती छेदन इत्यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनञ्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्नायस्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिस्रेति (पा० ५।२।११४) साधुकृतात् ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि (पा० ५।२।१०३।वा०१) ङीप् ॥ ५७ ॥

इतीति । स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावसाने सूक्तीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये आसक्त्या रसातिशयात् तदेकताानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यया तां तूष्णीम्भावमास्थितां वधूं भैमीं प्रति इदं बभाषे । इति किं । हे प्रेयसि इन्दौ विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाङ्निरोधरीतिः का किंकारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्णयसीत्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्यसूया स्पर्द्धा तज्जन्यान्महतोऽनुशयात् मनोद्वेषादिव स्वस्पर्द्धा-

मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ
क्वेयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥
शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण
वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।
त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरे
तृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

कारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तूष्णीं तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्पर्द्धाकरणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरकृतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितं ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये त्वं शृङ्गारसम्बन्धी भृङ्गारः स्वर्णकलशः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णौ कुरु, वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तं । अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोषकार-इक्षुविशेषः तव चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारादयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं तस्यानुकारः तत्सदृशः । अतिस्वादुरसोऽपीक्षुविशेषो यदीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं श्रावय

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिं ।
इति प्रियप्रेरितया तयाऽथ
प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः
शङ्केऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति ।
पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
सशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्णयेति भावः । कोषकाराद्या इत्तुविशेषा इति चीरस्वामी । अनूपय अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६। वा०१) णिचि लोट् ॥ ५९ ॥

अत्रैवेति । प्रियेण इति प्रेरितया तया भैम्या अथानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्तोतुमारम्भि, आरब्धा । इति किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽमृतस्य सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे, इच्छामीति ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्कमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि तस्माद् गृह्णाति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोकायाः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि सकाशाद् गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्ये, इति भैमी प्रियमवदत् ।

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-
पूरानुकारेऽप्रसृतेऽन्धकारे।
परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं
व्यक्तायते सैकतमन्तरीपं ॥ ६२ ॥
हासत्विषेवाखिलकैरवाणां
विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धं।

उदिते चन्द्रे सागरपूरो वृद्धिं प्राप्तश्चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति चक्रवाकी च भृशं रोदितीति भावः। दुहिर्द्विकर्म्मा ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नेति। हे प्राणेश तमोऽवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिकृष्णेऽन्धकारेऽपसृते सति परिस्फुरन्ती निर्म्मला दीप्तिर्यस्य प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च तादृशो वा यश्चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपसैकतं धवलतरवालुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थितमन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते। पूरावसरेऽस्फुटमपीदानीं स्फुटीभवतीति शङ्के। चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतमिति भावः। व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्त्तुः क्यङ्गीति (पा० ३।१।११) क्यङ्। अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः। सैकतं, सिकताशर्कराभ्याञ्च (पा०५।२।१०४) इत्यस्यार्थेऽण् ॥ ६२ ॥

हासेति। अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विषेव विकासदीप्त्यैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवन्मुग्धं शीतलं धवलञ्चा-

यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु
स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६२ ॥
मृत्युञ्जयस्यैष वसन् जटायां
न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

जनि जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विशङ्के विशेषेण मन्ये। यतो हेतो-र्दिवा तेषु सवलकैरवेषु बद्धमुखेषु सङ्कुचितेष्वविकस्वरेषु सत्सु चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासाभावात् सकलं जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं जगत् कुमुदहासलिप्सैव शीतलं धवलञ्च कृतं न तु चन्द्रेणे-त्यर्थः। कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रिकाऽस्तीति भावः ॥ ६२ ॥

मृत्युमिति। मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां वसन् एष चन्द्रः षोडशांशभूतो न क्षीयते, न अल्पपरिमाणो भवति। कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसंस्ततोऽपि न्यूनपरि-माणो न भवतीत्यर्थः। अथ च न क्षीयते न स्रीयते यस्मात् तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्भयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासान्मृत्युना स्प्रष्टुमपि न शक्यते तस्मान्न क्षीयतेऽयमित्यर्थः। तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्या-शङ्क्याह। वर्द्धते च न उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः। यतः स्वस्य सुधया आप्तो जीवश्चैतन्यं यैस्तानि स्रजो मुण्डानि भूष-णीभूतशिरोमालायाः शिरःकपालानि तान्येव राहवस्तेभ्य

न वर्द्धते च स्वसुधाप्रजीव-
स्वमुण्डराहूद्भवभीरतीव ॥ ६४ ॥
त्विषं चकोराय सुधां सुराय
कलामपि स्वावयवं हराय।
ददज्जयत्येष समस्तमस्य
कल्पद्रुमभ्रातुरथाल्पमेतत् ॥ ६५ ॥

उद्भवा समुत्पन्ना भीर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः। सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिया न वर्द्धते। भीतो हि सौस्थ्याभावात् कृशतर एव भवति, अयच पूर्णस्य राहोः सकाशाद्भयमतः कारणाद्भयान्न क्षीयते न च वर्द्धत इत्येककल एव शिवशिरस्चन्द्र इत्यर्थः। एतेन चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता। शिवशिरसि वर्त्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितं। मृत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायां भृतवृजीति (पा० ३।२।४६) खश्, अरुर्द्विषेति (पा० ६।३।६७) मुम् ॥ ६४ ॥

त्विषमिति। एष चन्द्रो जयति सर्व्वोत्कर्षेण प्रकाशते यतः। किम्भूतः। चकोराय स्वावयवं त्विषं निजांशभूतां चन्द्रिकां ददत्, तथा सुराय अग्न्यादिदेवेभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत्, तथा हराय निजांशभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकरणमल्पमेवातिचमत्कारि न भवति, यतः समुद्रोत्पन्नत्वात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः। कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्व्वं सर्व्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः।

अङ्केणनाभेर्विषकृष्णकण्ठः
सुधाप्तशुद्धिः कटभस्मपाण्डुः।
अर्हन्नपीन्दोर्निजमौलिधाना-
न्मृडः कलामर्हति षोडशीं न॥ ६६॥

एवंविधः परोपकारी न कोऽपीति भावः। चकोराय सुराये॒ति जात्येकवचनं॥ ६५॥

अङ्केति। मृडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाद्धेतोः षोडशीं कलामर्हन् प्राप्नुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा। निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि धार्य्यते च। तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्, पूजयन्, अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः। किम्भूतस्येन्दोः, किम्भूतस्य मृडः। अङ्कभूतो य एणो हरिणस्तद्युक्ता नाभिर्मध्यभागो यस्य, अथचाङ्करूपा कलङ्करूपा एणनाभिः कस्तूरी यत्र। मृडस्तु विषेण कृष्णकण्ठः तथा सुधयाऽमृतेनाप्ता शुद्धिर्धावल्यं येन, मृडस्तु कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः तस्माच्चन्द्रस्याल्पमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति। किञ्च चन्द्रादधिकश्चेच्छिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधारयिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक इत्यर्थः। शुभस्याशुभस्य च महदन्तरमिति भावः। षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्द्धदग्धैः
सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
स्मरारिणा मूर्द्धनि यद्धृतोऽपि
तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥
मृगस्य लोभात् खलु सिंहिकायाः
सूनुर्मृगाङ्कं कवलीकरोति ।

सूचितं । हरस्यापकर्षे विषं चिताभस्म च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे मृगमदोऽमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्पेति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैरस्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अत एव सितासितश्रीः, उपान्तधवलमध्यश्यामलकान्तिभिः स्मरास्थिभिरेव निर्म्मित इत्यत्र हेतुमाह । स्मरारिणा मूर्द्धनि धृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारीणि पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारीणि च यद्यस्मात् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्थिभिरेव घटित इत्यर्थः । एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयशत्रुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौकिकयुक्तिः । तौष्टिकपौष्टिकानि, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०९) ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिंहिकायाः सुतो राहुः मृगाङ्कं यत् कवलीकरोति तदङ्कमृगस्य लोभात खलु ग्रासाभिलाषादिव सिंहि-

स्वस्यापि दानादमुमङ्कसुप्तं
नौज्झन्मुदा तेन च मुच्यतेऽसौ ॥ ६८ ॥
सुधाभुजो यत् परिपीय शून्य-
मेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।
पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धु-
रकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

कायाः सुतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगग्रासाभिलाषादेव स्वाधीनं करोति । तर्हि किमयं मुञ्चतीत्यत आह । अङ्कसुप्तं मध्यवर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्वासात् सुखेन निद्रितममुं मृगं स्वस्यापि दानाद्राहुकृतदन्तखण्डनादपि नौज्झत्, नात्यजत्, अथ च स्वशरीरस्यापि वितरणान्नात्यजत्, अयं चन्द्रस्तेन राहुणा तेन पुण्येन च हेतुना मुदा शरणागतरक्षणनिमित्तहर्षेण हला मुच्यते त्यज्यते। अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहाद्रक्षितमात्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहान्मुच्यते, अत एव स्वस्यापि दानादङ्कसुप्तममुं यतो नामुञ्चत् तेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्थाद्राहुणेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्व्वन्ति तदर्हं, उचितमेव । यतोऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलक्रमागततुच्छत्वमित्यर्थः ।

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती
ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः।
क्षीरोदपूरोदरवासनाश-
वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयं॥ ७०॥
पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धो-
राश्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या।

एतस्य पूर्व्वेऽपि परोपकारनिरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः। कलशादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याश्चर्य्यं॥ ६९॥

चतुरिति। चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्तां चतुर्दिक्प्रान्तानित्यर्थः। तां परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्याप्नुवती। तथा श्वैत्यात् सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः सदृशी। तथा कृत्स्ना पूर्णा इयं ज्योत्स्ना एका क्षीरोदरपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य नाशाद्दकालं परित्यागाद्धेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति। अस्यां चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुध्या पितृवियोगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः। सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्त्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शोभत इति भावः। गङ्गावद्दुग्धवच्चेयं कौमुदीति भावः। चतुर्दिगन्ती। समाहारे द्विगोर्ङीप्॥ ७०॥

पुत्रीति। इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रसूतत्वाद्विधोः पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेशिकाऽपि नटयित्री अस्तु। चन्द्रिकया हि सिन्धुरुल्लास्यते सा च तस्य नप्त्री

तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि
ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥
ज्यौत्स्नापयःक्ष्मातटवास्तुवस्तु-
च्छायाच्छलच्छिद्रधरा धरायां ।

भवति, यद्वा इयं विधोः पुत्री बिम्बोल्लासताण्डविका भवतु, तथा चकोरस्याश्या पेया भवतु, सकललोकस्य दृशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु, तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनिर्व्वचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्व्वनिर्द्दिष्टसर्व्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनाप्यनिर्व्वचनीयेन सम्बन्धिनी भवत्वित्यर्थः। हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्त्तृ ब्रवीति सर्व्वेषां तत्र तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति तस्येदमिति सम्बन्धेऽणि कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन सम्बन्धं वदतीत्यर्थः। कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवितीति च चन्द्रिकया सर्व्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानान्तु विशेषत इति भावः। कार्य्येण कारणानुमानं। ताण्डविका, अर्शाद्यजन्तान्मतुबन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) ण्यन्ताट्टक्। अशनमश्नि दण्डादित्वा यत्। अश्येति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति। शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागास्ते कराः किरणाश्च धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभाभिर्मिश्रा निभा कान्तिर्येषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति। यतो ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं

शुभ्रांशुशुभ्रांशुकराः कलङ्क-
नीलप्रभामिश्रनिभा विभान्ति॥ ७२॥
कियान् यथाऽनेन वियद्विभाग-
स्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयं।

क्ष्मातटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतभूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थास्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादित्वानि पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः। चन्द्रिकाधवलिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः। अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवन्नीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमणियुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति। शुभ्रांशुशुभ्रांश्विति पाठेऽप्यंशुर्लेशे रवे रश्मावित्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात् स एवार्थः। ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य क्ष्मा भूमिः तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाव्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा॥ ७२॥

कियानिति। उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः कियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं वियद्विभागः पूर्व्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैर्वृद्धासिताभिर्वृद्धिं प्रापिताभिर्लावण्यसैन्धवीभिरद्भिः कियानयं वियद्विभागः शितिः श्यामो

अद्भिस्तथा लावणसैन्धवीभि-
रुद्भासिताभिः क्षितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य
न ह्रानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः।
चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते
न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रं ॥ ७४ ॥

ऽप्यकारि। अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्व्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्धवलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात् पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्रैवमुत्प्रेक्षा। समुद्रजलस्य नीलं पूर्व्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा। लावणसैन्धवी, लवणसिन्धोरिमास्तस्येदं (पा० ४।३।१२०) इत्यणि हृद्भगेति (पा० ७।३।१९) उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति। चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्ह्रानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्य्यगुणानां कारणगुणपूर्व्वकत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः। तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह। सोऽयं चन्द्रस्ते ह्रानिवृद्धी यच्चिरेण पक्षात्मपरिमितेन बहुना कालेन भजते न तु अम्भोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चित्रमाश्चर्य्यं। समुद्रो यथा प्रत्यहं ह्रानिवृद्धी भजते तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याश्चर्य्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽय-
मादर्शदृश्यां न बिभर्त्ति मूर्त्तिं ।
त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रा-
दुत्पादमासादयति स्म चित्रं ॥ ७५ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्वं वृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितो भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद् दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्यामामावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति, इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शे लेशेनापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्य्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति, अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, त्रिनेत्राद्भवति यस्मादृशस्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रस्तस्मात्त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्रापेत्यपि चित्रं । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्चर्य्यमित्यर्थः । अथ च त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रेर्नेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धं । अथ च त्रिनेत्रो भूर्वसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथाऽत्रेर्मुनेर्नेत्राच्चित्रमाश्चर्य्यरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्य्यमाश्चर्यमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यज्ञानेन चन्द्रस्य वर्णितं । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः
शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा
कलङ्कमेकं मलिनं बिभर्त्ति ॥ ७६ ॥
एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य
च्युतो रथादाहनरङ्कुरेषः ।

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया ऋद्धिः समृद्धिर्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यचरुपुरोडाशादिसमृद्धिशुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रमण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा बिभर्त्ति । यथा सैवेज्यैव पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यपि एकं हिंसां पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्म्मसाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं बिभर्त्ति । परोपकारशीलायाः सर्व्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या दैवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रमेव मालिन्यं । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं मुधा वृथैव बिभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानौचित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि शीतधर्म्मस्य साङ्कर्य्यारोपणान्मालिन्यं मुधैवेत्यर्थः । इज्या व्रजयजोः (पा० ३।३।९८) इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाङ्को दृश्यमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः तृष्णाक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवाहाख्यस्यानिलस्य

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः
पिबन्नमुष्यामृतबिन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥
अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्कु-
र्यूनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।

मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथच्युतो वाहनभूतो रङ्कुर्मृगोऽनम्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादनकारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतबिन्दुवृन्दं पिबन् सन्नस्ति। तृष्णाक्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतबिन्दुमास्वादयन् वायुवाहनमृग एवायं, न तु कश्चित् कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः। अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनामृतास्वादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्तोऽधुनाऽपि वर्त्तत इति सूचितम्। एवमन्योऽपि तृष्णाक्रान्तो निर्जले देशे प्रस्रवणादेः पतज्जलबिन्दुवृन्दं पिबन्ननुपशान्तपिपासो लेलिहास्यः संस्तत्रैव चिरं तिष्ठति। सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः। लेलिहेति नितरां पुनः पुनर्वा लेढीत्यर्थे यङि पचाद्यचि यङोऽचि चेति (पा० २।४।७४) यङो लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति। शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिंश्चन्द्रे रङ्कुर्मृगो न स्थितो नासीदेव तस्यां दशायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरोषधीभिर्यूनि तरुणे पूर्णावयवेऽस्मिंश्चन्द्रेऽयं रङ्कुरुपदेव विहिता प्रेषिता। कीदृशी। अरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रस्थाप्यते सन्देशस्तद्रूपा। अरण्यभवानां सन्देशरूपा वा। वयं भवत्प्रिया निर्जने वने

आरण्यसन्देश इवौषधीभि-
रङ्के स शङ्के विधिना न्यधायि ॥ ७८ ॥
अस्यैव सेवार्थमुपागताना-
मास्वादयन् पल्लवमोषधीनां ।
धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि
सुखं वसत्येष कलङ्करङ्कुः ॥ ७९ ॥

मृगैः सह वसामस्त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तस इति गूढार्थोपलम्भसूचिकेति यावत्। अनन्तरं विधुना प्रेयसीसन्देशरूप स रङ्कुरङ्के मध्येऽथ चोत्सङ्गे प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि, स्थापित इत्यहं शङ्के। अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देशमुपदारूपेण प्रेषयति, स च तत् हृदयादौ धारयति। ओषध्यो हि वनवासिन्यः तदनुरूपमेव सन्देशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः। आरण्यसन्देश इवायमुपदा प्रहितेति वा। यदेति पाठे यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेणायमङ्के न्यधायि, न तु पूर्व्वमित्यर्थः। आरण्येति भवार्थेऽण् ॥ ७८ ॥

अस्येति। एष कलङ्करङ्कुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थमुपगतानामोषधीनां पल्लवमास्वादयन्, तथाऽमुष्यैव सुधारूपाणि जलानि धयन् पिबन् सुखमनायासलब्धवृत्तिरिव वसति, आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः। अन्योऽपि मृगो जलकिशलययुते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति। पल्लवं जात्येकवचनं ॥ ७९ ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारा-
त्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत्।
मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश
मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः॥ ८०॥
पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ-
रङ्कुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का।

रुद्रेति। दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्येषुणा विद्रावितं, अत एवार्त्तं ताराह्रूपं मृगं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा वीक्ष्य बिभ्यत् त्रस्यन्नयमन्योऽपरो मृग इन्दुमीशस्य चूडामणिं मत्वा शरणं विवेश, शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण रुद्रान्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये। अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतःसन् कमपि शरणं याति। गत्वेत्यपिपाठः। तारामृगस्य रुद्रेषु द्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं॥ ८०॥

पृष्ठ इति। हे नाथ विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योत्सङ्गे कलङ्कमृगो वर्त्तते तथा रङ्कुः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागेऽपि किं तिष्ठति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेदस्ति इति शेषः, तर्हि त्वं तत्त्वाय याथात्म्यज्ञानार्थं स्वे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः। यत्त्वन्मुखं दैरथे समानशोभाभिलाषाद् द्विरथसम्बन्धिनि द्वन्द्वयुद्धेऽस्य त्वन्मुखाज्जीयमानत्वात पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् तस्मात् तत्

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव
यद्द्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥
उत्तानमेवास्य वलक्षकुक्षिं
देवस्य युक्तिः शशमङ्कमाह ।
तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां
श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायां ॥ ८२ ॥

स्वमुखमेव निर्मलत्वेन पृच्छेत्यर्थः । लन्मुखचन्द्रादधिकमिति भङ्ग्या नलमुखवर्णनं कृतं । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थोपपदेति (पा० २।३।१४) तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व स्थेयाख्यायां तङ् । स्वे वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्त्तिनमङ्कं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गसम्मुखमस्मदादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वलक्षकुक्षिं धवलोदरं । यद्ययं शशकोऽस्मत्सम्मुखोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मादुत्तान एव शशकश्चन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिश्चितोत्तानत्वेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकसम्मुखचरणतया गमने विषये पूर्व्वापेक्षयाऽधिकमतितरां श्रद्धालुरास्तिक्ययुक्ता स्यां "उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति" इति श्रुतिर्न्यायोपपन्नार्थतया सत्यैवेत्यह-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले
विलोक्यते केवलनीलिमा यत्।
शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां
तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥
भङ्क्तुम्प्रभुर्व्याकरणस्य दर्प-
म्पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः।

मिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः। देवगवेषु गोरतद्धितलुकीति (पा० ५।४।९२) टच्। देवगवीष्विति पाठे टित्वात् ङीप् ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्योत्तानगतौ जिह्वायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठलोम्नी-लत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह। दूरेति। दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णे वस्तुनि केवलव्यक्तरागभागो नी-लिमैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत् तस्मात् कारणाच्छशस्य पृष्ठव-र्त्तिरोम्णां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशो नोऽस्माकमतिदू-रस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः। तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः। दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति तत्परिहारः। खलू-त्प्रेक्षायां वा ॥ ८३ ॥

भङ्क्तुमिति। एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयो-गाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पा-दनकारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽय-
मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥
यावन्तमिन्दुम्प्रतिपत् प्रसूते
प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि।

दर्पं गर्वं, यद्वा लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्व्वं भङ्क्तुं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः। यद्यस्माद्धेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति ततो हेतोः शशी यथोक्तः, लोकेनेति शेषः। एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति नोक्तः। शशोऽस्यास्तीति मतुबर्थेऽत इनिठनौ (पा० ५।२।११५) इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्र इनः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः, तस्मादतिव्याप्त्यादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति। लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिर्न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणालोक एव प्रयोग एव बलीयानिति भावः। अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ८४ ॥

यावन्तमिति। शुक्ला प्रतिपद् यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रसूते, अब्धिनाऽपि तावांस्तत्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि न तु पूर्ण इत्यर्थः। एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह। तत्कालं तस्मिन् काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि
विधारणीयत्वमिहास्ति लिङ्गं ॥ ८५ ॥
आरोप्यते चेदिह केतकत्व-
मिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।
तत् संवदत्यङ्कमृगस्य नाभि-
कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

धृतस्य विधारणीयत्वं नितरां कार्श्यमेवैकैककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुमापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण सम्पूर्णोऽयमजनयिष्यत् तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाधास्यत्, न तु तथा, तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसूतः तावान् समुद्रेणापीति । प्रतिपदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरोप्यते किम्भूते दलाकारः केतकीपत्रसदृशो धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् केतकदलवच्छुभ्रकलापत्वाच्चन्द्रः केतकमेवेति यदि रूप्येत तत् तर्हि अङ्कमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री आरोपितं तत्केतकत्वं कर्म्मीभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्कमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासम्बन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्त्तते, चन्द्रे च कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्त्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः ।

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोलः
शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत्।
स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्ट-
पीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

तत्केतकलमङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येति वा। ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति। एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवद्वर्त्तुलोपरितनभाग एव पूर्व्वमासीत्, तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्क्याह। ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरूर्द्धाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्माद्वा स चासौ पिण्याकदशा गृहीतरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्धृतो भागो यस्य एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्पटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः। ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषं, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे (पा० ४।३।८७) इत्यण्। ततो यथार्थेऽव्ययीभावः। ज्योतिःशास्त्रे त्रयोदशाङ्गुलश्चन्द्रः षोडशाङ्गुलस्सूर्य्यस्याधोभागस्थो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितस्तथैव पूर्व्वमासीदित्युक्तं ॥ ८७ ॥

असावसाम्याद्वितनोः सखा नो
कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्व्वरूपाद्
यद्वीर्य्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति । असौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति । कुतः । असाम्यादसादृश्यात् । "विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति समशीलयोः" इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभावान् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः । तर्हि अनयोर्लोकप्रसिद्धा मैत्री कथमित्यत आह । खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दुस्तस्यानङ्गस्य मित्रं तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ द्वावपि कामकर्पूरौ दग्धौ सन्तौ पूर्व्वरूपाद्दग्धदशायाः सकाशादधिकां वीर्य्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । पक्वो हि कर्पूरो वीर्य्यवत्तरो भवति । कामोऽपि दाहानन्तरं अधिकं वीर्य्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

"कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्य्यवीर्य्याय तस्मै कुसुमधन्वने" ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । घनसारश्चन्द्रसञ्ज्ञ इति घण्टुः । कर्पूरमस्त्रियामित्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो नपुंसकोऽपि ॥ ८८ ॥

स्थाने विधेर्वा मदनस्य सख्यं
स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः।
अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८९ ॥
नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः
पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः।

स्थान इति। वाऽथवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। तत्रायं हेतुः। स कामः ज्वलति दीप्यमाने शम्भुनेत्रे प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः। अयं चन्द्रस्तु दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्व्यापारयुक्तोऽथ चामावास्यां गते भास्वन्मये सूर्य्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति। दर्शे हि चन्द्रः सूर्य्यं गच्छति अत एव दर्शस्य सूर्य्येन्दुसङ्गम इति नाम। सूर्य्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः, तथा च तुल्ययोर्हरिहरयोर्नेत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शे चन्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः। तथा च कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुख्यैवमुक्तेति भावः ॥ ८९ ॥

नेत्रेति। पुरा पूर्व्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानीं तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः कलङ्क एव कनीनिकाया इन्दीन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दर - मगात् प्रायात्। अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के

अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं
कनीनिकेन्दीन्दिरसुन्दरत्वं ॥ ९० ॥
देवेन तेनैष च काश्यपिश्च
साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ।
द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च
युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ॥ ९१ ॥

विषये कनीनिकेन्दीन्दिरसुन्दरत्वमदात्। नेत्रे हि कनीनिकया भाव्यं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य नेत्रारविन्दरूपत्वा-दङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृतवानित्यर्थः। अङ्क एव कनीनिका कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा। इन्दीन्दिरालिषट्-चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युरिति हलायुधः ॥ ९० ॥

देवेनेति। तेन देवेन श्रीविष्णुनैव चन्द्रः काश्यपिर्गरुडश्चेतौ द्वावपि साम्यं समानधर्म्मतां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च यन्नियुक्तौ तद् युक्तमुचि-तमित्यर्थः। चावन्योन्यसमुच्चये। साम्यमेवाह। उभयपक्षौ शुक्ल-पक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः। गरुडस्तु द्वौ पक्षौ छदौ भजति। तादृशौ द्वावपि। तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः। गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ। तथा हरिणेन कलङ्कमृगे-णाश्रितश्चन्द्रः। गरुडस्तु हरिणा विष्णुना वहनार्थमाश्रितः। तादृशौ। एवमुभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ। तदुचितं कृतमिति भावः। काश्यपिः। वाह्वादित्वादिञ् ॥ ९१ ॥

येरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे
सरोजिनीदाहविकारहेतोः।
तदीयधूमौघतया हिमांशौ
शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः॥ ९२॥

स्वेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
र्व्याप्ता जगद्भारपरिश्रमार्त्ता।
छायापदेशाद्वसुधा निमज्ज्य
सुधाम्बुधावुज्झति स्वेदमत्र॥ ९३॥

येरिति। यैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपाद्विकाराद्धेतोः तुषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुषारः साग्निर्भवितुमर्हति सम्बन्धे सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेशवत् तप्तोदकवद्वेति हिमे विषये वह्निरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे वर्त्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसम्बन्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यहं शङ्के। वह्नौ हि धूमेन भाव्यं चन्द्रस्य तुषारमयत्वादुक्तरीत्या वह्निमान्, तथा च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः॥९२॥

स्वेदस्येति। वसुधा छायापदेशात् स्वीयप्रतिविम्बव्याजेन सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य स्वेदं जगद्भारपरिश्रमपीडामुज्झतीव। किम्भूता। जगद्भारवहननिमित्तः परिश्रमः तेनार्त्ता नितरां पीडीताऽत एव स्वेदस्य धाराभिरिवापगा-

ममानुमैवं बहुकालनीली-
निपातनीलः खलु हेमशैलः ।
इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्के
पीतो विभागः प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ९४ ॥

भिर्व्याप्ता समन्तात् पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च तत्तन्नदीरूपः खेदः तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायप्रभृतिमतभेदा वर्णिताः ॥ ९३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्ययावदतिक्रान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनीपातः श्यामिकालगनं तेन कृत्वा नीलो बहुकालीनत्वान्नीलमलसम्बन्धान्नीलवर्णः स जात एवम्प्रकारा ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भावयामीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिबिम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात् स्वर्णाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात् तत्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छायेति विभाषासेनेति (पा० २।४।२५) षण्डत्वं ॥ ९४ ॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजा-
श्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।
अक्षिद्वयेनैव निजाङ्करङ्को-
रलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९५ ॥
य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्के
बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रं ।
अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराशे-
रासीत् तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

मेति । शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृता या पूजा तज्जनितां श्रियं माऽवापत् मा स्म लभत यतः पद्मनिमीलि कमलसङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह निजाङ्कभूतस्य रङ्कोर्मृगस्याक्षिद्वयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामुन्निद्रपूजाश्रियमेति प्राप्नोति, तन्नयनयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादित्यहं मन्ये। अङ्कमृगनेत्राभ्यां कृत्वाऽयं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः, इति वा ॥ ९५ ॥

य इति। य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्त्ति स्फुरति, अत्र विषये क इव बुधश्चित्रमाश्चर्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि। किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवस्सञ्ज्ञकस्तुरङ्गोऽप्यासीदैरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्ये

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन्।
शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा
सितासितां मूर्त्तिमयं बिभर्त्ति ॥ ९७ ॥
वर्षातपानावरणं चिराय
काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु।

ऽश्वगजादिकं भवति तदीयपुत्त्रमध्ये शशमात्रसम्भवे किमाश्चर्य्यमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

गौर इति। तमिस्रा तमोबहुलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरे प्रिये चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां शोभते भिन्नवर्णे हि शोभेत इत्यर्थः। तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्राज्यौत्स्न्योरुभयोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तेर्विलोभादभिलाषात् तयोरेव पत्न्योर्या शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्धवलश्यामलसम्बन्धात् तमिस्राज्यौत्स्न्योः शोभया भवितव्यमित्यर्थः। अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं कायं बिभर्त्तीव। वा इवार्थे। शोभातिलोभादिवेत्यन्वयः। नीलभागे ज्योत्स्नीं प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथासङ्ख्यं ॥ ९७ ॥

वर्षेति। अहं बालेषु तनुषु अविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृश्येषु (तारासु नक्षत्रेष्वेव) कवकेषु छत्राकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वादिकस्वरीभूतं विकसितमतिस्थूलमेकच्छत्राकमेव चन्द्र-

बालेषु ताराकवकेष्विहैकं
विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रं ॥ ९८ ॥
दिनावसाने तरणेरकस्मा-
न्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि।
अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं
तमोविपद्दीपवतीन्तरन्ति ॥ ९९ ॥

मवैमि मन्ये। किम्भूतेषु ताराकवकेषु। चिराय बहुकालं वर्षा-णां आतपे ग्रीष्माणां च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेषूष्णेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं काष्ठीचन्द्रिकासमूहमेव दारुसमूहमा-लम्ब्य समुत्थितेषूत्पन्नेषु, वर्षाकाले स्नानावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादुष्णतमेषु च। काष्ठेषु सूक्ष्मस्थूलानि छत्राकानि भवन्ति तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवे-त्युत्प्रेक्षा ॥ ९८ ॥

दिनेति। विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सूर्य्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्निमज्जनात् प्रतीचीसागरनीर-प्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्खलनादिरूपां विपद-मेव दीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसा-दात् तरन्ति, चन्द्रेण तमो निरस्य सर्व्वं प्रकाशितमिति भावः। अन्येऽपि रात्रौ तरणेर्नौकाया अकस्मान्मज्जनाद्धेतोर्वुडनरूपा-मापन्नदीमुडुपस्याकस्मादागतस्याल्पस्य यानपात्रस्य प्रसादात् तरन्ति ॥ ९९ ॥

किं नाक्ष्णि नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं
भानोऽस्ति तेजोमयबिन्दुरिन्दुः ।
अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासी-
न्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥
त्रातुं पतिन्नौषधयः स्वशक्त्या
मन्त्रेण विप्रा ऋषिणं न शेकुः ।

किमिति । नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रे विषये तेजोमयः तेजोरूपो बिन्दुरेवायमिन्दुरङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति अपि त्वस्मदादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्त्तत एव । अणुकोऽल्पीयांस्तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी यावच्चिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं कथमित्यत आह । अत्रेर्मुनेर्नेत्रे तु पुनस्तेजोमयबिन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी मासावसानप्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत् तद्घटते, एतद्युज्यत इत्यर्थः । यतो महतो महानुभावस्य । सर्व्वं हि महतां महदिति न्यायेन महतोऽत्रेर्नेत्रतेजोमयबिन्दुरप्ययमिन्दुर्महापरिमाणश्चिरकालस्थायी चेत्यस्मन्नेत्रतेजोमयबिन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः । अणुकः, अल्प इति (पा० ५।३।८५) कन् । नाशी, अस्त्यर्थे इनिः ॥ १०० ॥

त्रातुमिति । मृतसञ्जीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसा-

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं
सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥
मृषा निशानाथमहः सुधा वा
हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

मर्थ्येन निजरसवीर्य्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीशत्वात् पतिमेनं चन्द्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तमथ च क्षयरोगिणं सन्तं त्रातुं रक्षितुं न शेकुः । तथा विप्रा द्विजराजत्वान्निजं स्वामिनं क्षयिणं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिरनेकप्रभावैरन्तरस्थै रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शशाकेति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा त्रातुं न शशाक, वा समुच्चये । ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सत्यपि पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुमर्हमप्येनं रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्व्वकर्म्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धं ॥ १०१ ॥

मृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयूषरूपमेवेति लोकवादो मृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा यदि चन्द्रतेजः सुधेवेति लोकप्रवादः सत्य एव तर्ह्यसौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेत् चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यङ्गीकार्य्यं । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरा-

पीत्वा कथं नाऽपरथा चकोरा
विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥
वाणीभिराभिः परिपक्तिमाभि-
र्नरेन्द्रमानन्दजडश्चकार।
मुहूर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमी
हैमीव वृष्टिस्तिमितञ्च तं सा ॥ १०३ ॥

मरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्य्यमित्यर्थः। अपरथाऽन्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विनाशयेत् तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः। चन्द्रतेजःसुधात्वे एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यसद्भावे तत्पाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाव्यं, न च ते तथा, तस्मात् तत्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत्। सुधाभूतस्यापि जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वेति पूर्व्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः। अजरामरौ स्युरिति पाठे चिः ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति। सा भैमी आभिः पूर्व्वोक्ताभिः परिपाकेन निर्वृत्ताभिः परिणतकवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशञ्चकार। तथा मुहूर्त्तमद्भुतापरनाम्नाश्चर्य्येण रसेनाथ च तद्रूपेण जलेन हैमीतुषारसम्बन्धिनी वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिक्लेदात् प्रा-

इतो मुखाद्वागियमाविरासीत्
पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।
अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं
संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

सस्तम्भं वाऽथचार्द्रञ्चकार हिमवृष्टिर्यथा अन्यं जडमार्द्रञ्च करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्नेहञ्च चकारेत्यर्थः । परिपन्थिमाभिः डिलान्निवृत्तेऽर्थे क्तिः, क्तेर्मम् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽम्बुजानां संवावदूका नितरां संवादिनी श्रीर्यस्य तादृशं कमलतुल्यसौरभमस्या मुखेन्दुबिम्बमचुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यतिशयादचुम्बदित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयूषधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्षदृश्यादस्मान्मुखादाविरासीन्निःसृतेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमीमुखं चिबुके धृतमिति ध्वन्यते । मुखस्येन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारासम्बन्धौचिती सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधुरेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं प्रसिद्धं । चन्द्रबिम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात् । एतन्मुखचन्द्रबिम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यभाक्त्वादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्रबिम्बादेतन्मुखचन्द्रबिम्बमधिकमिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका सम्पूर्णोऽयं भैम्यां वर्त्तते ॥ १०४ ॥

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता
विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
स्मितांशुजालं वितताम तारा
दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥
स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति
नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपं ।

प्रियेणेति । प्रियेण 'इतो मुखादित्यादिपूर्वोक्तरूपं प्रियवचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता, तथा स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः सोल्लासा सा भैमी, अथ नलवचनानन्तरं स्मितांशुजालं वितताम, तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः । केव । दिवः सकाशात् चीणपुण्यतया स्वेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव । स्फुरन्ती किरणजालं वितन्वतीति उत्प्रेक्षा, उपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्य्या मुक्ता मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, ऋदोरप् (पा० ३।३।५७) । तदन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि, पश्चादवशब्देन सह सुपा (पा० २।१।४) इति समासः ॥ १०५ ॥

स्वेति । सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स्म । इति किं । हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमितिहेतोश्चन्द्ररूपत्वेनात्मस्तुतौ मां नियुज्याज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेऽत्युदास्तेऽतितरामुदासीनो भवति, एतन्स्थाने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं "सतामेत-

स्थानेऽत्युदात्ते शशिनः प्रशस्तौ
धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह ॥ १०६ ॥
तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या
गिरं परीहासरसोत्किरां सः।
भूलोकसारः स्मितभाक् तुषार-
भानुम्भणिष्यन् सुभगाम्बभाण ॥ १०७ ॥

दकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः स्तुतिः'' इत्यादिवचनात् स्वयमात्मनैव स्ववर्णना आत्मनस्तुतिर्नार्हति न युक्तेति। इयत्पर्य्यन्तं मया चन्द्रो वर्णित इदानीं त्वया वर्णनीयस्तूर्ष्णींभावो युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सोत्प्रासं प्रावर्त्तयदिति भावः। तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतच्छ्लोकस्थाऽऽशङ्का ज्ञातव्या। तत्रोत्तरं। इन्दुरूपं त्वन्मुखं चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अत्युदात्ते साऽहं धरावत्तुराऽनुत्तानवेगा वा पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः। अर्थात् तमाह स्मेति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तयेति। स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषारभानुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्णयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं बभाण। किम्भूतः। तया सुमुख्या भैम्या परीहासरसस्योत्किरामुद्भावयित्रीं गिरमीरित उक्तः। तया प्राणसमोऽतिप्रेयान्, तया चन्द्रवर्णने प्रेरितः सन् परीहासरसोत्किराङ्गिरं बभाणेति वा। उत्किरां, इगुपधेति (पा॰ ३।१।१३५) कः, पूर्व्वेण षष्ठीसमासः। भणिष्यन् हेतोर्लटः शता ॥ १०७ ॥

तवानने जातचरीं निपीय
गीतिं त्वदाकर्णनलोलुपोऽयं।
हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि
विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥
इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तं।

तवेति। हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीम्भूतपूर्व्वां गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्गीतेराकर्णनाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसादृश्यात् त्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि। मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः। जातचरी भूतपूर्व्वे चरट् (पा० ५। ३।५३) लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोऽचि चेति (पा० २।४। ७४) यङो लुक्॥ १०८ ॥

इन्दोरिति। अतिसादृश्यादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्ये वर्त्तमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वर्णस्वरमाधुर्य्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति। गितेर्मधुरतरत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः। तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेचते, वत्स्यता आगमिष्यतो मृगस्य त्रासार्थं बन्धनं करिष्यता, नेत्रद्वयेन पाशीबभूवे किं, तद्रूपया बन्धन-

गीत्या मृगं कर्षति वत्सता किं
पाशीबभूवे नयनद्वयेन॥ १०९॥
आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः
शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा।
यावन्निशायामथ घर्म्मदुःस्थ-
स्तावद्व्रजत्यह्नि न शब्दपान्थः॥ ११०॥

रज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः। अन्याऽपि शवरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति। भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तञ्च। चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः। चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णना अनुरागातिशयसूचनार्था। अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित्॥ १०९॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्याह। आप्यायनादिति। शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायां यावद्व्रजति तावदथ पश्चात् साकल्येन वाऽह्नि न गच्छति यस्माद्दिने घर्म्मेणातपेन दुःस्थः सन्तप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः। रात्रौ दूरगमने हेतुमाह। सुधांशोरमृतरूपाभी रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलाद्वा तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे तमसः सम्भवादौष्ण्याभावाच्छैत्यं। अत एव रात्रौ बहु गच्छति दिने चोष्णे न श्रान्त इव बहु न गच्छति। शब्दा हि स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा। पथिकोऽपि रात्रौ

दूरेऽपि तत्तावकगानपाना-
ल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे।
अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः
पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥
अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मां-
श्चक्षुर्बभूवैष यदादिपुंसः।

शैत्याद् दूरं गच्छति, दिने चाल्पं। दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति। हे प्रिये खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासश्चन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति। किम्भूतः। दूरेऽपि अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात् सादरश्रवणाद्धेतोः स्वादुरसोपभोगे माधुर्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्यादः। उत्प्रेक्षते। अवज्ञयेव अनुभूतभवद्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽल्पमाधुर्यतयाऽवमाननयैवेत्यर्थः। अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मं ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति। हे तन्वि एष चन्द्र आदिपुंसः श्रीविष्णोर्यद्यस्मं चक्षुर्बभूवेत्यस्मिन्नेत्रीभवने विषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्मान्न विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति। अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भवतीत्यर्थः। किल यस्माद्धेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चक्षुर्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेत्ररूपात् कारणाज्जातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रीभवने न कि-

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि
कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
आभिर्मृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः
क्षीरस्य धाराभिरिवं क्षणेन ।
अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्था
तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

श्चिदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्मयतेः (पा० ६।१।५७) इत्यात्वं, भीस्म्योर्हेतुभये (पा० १।३।६८) इति तङ् । अस्माज्जनान्तरापेक्षया बहुलं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे मृगेन्द्रोदरवत् कृशमुदरं यस्यास्तादृशि रंजन्येव रजकी तया क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरेव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिः कौमुदीभिः कलाऽम्बरस्था तमोमयीयं नीली कज्जलवत् कालीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या वसनस्था काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोशे ।

तैलं घृतेन तक्रोष्णजलैर्दुग्धेन कज्जलं ।
नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण सोष्मणा ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरी (पा० ४।१।५५) नासिकोदरेति ङीष् । ओषधी प्राणिवाचित्वाभावान्नीलीति ङीप्समर्थनीयः । रजकी ष्वुनः षित्वाद्ङीष् ॥ ११३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चै-
रुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या।
अतारि वामोरु तयाऽपि किञ्चि-
न्न प्रोञ्छितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य॥ ११४॥

एकादशैकादशरुद्रमौली-
नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य।
प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च
पञ्चेषु तूणीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः॥ ११५॥

पय इति। हे वामोरु या शरत् ऋतुः पयोमुचां मेघानां वर्षाकालीनमुच्चैरतिशयितमपि मेचकीमानं कालिमानमुच्चाटयामास। तया कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्यया शरदा यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्छितुं स्फोटयितुं नापारि। शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः। मेचकिमानं वर्णवाचित्वादिमनिच्॥ ११४॥

एकेति। अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकादशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतियान्ति, किल गच्छन्तीव। शेषाः पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूणीमल्पमिषुधिं प्रविश्यार्द्धचन्द्राकारत्वादर्द्धचन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाशसमयेऽप्ययं परोपकारनिरत इति ध्वन्यते। तूणी अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वान्ङीप्॥ ११५॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि
तारासहस्राणि यदि क्रियेत।
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-
स्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत ॥ ११६ ॥
यत् पद्ममादित्सु तवाननीयां
कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीं।
एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के
शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

निरन्तरेति। हे तन्वि ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तरत्वेनान्योन्यसम्बन्धतया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत, निर्मीयेत, तदा तर्हि स चन्द्रस्ताराणामकलङ्कत्वात् तन्मयत्वाच्च कलङ्केन मुक्तः सन् त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत। क्रियानियतेरविवक्षितत्वाल्लृङभावः ॥ ११६ ॥

यदिति। हे मृगाक्षि यत् पद्मं तवाननीयां मुखसम्बन्धिनीं लक्ष्मीमादित्सु ग्रहीतुकामं कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां ग्रहीतुकामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेष विरोधः स त्वन्मुखशोभालक्षण एकोऽर्थस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं शङ्के। एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः। चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव। चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुखमधिकमिति भावः। आदित्सु, चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः। लक्ष्मीं, न लोकेति (पा॰२।३।६९) षष्ठीनिषेधः ॥ ११७ ॥

लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं
पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतन्ते।
निपीय देवैर्विवशीकृतायां
घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥ ११८ ॥

एनं स बिभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे
गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशं।
अश्नाति घोरं विषमब्धिजन्म
धत्ते भुजङ्गञ्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

लब्धमिति। हे प्रिये, अहं सर्व्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां निःशेषं पीत्वा भुक्तशेषीकृतायामस्य विधोश्चन्द्रस्य सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि। किं कृत्वा। लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं, कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्रापं, केनाप्यनुच्छिष्टमित्यर्थः। ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय पीत्वा। चन्द्रसुधायाः सकाशात् त्वदधरामृतं स्वादुतरमिति भावः। अन्योऽप्युच्छिष्टभोजने जुगुप्सां धारयतीत्यर्थः ॥११८॥

एनमिति। स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः शम्भुरेनमोषधीशं विधुमुत्तमाङ्गे शिरसि बिभ्रद्धारयन् सन्, अब्धिजन्म समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमश्नाति, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासुकिञ्च धत्ते। शम्भोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः। ओषधिस्वामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा। भुजङ्गं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ११९॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य
दारान् गुरोर्यातवतोऽपि पातः।
प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान्
नघ्नन्ति न घ्नन्तिमदेहमाप्तान्॥ १२०॥

नेति। हे प्रिये द्विजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् भार्य्यां यातवतोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्वर्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य। चित्रमेतद्विलोकयेत्यर्थः। अथ वा युक्तमेतत्। प्रवृत्तयो धर्म्माधर्म्महेतुकर्म्मारम्भा अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षत्वात् प्रवीनशरीरप्रवाहापेक्षया शेषशरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तान् पुरुषान् हि यस्मान्न घ्नन्ति शुभाशुभफलसम्बन्धेन न संबध्नन्तीत्यर्थः। तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः। चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः, अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तः॥ १२०॥

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः
श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।
चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे
तदङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥
पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलभ्ये
त्वं केलिकुल्याम्बुनि बिम्बमिन्दोः ।
चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य
भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

स्वधेति । तनयैः पुत्रैः श्रद्धया परलोकास्तिक्यबुद्ध्या वितीर्णत्वात् पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः। पितृलोकतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः। तत् कृष्णतिलमिश्रजलमेवाङ्कस्य कलङ्कस्य या रोचिः कान्तिः तया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषं। कृष्णतिला एव कलङ्कस्तत्संलग्नं जलमेव पीयूषं न त्वन्यः, कलङ्को न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः। श्रद्धेति पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणं। उपतस्थे सङ्गतकरणे तङ् ॥ १२१ ॥

पश्येति। हे प्रिये त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्तरायं लभ्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्बिम्बं पश्य। तत् किं। राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्तर्वर्त्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रबिम्बं चुम्बति। सौख्यं स्वार्थे सुखिनो भाव इति भावे वा ष्यञ्। सौहस्थेति पाठे

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय
कृतोऽक्षि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयं ।
पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां
मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥
समं समेते शशिनः करेण
प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।

स्थूलेन लक्ष्ये। उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सौवर्गेति। स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्वृन्दैरमृतं निपीयाक्षि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनरमृतानां जलैरथ च पीयूषैः पूर्णः स्यात्, भवेदित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः। एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितं। अक्षि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्क इति वा। पूर्णोऽमृतानां तृप्त्यर्थत्वात् करणे षष्ठी ॥ १२३ ॥

समभिति। इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं सह समेते सङ्गते सति मधु पुष्परस एव कलं यस्य तस्य त्यागशलस्य कन्यादानसम्बन्धिसङ्कल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोस्स्य-

विवाहलीलामनयोरिवाह
मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा
मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था।
विलोकते कान्तमिहोपरिष्टा-
न्मृगन्तदेषाऽऽननचन्द्रभाजं ॥ १२५ ॥

न्दुकुमुदिन्योर्विवाहलीलामाहेव सूचयतीव। चन्द्रकरस्पर्शमा-त्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णानि च जातानीति भावः। विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषे-कोऽपि भवति॥ १२४ ॥

विकासीति। हे प्रिये इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनि-वासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विस्तृतञ्च पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यक्षदृश्या इन्दीवरिणी यस्मान्मृगी वनस्थत्वाद्विकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगी आननमिव यश्चन्द्रः साम-र्थ्यात् त्वदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्स्थं कान्तं सुन्दरमथ च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्टाद्विलोकते। विकसितकुसु-मनेत्राणि ऊर्द्ध्वप्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्थमुपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृगं मृगी पश्यतीत्यर्थः। त्वदाननमेव यश्चन्द्रस्तत्स्थं चन्द्रत्वादनुमेयमृगमुपरिष्टात् पश्यति। त्वं प्रा-सादोपरि वर्त्तसे, इयञ्चाधोदेशे वर्त्तते नवेति प्रदच्छेदं कृत्वा

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां
समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं
मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥

चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्टान्न पश्यतीति न किन्तु पश्यत्येवेति व्याख्येयं । वनस्था मृगी हि नीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयतीत्यर्थः । शशमित्यपपाठः । मृगपर एव वा व्याख्येयं ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात् तत्र तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवासङ्कोचस्यैव ध्यानस्य भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरूपाया रात्रेश्चन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किम्भूतं मुखं । अमृतमेवाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृततुल्योऽधरोष्ठं यस्य यद्वाऽमृतमधरं यस्मात् पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य, तथा मयूखा एव स्मितं । अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्वलं यत् स्मितं तेन वा चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गनानामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरन्तीत्यर्थे कर्मणो रोमन्थतपोभ्यामिति (पा० ३।१।१५) क्यप्, तपसः परस्मैपदञ्चेति शता ॥ १२६ ॥

अल्पाङ्कपङ्का विधुमण्डलीयं
पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य।
पानात् सुधा नाम जलेऽप्यमृत्यु
चिह्नं बिभर्त्त्यत्रभवं स मीनं॥ १२७॥

तारास्थिभूषा शशिजह्नुजामृ-
चन्द्रांशुपांशुच्छुरितद्युतिर्द्यौः।
छायापथास्कन्नफणीन्द्रहाराः
खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः॥ १२८॥

अल्पेति। अल्पोऽङ्क एव पङ्को यस्यां, तथा पीयूषमेव नीरं यस्यां सेयं विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव, अत एव स स्मरोऽत्रभवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं सुधानामैतदीयामृतपानीयजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽमृत्यु मरणरहितं मीनं चिह्नमथ च सुधासरोजातत्वादनुमापकं लिङ्गं बिभर्त्ति। मीना हि जलाद्बहिर्भूता म्रियन्त एव, अयन्तु न म्रियते तस्माच्चन्द्रामृतसरसीभवत्वात् सदामृतपानाज्जलाभावेऽपि मृत्युरहित इति सर्व्वं युक्तमित्यर्थः॥ १२७॥

तारेति। द्यौः खमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं व्यक्तमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्थीनि तद्रूपा भूषा यस्याः, तथा शशिनमेव जह्नुजां गङ्गां बिभर्त्तीति तद्भृत्, तथा चन्द्रांशव एव पांशवो भस्मानि तैः छुरिता कृताङ्गरागा द्युतिर्यस्याः सा, तथा छायापथा गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्थाः

एकैव तारा मुनिलोचनस्य
जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियं तु
सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः ॥ १२९ ॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः
स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।

धवला रेखा छद्म यस्य छायापथरूपः फणीन्द्रो वासुकिः स एव मुक्ताहारो यस्या सा हरमूर्त्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौरप्येतादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिर्गगनं कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनिलोचनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुराणादौ। अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना सम्पत् तातान्निजपितुरत्रिनेत्रात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति छलं। पितुः सकाशादधिकसम्पत्तित्वात् सभाग्योऽयमिति भावः। "सप्तविंशतिमिन्दवे" इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय ददाविति पुराणं ॥ १२९ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे यदेतत् प्रत्यक्षदृश्यमिन्दोर्मण्डलं, तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं साम्राज्यसूचकमातपत्रमेव। श्वेतच्छत्रदर्शने सति सम्राजो वश्या भवन्ति पूर्णधवल-

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः
स छत्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥
दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।
ग्लानिर्विधेर्मानिनि सङ्गतेयं
तस्य त्वदेकाननर्निर्जितस्य ॥ १३१ ॥

चन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्व्वेऽपि कामस्य वशा भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्वेतातपत्रमेवेति भावः। यस्य पूर्णिमानन्तरमेतस्य छत्रभूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाक्षयश्च स मन्मथस्य छत्रभङ्गः खलु, छत्रस्य मोटनं राज्यक्षयं सूचयति। कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव तस्मात् कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग इव सएवेति भावः। खलूत्प्रेक्षायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दशेति। दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वाऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्व्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि हे मानिनि स्वमुखस्पर्द्धिनं चन्द्रमसहमाने नैमित्तस्यास्य विधेरियं प्रत्यक्षदृश्यकलङ्करूपा ग्लानिर्लज्जा सङ्गता लग्ना, अथ च युक्तैव। यतस्त्वयैकेनाननेन नितरां जितस्य। यो हि दशाननेन दशभिरपि मुखैर्जेतुं नाशकि तस्य स्त्रियास्तवैकेन मुखेन निर्जितस्य लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः। त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः। लज्जया ग्लानिर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा।

दृष्टा निजां तावदियन्त्यहानि
जयन्नयं पूर्व्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चे-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥
चत्राणि रामः परिभूय रामात्
चत्राद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः तमजित्वैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं शशाङ्क इयन्त्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्षदिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्व्वदशां पूर्व्वपूर्व्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याऽधिकीभवंस्तथा दृष्टः, इयन्ति दिनानि जयंस्तावज्जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः, अनयैव परिपाट्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुल्यं साम्यमथ च तोलनकाष्ठं गत आरूढश्चेत्तर्ह्यनन्तरं निकटं त्वमेव श्वः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयञ्च द्रक्ष्यसि, उत्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव। तुलादिव्येन हि हीनस्य पराजयः सर्व्वैर्दृश्यते। अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। त्वदास्येनेति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति (पा०२।३।७२) निषेधेऽपि सह योगे तृतीया। तथा च कालिदासस्तुलां यदारोहति दन्तवाससेत्यादि ॥ १३२ ॥

चत्राणीति। द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक्र-

तथैष पद्मानभिभूय सर्व्वा-

स्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३२ ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो

रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य।

मो रामः परशुरामः सर्व्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाद्दाशरथेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्व्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचकरणात् पराभूयापि त्वदास्यपद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभवमेति सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्व्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्येति भावः। वा पुंसि पद्ममित्यमरः ॥ १३२ ॥

अन्तरिति। हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्व्वमश्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य। अथ च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेन कर्त्रा रूपेण स्वीयनीलवर्णेन कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्कं क्रियत इत्यर्थः। पश्य एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्यान्तं पर्य्यन्तभागं कदाचिदीक्षमाणां भैमीमदर्शत्, दर्शयामास। कदाचिच्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास। अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्वेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्व्वश्लिष्टपदैस्तया सह क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः। हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः। अन्त इत्यकारान्तमेकत्र अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि। ल-

इत्येष भैमीमदर्शदस्य
कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥
सागराम्बुनिविलोचनोदरा-
द्वद्वयादजनि तेन किं द्विजः ।
एवमेव च भवन्नयं द्विजः
पर्य्यवस्यति विधुः किमत्त्रिजः ॥ १३५ ॥

स्त्रीशब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावे सलक्ष्मीशब्दाच्चिः । पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्चिः । पश्ये पाघ्राध्मेत्यादिना (पा० ७।३।७८) कर्त्तर्य्येव शः । दृशेर्बुध्यर्थत्वाद्गति बुद्धीति (पा० १।४।५७) अणौ कर्त्तुर्णौ कर्म्मत्वाद्भैमीमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागराम्बुनिविलोचनोदराचेतद्रूपाद्द्वयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नस्तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नप्ययं विधुरत्त्रेर्मुनेर्जातः किं कथं पर्य्यवस्यति, द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्त्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः । अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण द्विजत्वं तथैवात्त्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्य्यवस्यति । किं द्वाभ्यां जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादत्त्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते, द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च द्वाभ्यां जातत्वाद्द्विजोभवन्नेवं न त्त्रिभ्यो जात इत्यत्त्रिज इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथ्यते । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्त्रिजो न

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासाम्।
तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य
स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता॥ १३६॥

भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः। द्विजस्त्रिजो न भवत्येव॥ १३५॥

तारेति। हे तन्वि कृशाङ्गि धाता ताराणां नक्षत्राणां विहारभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं बिम्बं जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्मतेऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् यश्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रैष्ठ्यमाप। किम्भूतां मण्डलीम्। हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामतिशीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्या मध्ये मृगोऽस्तीति यावत्। तादृशीम्। अन्येषां सुराणामेतादृग्व्यापारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः। अथ च ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभ्रत्वाद्धिमाचलरूपां वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्याः वासः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूरराशिं यश्चकार तेनैव पुण्येन जिनमते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सुरश्रेष्ठत्वमधत्त। बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कस्तूरीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपा-

इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यद्गृणन्ति
नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृष्णयेव।
अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्ब-
लक्ष्मीविडम्बिमुखि वृत्तिषु पाशवीषु॥ १३७॥

दयत्। ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्व्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः। तेनैवेति पाठे उत्प्रेक्षा। बुद्धदेव्यां मता तारा॥ १३६॥

इन्दुमिति। हे हिमांशुबिम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि तस्मात् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्यास्तादृशि भैमि पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् त्वन्मुखमपेक्ष्य वा बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं तृणत्वमपि यस्य पूर्णंनसम्पन्नं तृणादपि निःसारमिति यावत्। अथ च बह्वधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्मृग एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या तृष्णया कोमलतृणकवलनाभिलाषेणैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृणशब्दस्य बहुचतत् तृणस्य बहूनि तृणानि यस्मिंस्तादृशमित्येव रूपार्थग्रहणरूपया भ्रान्त्यैव न त्यजति। मृगो हि बहु च तृणं बहुतृणं देशं वा न मुञ्चति। नन्वनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिबाहुल्यमित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासमाह। पाशवीषु पशुसम्बन्धिनीषु वृत्तिषु व्यापारेषु विषये मोहमहिमा भ्रान्तिबाहुल्यं नात्येति, बहुकालातिक्रमे नापयाति। पशवो हि सर्व्वदा मूढा एवेत्यद्यापि मृगस्य भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः। मुखात्

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
र्दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुं
स्वं निह्नुते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठं॥ १३८॥

तुब्लोपे पञ्चमी। बञ्चणमीषदसमाप्तौ विभाषासुपो बहु-
जिति (पा०।६।३।७४) बञ्च॥ १३७॥

स्वर्भानुरिति। हे प्रिये सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्का
तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सि-
तस्य भावः सितिमा धावल्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूप-
मपि स्वमात्मानं निह्नुते पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरो दधाति।
यतः स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पा-
दनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्पादितदुःखा। किं-
भूतमधरोष्ठं। प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रो वर्णो यस्य ताम्बू-
लेनैव वा ताम्रं रक्तवर्णं। पुना राहुपानभिया त्वदधरमेव स्था-
नान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः। अन्योऽपि
सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं
धृत्वा स्वं निह्नुते। सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् त्वन्मुखाश्रयणात्
त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः। ताम्बूलताम्रमित्युक्तरीत्योप-
मोत्प्रेक्षा वा। दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये इति (पा०५।
४।६४) डाच्॥ १३८॥

ह्यर्य्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं
जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरेः ।

ह्यर्यक्षीति । हे प्रिये मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं यद्वा शश-मुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फीता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्न्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तत्रोदितस्य पूर्णत्वात एव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः । यद्वा सञ्जातपूर्णशरीरस्य मृगं यद्वा शशं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिकातुल्यत्वात् श्रीविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्वदनाम्बुजात् सका-शाद्यद्भङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्व्वदा असहायादेक-स्मात् पद्मात्,न त्वन्यस्मात् कमलात्, न ह्यन्यैः पद्मैरयं पराजीयते मत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽम्बुजतुल्यात् त्वद्वदनादेव पद्मादथ च पद्मसञ्ज्ञाकात् त्वद्वदनरूपादम्बुजाद् य-देव भङ्गो जातस्तदेकाकिनोऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, बहुभिरेकः पराजीयत इतिं युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमल्लः पराभावुको राहुरेव न त्वन्य इति। सम्प्रतीति पाठे,अद्य पुनरस्यैकः भटः प्रतिभटः सिंहि-कायाः सुतः स्यादेकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति अतुल्यत्वात्, किन्त्वेकाकी राहुरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः । किञ्च स्वशत्रुभूतान्द्राहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहि-कया प्रसूतस्य तथा मृगं शशं वा यं कञ्चन पशुं जठरे निक्षिप्य

भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः
स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः॥१२९॥
यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
र्वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं।

भक्षयित्वा स्थितस्तात एव सञ्जातपुष्टशरीरस्तात एव हर्य्यक्षी-भवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवलात् पद्मादम्बुजादेव पराजयः। सिंहस्य गजाद्भङ्गो यथा तद्वदेतन्महच्चित्रमित्यर्थः। अथ च पद्मसङ्ख्याकादेकस्य पराजयः। सिंहोऽप्येको बहुसङ्ख्यैः पराजीयत एवेत्यर्थः। अथ च पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टपदादेव भङ्गः,पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् त्वन्मुखमधिकमिति भावः। हर्य्यक्षः केसरी हरीत्यमरः। गजाब्जशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थभाजः। प्रथमपक्षे हर्य्यक्षिशब्दाक्षिः, द्वितीयपक्षे हर्य्यक्षशब्दादेव॥१२९॥

यदिति। हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्रचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात्, व्यरचयत्। यतोऽसौ श्रीविष्णोर्नाभौ वर्त्तमानात् पद्माद्भवतीति पद्मभूः। स हि स्वजनकस्य पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं पूजामकृतेति भावः। वाक्पारीणा वाचः परतीरे भवा वाचा वर्णयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मश्चेत् तावकं मुखं स एव भवन्मुखरूपो जात इत्यर्थः। अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्र-

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थास्नुस्वस्तटिनीतटावनिवनीवानीरवासी बकः ॥ १४० ॥

नीलोत्पलाभ्यां कृतपूजनत्वाद्‌त्र तत्र मुखे नीलोत्पलं दृश्यत इत्यर्थ इति चेत् तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपि तु न कश्चित्, त्वन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्मरणार्होऽपि नेत्यर्थः। तर्हि असौ क इति चेत् तत्राह। अयं बकः। किम्भूतः मखो दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तल्लक्षणे स्थले स्थास्नुः स्थितिशीला स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां तीरभूम्यां या वनी महद्वनं वा यत् काननं तत्र ये वानीरा वेतसास्तन्मध्यवासी। चन्द्रस्य हरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं। वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा। अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः। त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरं साम्यसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः। एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात् सर्व्वाधिकमिति सूचितं। मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितं, त्वन्मुखसाम्यप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं सूचितं। अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति। नदीतीरवानीरवासित्वं बकजातिः। वाक्पारीणा, भवार्थे राष्ट्रावारपाराद् घखौ (पा० ४।२।९३ वा० १) इत्यत्रापि विगृहीतादपीति वचनात् खः ॥ ९४० ॥

जातं शातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्म्मितेर्निर्म्मलस्य।
इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-
द्वन्द्वापादानदानद्रवलवगलनादङ्कमङ्के विशङ्के॥ १४१॥

जातमिति। अहं इन्दोरङ्के बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य ऐरावतस्तस्य गण्डयोःकपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वे द्वन्द्वे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वञ्च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवलवा मदजललेशास्च तेषां गलनात् सम्पर्कात् काकतालीयमाकस्मिकं दैवसिद्धमिन्दीवराभं नीलोत्पलतुल्यं जातमेकं कलङ्कं विशङ्के मन्ये। किम्भूतस्येन्दोः। अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदृष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽश्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्व्वसंवादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि कलाभिः कृत्वा निर्म्मितिर्यस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्म्मितिर्यस्य तादृशस्य वा। अत एव निर्म्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावल्यस्य दृष्टत्वाद्धवलसकलकलानिर्म्मितत्वात् कारणधावल्याद्धवलस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्या निर्म्मितिस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य पूर्व्वकारणधावल्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्व्वदिग्भ्रमणवशात् तत्रैव भ्रमत ऐरावतस्य कपोलकुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशा-

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्त्तुः कलां वृत्तय-
न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्याराकवर्द्धिष्णवः ।

सद्यं तेनायं मन्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतरुतले यदैव काकस्य उपवेशनं तदैव दैवात् काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालमिव काकतालीयं समासान्ताच्छः । निर्मितैः पञ्चे हेतौ पञ्चमी ॥ १४१ ॥

अंशमिति । हे प्रिये लोका रजनीभर्त्तुः शोडशमंशं कलामामनन्ति सत्यं कथयन्ति, तास्व षोडशांशरूपाः प्रतिपत्, आदिर्यस्मिन् कर्म्मणि राकां पूर्णिमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रतितिथि एकैकाभिवृद्ध्या वर्द्धमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्व्वन्ति तिथिसङ्ख्यासाम्यात् पूर्णमण्डलं कुर्व्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशीं तिथिमृते उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्बहिष्कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती, यद्वा षोडशीं तिथिं विना प्रयोजनाभावाद्याऽवशिष्टा, सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्राद्बहिर्निष्काशिता सती हरालङ्कृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किं, चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्धरालङ्कृतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं तस्यास्योद्धृतायाः षोडस्याः कलायाः सश्यामिकं नभोनीलिम्ना सह वर्त्तमानं स्थानस्य पूर्व्वावस्थितेः सम्बन्धि विलं विवरं तत्कलानवस्थित्या हला शून्यं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्रमण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्थानं विलमेवाहं कलङ्कत्वेन शङ्क इत्यर्थः । शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्व्वमेव दर्शितं ।

या शेषः पुनरुद्भृता तिथिमृते सा किं त्वरालङ्कृति-
स्तस्याःस्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकं॥१४२॥
ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणात्मीकृतात्।

पूर्णे राका निशाकर इत्यमरः। वृत्तयन्ति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६वा०१) णिच्। वर्द्धिष्णवः, अलङ्कृञिति (पा० ३।२।१३६) इष्णुच्। तिथिमृते ऋतेन पाशमिति वत्। श्यामिकेति मनो-ज्ञादेराकृतिगणत्वाद्भावे वुञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति। हे मुग्धे सुन्दरि त्वदक्षं वृत्तत्वादिगुणैः समानमपि नयनश्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधित्सुरत एव स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने लिप्सुर्लब्धुमिच्छुर्विधु-श्चकोरशिशुना प्रयोज्येन स्वीयां ज्योत्स्नामादयते भचयति। तत्रोत्प्रेचते। चन्द्रिकामृतपानकृतसम्यक्तर्पणेनात्मीकृतात् स्व-शीकृतादितश्चकोरबालकात् सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिकापानहेतु-भूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमध्येषु उपजीवितुमादातुमिव। यद्वा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव। अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधम-र्णस्य किञ्चिद्दत्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति तथा अयं चन्द्र आदृत आदरयुक्तः सन्नङ्के मध्येऽथचोत्सङ्गे रङ्कुश्च क-रोति, उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः। किमर्थमित्याशङ्क्याह। तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिप्रष्टुमिव सत्वरं क-

अङ्के रङ्कुमयं करोति च परिघ्रष्टुन्तदेवादृत-
स्त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४२ ॥
लावण्येन तवास्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

र्तुमेव। त्वन्मुखसाम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयं सम्पादनीयं। चन्द्र-
श्चकोरहरिणौ वञ्चयतीत्यर्थः। चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः।
परिप्रष्टुमिति पाठे, एतन्नेत्ररामणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमित्यर्थः।
शिशुः सुप्रतार्य्य इति सूचयितुं शिशुपदं। आदृतः, अदेर्निगर-
णार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।३।८७वा० १) इति वक्तव्या-
न्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचश्चेति (पा० १।३।७४) तङ्। शि-
शुना आदिखाद्योर्नेति (पा० १।४।५२वा० १) अणौ कर्मत्वाभावः।
द्राघीयसी अतिशायने इयसुनि प्रियस्थिरेति (पा० ६।४।१५७)
द्राघादेशः, लिप्सुर्विधित्सुरिति च नलोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ १४२ ॥

लावण्येति। हे प्रिये बहुना क्वचित् पात्रे सञ्चितेनाखिलेन
लावण्येन कृत्वा तवास्यमेवारम्भि निर्मितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्य
लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक् तेन लावण्यस्थानपात्रमात्र-
लग्नेनात एव प्रोञ्छनेन पात्रनिघर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जि-
तत्वं तेनार्द्धं कियत् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन शे-
षेण भवन्मुखनिर्म्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वाऽऽरम्भि निर्म्मितः। अत
एव शेषमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः। शेषेण तु निर्म्मित इति वा।
विधिना एतत्त्वन्मुखमृगाङ्कखण्डद्वयं निर्म्माय स्नात्वा अप्सु पाणी

निर्म्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ
तल्लेशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्याजमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः।

प्रक्षालितौ खलु, लावण्यलेपकृतजलक्षालनाविव, तस्मात् तस्य क्षालनरजोमिलितलावण्यलेपस्य लेशैरल्पैरंशैरेव कर्त्तृभिरधुनाऽपि नीरनिलयैर्जलस्थायिभिः सद्भिरम्भोजमारभ्यते, निर्म्मीयते, कमलनिर्म्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः। कमलाचन्द्रोऽधिकस्तस्मादपि त्वन्मुखलावण्यं साकल्येन निर्म्मितत्वादधिकमिति भावः। अम्भोजं जात्येकवचनं ॥ १४४ ॥

लावण्येति। अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि: ततो भवद्वदनकामनीयवर्णनाचिन्ताऽपि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरत्वादित्यर्थः। उक्तरीत्या तत्याजमात्रस्पृशा प्रोञ्छनलब्धतार्द्धमलनेन शेषेण यश्चन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखाऽपि लावण्यनिर्म्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकलामात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुषमया परमशोभया कृत्वा अहंकृत्या अस्यापेक्षयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शम्भोः शिखामणिः शिरोभूषणमभूत्, शिवशिरोऽध्यारोहत्। अन्यदपि सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति। अब्जं कुमुदं कर्त्तृ यद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिबिम्बस्थानं जलमस्पृशत्, अतः श्रियः सद्माभूत्, चन्द्रकरसंस्पर्शादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति पद्मञ्च श्रियः पद्माभूत्

यल्लेखाऽपि शिखामणिः सुषुमयाऽहं हन्त शम्भोरभू-
दब्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मञ्च सद्म श्रियः ॥ १४५ ॥
सपीतिः सम्प्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।

जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वादवर्त्तमानत्वात् कुमुदसाहचर्य्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत्। यद्वा पद्मस्यातः कुमुदाद्धेतोः श्रियः सद्माभूत्, अब्जत्वजातियोगात् कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः। यद्वा या लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत् तस्य शिखामणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकपूजासमये यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्माभूत्, चन्द्रस्य बहुशिरःसम्बन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः। यद्वा तस्य शम्भोः पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्माभूत्। तस्य लावण्यस्थानं विधिहस्तलावण्यलेपक्षालनजलं यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत्,यद्वा पद्ममेवास्पृशत्,यतोऽब्जं तस्मात् कुमुदं पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा। त्वन्मुखलावण्यलेशपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति। त्वन्मुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरं न भवतीति भावः। अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्व्वार्द्धस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वान्नायं श्लोकः पुनरुक्तः। अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये सम्प्रीतेस्ताराणामन्योऽन्यं सम्यग्या

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः
सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतशशकनीलाश्मचषकः ॥ १४६ ॥

प्रीतिः सौहार्द्दं तस्माद्धेतोर्या सपीतिः सहपानं, सुहृदो हि सहपानं कुर्व्वन्ति, तस्माद्धेतोः, यद्वा सहपानाद्धेतोर्या सम्यक् प्रीतीरुच्यभिवृद्धिस्तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा सङ्घेन परीतः समन्तात् व्याप्य रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्य्यकान्तमणिस्तस्य ग्रावा शिला तेन घटितोऽतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतो मणिकोऽलिञ्जर एवाजनि, सम्भूतः। विधिना तारापरिषदा वा व्यरचि इति पश्य। कीदृशः। सादृश्येन वस्त्वन्तरसम्भावनारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसम्भावनाचतुरैः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदेव सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतो यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाश्मा नीलमणिस्तेन घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवायमिति अभिधानाय वर्णयितुं सुशकः सुखेन शक्यः। चन्द्रो धावल्यात् पीयूषपूर्णः सूर्य्यकान्तमणिक इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चषकमिव दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः। यथा मणिकस्योदकाद्युद्धरणाय मणिकमुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्त्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोद्धरणाय शशनामनीलमणिचषको निक्षिप्त इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः। चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः। सपीतिः, वोपसर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) वा। सहस्य इति (पा० ६।३।

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्म्मितं
शङ्के सुन्दरि शर्व्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशौ
त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥१४७॥

७८) योगविभागाद्वा सहस्य सः। कविभिः खल्वर्थयोगान्न षष्ठी। सुशक इति खलु ॥ १४६ ॥

आस्यमिति। हे सुन्दरि विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं विम्बं तस्य वृत्तत्वाह्लादकत्वादिगुणानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्म्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्य्याः परिवृढः प्रभुश्चन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वाद्दोषाकर इत्यहं शङ्के। तथा अहं इन्दोर्मृगात् सकाशात् सारे दृशावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे निहिते स्थापिते इत्यहं शङ्के। तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरूके सति अनन्धश्चक्षुष्मानुभयतारतम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमथ च समीचीनाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्धारयेदपि तु न कथञ्चित्, तस्मान्नेत्रोद्धरणादन्धत्वेनैव त्वन्मुखरामणीयकादर्शनादन्यत्र गन्तुमशक्तेस्त्वन्मुखं त्यक्त्वाऽत्रैवायं स्थित इत्यर्थः। त्वन्मुखं चन्द्राधिकं। नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः। सारमिति क्वचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचिरुचिमुडुगणमगणनममुमति
कलयसि कृशतनु न गगनतटमनु।
प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-
रविरथहयचयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते
भवतु जनः परिचारकस्तवायं।

शुचीति। हे कृशतनु त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्षीकृत्य शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा बहुत्वादगणनं सङ्ख्यातुमशक्यममुमङ्गुल्या निर्द्देश्यं प्रत्यक्षगम्यमुडुगणं प्रतिनिशं रात्रौ शशितला-च्चन्द्राधोभागाद्विगलता स्रवताऽमृतेन भृतं पूर्णं रविरथस्य हय-चयस्तस्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तदिवातितरां जानीहीत्यर्थः। प्रतिनिशं चन्द्राद्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगर्त्ता इव तारकाः शोभन्त इति भावः। गगनतटं कर्म्मप्रवचनीययोगे द्वितीया। प्रतिनिशं वीप्सायामव्ययीभावः। सर्व्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति। हे प्रिये रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः सितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यान्नानावर्णाकृतीन्युडूनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतं सम्पन्नमास्ते। अयं मल्लक्षणो जनः प्रारब्धकामदेवपूजायास्तव परिचारकश्चन्दनाद्युपचारो-पनायकोऽथ च सम्भोगकारी भवतु, त्वं तिलैस्तिलकितः सञ्जा-

तिलतिलकितपर्प्पटाभमिन्दुं
वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चबाणं ॥ १४९ ॥
स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव-
श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुषारद्युतिः ।

ततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान् कृतो यः पर्प्पटः शालितण्डुलपिष्टरचितश्चिपिटस्तिलशष्कुलीसञ्ज्ञ उपदंशविशेषस्तद्वदाभा यस्य तत्तुल्यं सकलङ्कमध्यत्वादिविशिष्टपर्प्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्व पूजय। अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परिचारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्व्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरताकार्य्यकारी निषिद्धः सन्ध्यासमयोऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्व सुरतेच्छुरस्मीति भावः। पञ्चबाण इत्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते। सामान्यमित्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्य्यवस्यति। तिलकितेति तारकादित्वात् तत्करोतीति वा (पा० ३।१।२६ वा०१) ण्यन्तान्निष्ठा ॥ १४९ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिषमाशास्ते। स्वर्भानुरिति। हे प्रिये देवः प्रकाशमानस्तुषारद्युतिर्हिमकरोऽथ च हिमकर एव देवो वर्णनां पूजाञ्च कुर्व्वतां नोऽस्मदादीनामावयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु। किम्भूतः। स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गिलनं

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदंशनकृतविवरपरम्परा तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य दीधितिसुधाया वा। यद्वा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अत एव पुष्पेष्वासनस्य पुष्पधनुषस्तत्प्रियाया रतेश्च परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तस्मिन्नभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलज्जलधारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः। महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा च राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परागलदमृतधारश्चन्द्रो गलज्जलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधलक्षतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः। एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्सवाभिधानेन चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वर्त्यतृतीयपुरुषार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनलालसोऽभिव्यज्यते। सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्त्वित्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति। महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनलच-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं।
द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१५१॥
यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते।

रित्रस्य नीरसत्वान्नायकानुदयवर्णने रसभङ्गसद्भावाच्च काव्यस्य च सहृदयहृदयाह्लादनफलत्वाच्चोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं। न इति पद्येऽस्मदोर्द्वयोश्चेति (पा०१।२।५९) द्वित्वेऽपि बहुवचनं॥१५०॥

श्रीहर्षमिति। पूर्वार्द्धार्थः स्पष्टः। द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो गतः समाप्तिं प्राप। किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य। नवो यः साहसाङ्को नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पूं गद्यपद्यमयीं कथां करोतीति कृत् तस्य विनिर्मितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते। नृपसाहसाङ्केति पाठे नृपश्चासौ साहसाङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोजराजस्य विक्रमार्कस्य वेति केचित्। द्वाविंश इति पूरणे डटि टिलोपः॥१५१॥

यथेति। यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनस्तरुणस्य कामिनोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां बालिशानां चीरलाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामनुभूतकामसुखानां चित्तं स्ववशं नैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं का-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५२ ॥
दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बरां ।

व्यरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात् सुधीभूय, अमृतत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तर्ह्यस्याः सुधियोऽत्यादृताया मदुक्तेररसानां नीरसानां सर्व्वथैवासंस्पृष्टरसशब्दानामपि चलदुपलप्रायाणामतृणाद्यपुच्छपशूनां पुरुषाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि तु न किञ्चिदप्यस्यास्तैरपकर्त्तुं शक्यते। सुधीभिरादरे कृते सति नीरसैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरादृतत्वात् सकलगुणपूर्णातिसरसेयं मदुक्तिरिति भावः। मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् चोदानन्तरञ्च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात्। सुधीभूयेति च्विः। सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकेनापि सुधाया आदरे कृते महद्गौरवं, बहुभिरप्यज्ञैरनादरेषु कृतेष्वपि न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा। यून इति प्रतियोगिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं। कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥१५२॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति। दिशीति। गिरिग्रावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीं अन्तर्गतजलप्रस्रवणीं वमन्तु मुञ्चन्तु, आपातेन समन्तादूर्द्ध्वदे-

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्य्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५३ ॥

शादधःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुलयतु,अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्यर्थः। अथ वाऽऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्ध्वनिडम्बरां स्फुरत्प्रपातघोषां तां जनो मिथस्तुलयतु,उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन इत्यर्थः। स क्षीरोदन्वान् परं केवलमपरो न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्मादत्युत्कृष्टोऽथ वाऽन्य एव यतो यस्य क्षीरोदस्येदं यदीयममृतमेतादृशमुदीर्य्यते उत्पद्यते। कीदृशं। मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहं। तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा ओदनं भक्तमास्वाद्यसिद्धान्नरूपं, अथ चैवम्भूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीर्य्यते स क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव। अथ च प्रतिदिशं सर्व्वदेशेषु गिरिवाणां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवयः स्वीयां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन् ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुप्रासो यत्र वा तां वाणीं मिथोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु तस्य कवेरुक्तिरस्यैवास्य च तस्यैवेत्येव तुलयतु। आपात इति विसर्जनीयान्तपाठे। आपातः प्रतिभासः तां तुलयत्वित्यर्थः। एवंविधं परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविः, अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवयः पर्व्वतग्रावतुल्याः, अहं

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभामृतादिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनामृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्येत्यन्ये ग्रावतुल्या क्षीरोदतुल्यस्त्वहमिति भावः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदायेन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्य्यप्रतिपादनार्थञ्च बुद्धिपूर्व्वमेव मयेदं काव्यं तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह । ग्रन्थेति । आत्मानं प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन् काव्ये हठेन स्वीयप्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्ती पठितीदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्त्तुं शक्यते इत्यवज्ञापूर्व्वं दर्पाभिव्यक्तिं माकार्षीदित्येवमर्थः । इह काव्ये क्वचित् क्वचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्व्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रथ्यमानशब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलमुखभङ्गार्थं बुद्धिपूर्व्वं मयेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्तेरित्यर्थः । क्वचित् क्वचिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह । श्रद्धेति । श्रद्धया गुरौ दैवतिकबुद्ध्या राद्धेन पूजितेन

श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्म्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥
ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवं।

गुरुणा पूर्व्वमश्लथा अपि श्लथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रन्थयोऽस्मै स गुरुसम्प्रदायावगतार्थोऽत एव दर्पराहित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्म्मिरमृतलहरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण आसमन्ताद्भावेन च मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्परयाऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुपरम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः। यस्येदं गुरुपरम्परया अधीते स सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्याशिषं ददाति। अस्मिन् पठितीत्यस्य च विषयस्येति कर्म्मणि सप्तमी। आराद्धेति राधेरनुदात्तत्वादिड्भावः॥ १५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्ते। ताम्बूलेति। यः कान्यकुब्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिकत्वव्यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विद्वद्योग्यमासनञ्च लभते। न केवलं राजपूज्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्कुरुते। न परं पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव किन्तु यदीयं काव्यं मधुवर्षि, अतिसरसत्वादमृतवर्षि। न परं पूर्व्वोक्तगुणविशि-

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥ १५५ ॥

ष्टोऽतिशयो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृश्यः। तस्य विद्वच्चूडामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्व्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः। सर्व्वत्र यच्छब्दनिर्व्वाहो गुण एव। अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपं ॥ १५५ ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा
यस्मिन्नेव पथि प्रवर्त्तनपराः सत्कीर्त्तयस्तापरे।
अन्ये निःस्पृहणाश्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याशयाः
काकन्तः कलहप्रियाः खलजना नश्यन्तु जीवन्तु वा॥
वासनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः।
न चेत्पूरय कल्पेश कल्पते तव किङ्करः॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते उत्तरनैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः॥ २२॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः॥

00047365

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 02 April, 2016